

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2002

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип.
1. – Тернопіль. – 2002. – 186 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 26.02.2002 р. (Протокол № 7).

Головний редактор

Микола Алексієвець – доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Валентина Борисенко – доктор історичних наук, професор

Петро Брицький – доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта – доктор історичних наук, професор

Тетяна Гонтар – кандидат історичних наук, доцент

Іван Зуляк – кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко – доктор історичних наук, професор

Микола Литвин – доктор історичних наук, професор

Олександр Сич – доктор історичних наук, професор

Сергій Троян – доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Олександр Каденюк – доктор історичних наук, професор

Георгій Стронський – доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зуляк – кандидат історичних наук, доцент

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Оксана Чубата

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА: ВИЯВ ДВОСТОРОННІХ ВЗАЄМИН

У статті проаналізовано історичні передумови Переяславської угоди, як вияву українсько-російських відносин та її наслідки для України.

Поширення самодержавницької влади царського урядового апарату на теренах української землі у період сумних реалій XVII ст. – проблема не тільки національно-вітчизняна, а й загалом недостатньо науково обґрунтоване питання зарубіжного історіографічного контексту. Довгий час своєрідні нововведення у висвітлення історичних сторінок суспільно-політичної ситуації сімнадцятостолітнього етапу вносили російські та польські вчені-науковці. Неодноразово дилема бурхливо-героїчних українсько-російських взаємин цієї епохи набуває яскраво вираженої та чітко окресленої наукової гостроти й актуальності в сьгоднішніх умовах та привертає увагу багатьох зацікавлених очей творчих пошуківців та дослідників.

Вітчизняна джерелознавча база даної проблеми є досить обширною. Основні її аспекти у наукових доробках, зокрема: О. Апанович [3: 11], М. Аркаса [5: 103], М. Грушевського [7: 182], Д. Дорошенка [4: 10], І. Крип'якевича [2: 295], О. Субтельного та певних періодичних і документальних даних інших авторів [1: 8], присвячені саме українській державності на її епохально-переломному етапі, коли український етнос поєднав віхи власної долі із історичними традиціями російського народу під гегемонію "могутньої царської руки". Проте, власні бачення вищенаведеними дослідниками державотворчих аспектів того періоду є протилежно різноманітними: від позитивних до негативних.

Наукова актуальність проблеми українсько-російських взаємовідносин зумовлюється, насамперед, тією кульмінаційно-вагомою вершиною періоду другої половини XVII ст., якою стали знаменні рішення Переяславської ради 1654 року про об'єднання Української та Російської держав. Актуальними тут можна вважати питання історичних передумов, причин, характеру і наслідків українсько-російського поєднання та його місце у контексті національної і світової цивілізації.

Події виснажливої національно-визвольної війни (1648–1657 рр.), яку вела українська нація за своє звільнення, вимагали віддачі величезних людських та матеріальних затрат. В результаті цієї борні кріпосницькі відносини на визволеній території рідного краю, уже на 1654 рік, були підірвані і майже знищені, влада Речі Посполитої зазнала крахових підвалін. На тлі національної мари замайоріла новосформована Українська Гетьманська держава на чолі з Богданом Хмельницьким. Задля особистих потреб, Польща за будь-яку ціну намагалася повернути втрачену Україну. Саме за цих умов, ще у 1648 р., розпочинаючи боротьбу, гетьман України шукав надійної опори для власного народу і для боротьби з пропольськими претензіями. Першим до кого він звернувся був кримський хан, який виявився нерівнозначним союзником. Через нього гетьман України прагнув заручитися підтримкою Туреччини, встановити тісні контакти із васалами султана – Молдавією, Волощиною та Семиграддям [1: 124].

Дипломатична активність Б. Хмельницького в балансуванні між Варшавою і Стамбулом та його васалами – від перших хвилин визвольної війни доповнювалося складним плетивом взаємин із могутнім північно-східним сусідом – Московським царством. Недостатньо, напевно, було б пояснювати це лише реальною потугою великої сусідньої держави, з позицією якої належало рахуватися. В основі зближення української та російської народностей лежали древні історичні традиції, єдність православної віри та віковічні стосунки Запорозької Січі із Москвою, що і зумовили власне вибір гетьмана та козацької старшини на користь цього східного сусіда [2: 297].

Досить колоритно та інтенсивно розгорталася гама подій на фоні маневрованої гри двосторонніх дипломатичних взаємин із січня 1649. За період з 1649 по 1654 рр. на території України перебувало 13 посольств із Москви [3: 8]. Часто відправлялись і українські посольства до Росії. Гетьманських послів приймали у Москві з ласкавим поглядом, обдаровували щедро і навіть допускали до аудієнції у царя. Одночасно високо уповноважені московські посольства відвідували Чигирин, однак далі пропозицій посередництва між королем і Військом Запорозьким, яке б сприяло припиненню війни, справа не посувалася, а тим часом Хмельницький головну ставку робив на втягнення Росії у війну. У цій дипломатичній грі програма гетьмана впродовж 1648–1649 рр. зазнає поступової модифікації. Спершу це було тільки обережне прощупування можливої протекції царя над Військом Запорозьким, як суто мілітарною одиницею. Таке формулювання з 1651 р. поступово перетворюється на прохання гетьмана прийняти козацькі землі під царську державу на договірних умовах. При цьому слід зауважити, що кожна зі сторін прагнула здобути власні найбільш виграшні вигоди у спектрі союзницького маневрування. Царська еліта усі зусилля спрямовувала, зокрема, на захист проросійських кордонів від ханських кримчаків та польської жандармерії, на ліквідацію своїх територіальних втрат. Московити також мріяли використати Україну, як буфер проти Оттоманської імперії та взагалі розширити свої впливи. Українська сторона сподівалася на цілковите звільнення з-під влади Речі Посполитої та функціонування незалежної Української держави, за об'єднання усіх українських земель під єдиною гетьманською булавою [4: 32].

Практика пройденого свідчить, що із січня 1651 р. в Москві почали серйозно обмірковувати перспективи прийняття у підданство козацької України з прицілом на підготовку до зіткнення з Річчю Посполитою. Скликаний у лютому 1651 р. Земський собор висловився за розірвання вічної згоди з королем, а у березні наступного 1652 р. розпочалися переговори про умови можливого союзу з Україною. Ця політика діяла досить обережно й повільно, тож лише через рік, на початку червня 1653 р., був скликаний новий Земський собор, котрий схвалив прийняття Козацької держави під царську протекцію. Звістка про цю ухвалу дійшла до Москви 30 червня, а вже 2 липня Олексій Михайлович відсилав Хмельницькому грамоту, в якій повідомляє про своє рішення взяти Гетьманську державу під високу руку.

Чималу роль у прискоренні взяття Військом Запорозьким царського протекторату відіграла ідеологія східно-ієрархічного духівництва, яке було різко опозиційно налаштоване по відношенню до турецько-українського союзу. Пригадаймо, хоча б, у ролі цих східних посередників царя – Паїсія (Єрусалимського патріарха), Назаретського митрополита Гавриїла, Константинопольського патріарха Афанасія, Корінфського митрополита Йоасафа. Енергійні ієрархи не тільки підтримували своїм авторитетом і присутністю гетьманські посольства, але й виступали у ролі особливо довірених осіб, передаючи з Чигирини в Москву і навпаки найпотаємніші усні доручення. Саме ці душпастирі гостро засуджували братерство козаків із татарами і турками, підштовхуючи їх до спілки з володарем-одновірцем задля спільної боротьби за православну віру.

Сам Б. Хмельницький розглядав майбутній українсько-російський союз в центрі власних дипломатичних пасьянсів, як один з військово-політичних союзів, що його могла укласти Україна передусім для боротьби з Польщею. Військова допомога – це була єдина ціль, якої найбільше сподівався наш гетьман від високої руки Царської Величності.

Передпереяславська історія засвідчує, що домовленість у Переяславі повинна була стати стимулом спільного вирішення довготривалих договірних суперечок української та московської дипломатії. Проте, вибір переяславського міста, як центру здійснення церемоніального акту поєднання інтересів двох сторін і досі залишається фактом багатограним та водночас, суцільною таємницею цього віртуозного діяча української політики – гетьмана Б. Хмельницького. І досі дивним залишається той факт, що Київ (сакрально освячена столиця всієї Русі) у державотворчих діяннях українського гетьмана відійшов на другий план.

А от історія остаточного писемно-правового оформлення умов Переяславського договору 1654 р. тривала, як і належало очікувати, фактично три місяці. Адже ще в січня 1654 р. відбулася перша неофіційна зустріч Хмельницького з московськими послами [5:

103]. Ще тоді старшина усіх рангів, козаки та міщани твердо висловили свою думку: "Волім під царя московського православного" [6: 127]. Це трапилося під впливом урочисто висловленої промови гетьмана до українського народу, в якій був змальований вкрай важкий стан українського політичного устрою і позиція перспективи України в складі Російської держави. Проте саме під час вступних переговорів в Успенському Переяславському соборі виявилася суттєва різниця між політичною думкою українців та росіян. Українські представники бажали, щоб бояри від імені царя склали присягу – так, як це робив польський король, а бояри у відповідь заявили на це, що цар, як самодержець, своїм підданам не присягає взагалі. За висловами В. Бутурліна (уповноваженого царського посла), у Московській державі піддані повинні складати присяжні зобов'язання своєму правителю. Оця різноманітність поглядів вела до повного розпаду переговорних рішень. Сповнений драматизму та публічного скандалізму інцидент у переяславській церкві продемонстрував відмінність політичних цінностей і традицій, з якими обидві сторони підійшли до укладення угоди.

Лише, коли бояри дали запевнення, що володар-одновірець власною грамотою затвердить вольності українських земель, Хмельницький і старшина погодилися врешті на присягу. Тоді ж була прийнята присяга, яку наша вітчизняна історіографія змальовує як односторонню. Вона здійснювалася зі сторони лише гетьмана та старшинської верхівки, а не із широкого загалу козацького люду. Цей вчинок уже можна назвати чималим негативним прорахунком українського керівника та його найближчих радників, котрі однобічно, по-суті, закріплювали власні промосковські симпатії. Разом лише 284 особи прийняли клятву на вірність цареві у Переяславі [3: 11]. Згодом відбувалася церемонія прийняття присяги по місцевих полках. І тут уже протягом січня-лютого 1654 р. на території 17 полків присягло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків.

Від місцевих присягань відмовилося вище духовенство (не було дозволу Константинопольського патріарха); частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля присягнули лише під тиском козаків; не присягали Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки. Наведенні історичні дані дають нам змогу усвідомити, що у тодішньому українському суспільстві панували значні соціально-політичні катаклізми, чітко проявлялися певні суспільні негаразди.

Проте Б. Хмельницький та старшина, не задовольнившись "царським словом" і туманними запевненнями послів, а також для вирішення політико-правових питань статусу України у складі могутньої Російської держави, у лютому 1654 р., до Москви відправляють своє посольство на чолі з військовим суддею С. Богдановичем (Зарудним) і переяславським полковником П. Тетерею [3: 14]. Це посольство везло матеріали, розроблені під керівництвом гетьмана. Документи ці мали вигляд прохання до царського уряду. Кінцевий проект Переяславської угоди, що стосувалася уже різноманітних сфер міждержавних відносин України та Росії, був сформований тільки у березні 1654 року. Це були так звані "23 статті Б. Хмельницького" [7: 189]. Так їх називали московські думні бояри. Козацькі послы подали російському цареві дані прохання Війська Запорозького.

Згідно із Березневими статтями (так традиційно називають обидві редакції договірних пунктів) та жалуваними грамотами Олексія Михайловича, що їх уточнюють і роз'яснюють, за Українською державою закріплювалися права та вольності Війська Запорозького (ст. 1). У статті говорилося в основному про непорушність цих прав козацького стану в управлінні, суді і в приватних правових відносинах. Збройних козацьких сил нашої держави нараховувалося до 60 тисяч (згідно ст. 2). Третя стаття характеризувала підтвердження "прав і вольностей" української шляхти в судах та місцевій адміністрації [8: 105]. У 4-ій статті була поставлена умова, щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей [8: 30]. Чигиринське староство переходило під булаву гетьмана (ст. 5). Ст. 6 закріплювала право запорожців обирати гетьмана. 7-а стаття декларувала недоторканість козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами і дітьми. Статті 8-а, 9-а, 10-а, 11-а і 12-а були присвячені питанню виплати грошей і надання млинів та маєтків на утримання урядів писаря, полковників, осавулів, суддів, обозного [3: 21]. У ст. 13-й присутня ідея про непорушність прав, наданих князями і королями духовним і мирським людам. Ст. 14-а затверджувала право зносин гетьмана та Запорозької

Січі з іншими державами. Царя завжди повинні були сповіщати у випадках ворожого до нього ставлення. Статті 15-а і 16-а стосувалися виплати цареві данини. У статті 17-ій мовилося про те, що права населення України гарантують царські "хартії, писані на вольності козацькі, а інші на шляхетські" [9: 35]. Ст. 18-а зазначала, що послы можуть порушити питання про українського митрополита. У 19-й – викладалися пропозиції про термінову відправку царського війська під Смоленськ. 20-а стаття ставила питання про утримання військової залоги на кордонах України. У ст. 21-й встановлювалися розміри платні рядовим козакам, полковникам, осавулам. У 22-й – говорилося про спільні дії проти татар, а в останній 23-й – про утримання фортеці Кодак для охорони південного кордону України [8: 106].

Як бачимо, практично усі ці договірні положення стали важливим позитивним зрушенням для середовища гетьманської адміністрації. Мізерним плюсом для рядової козацької людності виявилися незначні загальні права, зокрема: обирання гетьмана, встановлення певної платні, недоторканість земельних угідь та їх успадкування нащадками. А от формулою прогашного українського васалітету у московському варіанті виступало два обов'язки: виплата грошової данини до скарбниці володаря-протектора та певне обмеження обсягу зовнішніх зносин, які васальна держава не могла вести на шкоду державі-протектору. За остаточною редакцією Березневих статей, затвердженою царським урядом від 27 березня 1654 р., у якій повноправними залишилися лише одинадцять статей проекту договору, гетьман був зобов'язаний інформувати царський двір про свої зовнішньополітичні орієнтації і не вступати без його дозволу в переговори із польським королем та турецьким султаном. Тобто, йшлося про поширену на ті часи протекцію правителя сильнішої держави над слабшою.

Переяславський акт та підданство Росії – зовсім не випадковий крок, а вистраждане після тривалих роздумів рішення гетьмана.

Переяславсько-Московський договір 1654 р. розпочав нову добу, що продовжувалася майже 110 років (1654–1764) і завершилася врешті позбавленням України гарантованих прав та вольностей [10: 223]. Це ще один катастрофічний наслідок україно-російського зближення.

У чому ж полягало юридично-правове значення цього документу для всієї України? Насамперед, він засвідчував правову форму її відокремлення від Речі Посполитої. По-друге, був юридичним визнанням української держави та її козацького устрою. По-третє засвідчував міжнародний авторитет влади гетьмана в Україні, як її єдиного і повновладного господаря. По-четверте, дозволяв у військовому союзі з Москвою розгромити Польську державу і завершити справу об'єднання етнічно-українських земель. Рішення Переяславської угоди викликали собою загрозу для могутності над українським краєм Польщі, Криму та Туреччини, які вже давно претендували на ці території. Це був, безумовно, безпрогашний великий позитив української дипломатичної машини.

Слід відзначити, що напрочуд вдалим прерогативами та високим дипломатичним успіхом хизувалася Московська держава в умовах післяпереяславської історії російсько-українських взаємовідносин. І не дивно, адже за цією "яскравою" картиною успішності, приховувалася досить своєрідна хитромудра маска царської персони та всієї його протекційної політики щодо українських земель. Спочатку уряд царської резиденції погоджувався із "протекційним характером договору" та вважав Україну вільною державою [10: 20]. Проте Московське царство за своєю природою і характером виявилось унітарною, абсолютистською, феодално-кріпосницькою державою, для якої Гетьманська держава з її республіканським ладом та сильними демократичними елементами, була своєрідною історичною антитезою [11: 16]. Отож, неминуче, рано чи пізно царський уряд розпочав би наступ на українську автономію.

Саме виходячи зі своєї деспотично-загарбницької політичної системи та дивлячись на Україну, як на майбутній вигідний, насамперед, територіальний прибуток, московське правління все більше прагнуло обмежувати українську державність. За кінцеву мету на історичну карту минулого ставилося питання заміни протекторату повномасштабною інкорпорацією нашої держави.

Далека реальність Переяславських подій 1654 р. та договірно-доленосне поєднання Української та Російської держав, залишили помітно глибокий слід в усій подальшій історії українсько-російських дипломатичних взаємин аж до сьогодення. Ці двосторонні відносини завжди проявлялися у значній нерівноправності, у ситуації напруженої ускладненості. Прикладом цього довгий час слугували диктаторські традиції на Україні могутньої Російської імперії. Згодом тоталітарно-комуністична радянська система зводила українські та російські стосунки до мінімуму, насильницько впроваджуючи в політичний лад нашої країни, властиві для неї, шовіністичні порядки. Корінні права українського народу зазнавали постійних обмежень та ігнорувань, ліквідовувалися по повній програмі. Про функціонування самостійної Української держави тоді не було й мови. В останнє десятиліття незалежної уже української епохи ХХ ст., знову ж таки виникли певні складності у становленні рівноправних російсько-українських відносин. Ініціативою причин загострення дружньої взаємодії України та Росії виявилися вагомні територіальні підстави, що і зумовили, власне, певні застереження в щирості російських намірів стосовно Української держави.

З обранням президентом Росії В. Путіна українсько-російські взаємини у ХХІ ст. стали набувати ознак жорсткого прагматизму. Хоча окремі прояви мирного двобічного співробітництва України та Росії можна зафіксувати, проте вони носять суто стратегічний характер, в першу чергу, в економічній сфері. Співпраця з Росією, офіційною передумовою якої послужила Переяславська рада 1654 року, до цього часу залишається для України важливим стратегічним завданням, котре можна і слід вирішувати комплексно.

Росія, як і Україна повинна бути повністю зацікавлена у встановленні добросусідських взаємовідносин на таких принципових засадах: повага до суверенітету, територіальна цілісність обох країн, невтручання у внутрішні справи один одного, рівність і взаємна вигода, незалежне мирне співіснування.

Список використаних джерел

1. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П. Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
3. Антонович О.М. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994. – 96 с.
4. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. – 349 с.
5. Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г. Сарбея; 2-ге факс. вид. – Харків: Вища шк., 1991. – 456 с.
6. Воссоединение Украины с Россией: Докум. и материалы: В 3 Т. – Т. II (1648–1651). – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. – 556 с.
7. Грушевский М.С. Очерки истории украинского народа. – М.: Наука, 1987. – 446 с.
8. Із статей Б.Хмельницького (1654 р.) // Хрестоматія з історії України / За ред. В.І. Червінського. – К.: Вежа, 1996. – 350 с.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: хроніка життя і діяльності. – К.: Наук. думка, 1994. – 260 с.
10. Нариси історії України / Відп. ред. Б.Д. Лановик, Є.Г. Качан та ін.: Навчальний посібник для студентів вузів та учнів середніх шкіл. – Тернопіль, 1991. – 215 с.
11. Юхименко П.І. Маловідомі сторінки історії України. – Біла Церква: Буква, 1995. – 81 с.
12. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.

Mykola Aleksievets, Oksana Chybata

PEREJASLAVSKA THE AGREEMENT: DISPLAY OF BILATERAL MUTUAL RELATION

In clause historical preconditions Perejaslavska of the agreement, as displays of Ukrainian – Russian attitudes and his consequences for Ukraine are analysed.

УДК 398 (477)

Ігор Іванюта

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АКАДЕМІКА ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

У статті автор простежує основні етапи життя і діяльності академіка Володимира Гнатюка, зосереджує увагу на процесі становлення його національно-патріотичних поглядів та ролі в українському суспільно-національному та науковому процесах кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.

Життєвий шлях Володимира Гнатюка позначений різноманітною громадсько-культурною діяльністю. Він – фольклорист, етнограф, мовознавець, літературознавець, історик, філософ; він – блискучий публіцист, активний громадський діяч і видатний організатор української науки. Володимир Гнатюк настільки багатогранна і могутня постать в українському суспільно-національному та науковому процесах кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., що вивчення його творчості вказує не лише на важливе значення цієї особистості в історії нашого народу, а й дає змогу глибше зрозуміти обставини відродження західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбувалися в Україні взагалі.

Володимир Михайлович Гнатюк народився 9 травня 1871 року в селі Велеснів Монастириського району Тернопільської області в родині освіченого дяка-селянина. Він був старшим у багатодітній селянській сім'ї. Батько був дрібним землевласником, тому поряд із сільським господарством займався ще й ткацтвом, щоб прогодувати сім'ю. Привчав до цього ремесла і дітей.

З раннього дитинства Володимир знаходився в атмосфері, яка вплинула на формування його характеру і світогляду. З перших років життя його оточували прості добрі люди. Батьки та родина виховували Володимира в дусі українських традицій, прививали любов до рідної землі, до народної творчості. Хата Гнатюків була осередком народних традицій: і батько, і матір знали безліч фольклорних творів. Дідусь по матері Ілля Савицький розказував йому багато казок, а бабуся Марія та матір Василина співали різноманітні народні пісні. "Крім того, – згадує В. Гнатюк, – двері нашої хати майже не закривалися перед різними людьми, що пересиджували у нас цілими годинами та забавлялися або різними оповіданнями, яким я залюбки прислухався та переймав їх, або відчитуванням всяких новинок із газетки, яка все в нас була, та книжок" [1:3].

З п'яти років під керівництвом батька, людини освіченої і глибоко релігійної, В. Гнатюк навчався грамоті. Початкову школу Володимир відвідував у своєму рідному селі. Проте вже з ранніх шкільних років його цікавили більше, ніж навчання, народні пісні, казки, легенди, перекази, анекдоти та інші фольклорні жанри [2:арк. 1].

Восени 1883 р. батько повіз його на навчання до міста Бучача, але не маючи зв'язків, Володимир не зміг вступити до гімназії і був змушений пройти курс у так званій "нормальній" народній школі, і лише у 1885 р. його прийняли до першого класу Бучацької нижчої гімназії.

Від природи жвавий і темпераментний хлопець ніяк не міг примиритися зі схоластичними порядками гімназії, що спричиняло часті конфлікти з викладачами. Щодо успішності навчання, то він належав до середніх учнів. Відмінні оцінки у нього були тільки з української мови та співів [66:арк. 16].

Вже в народній школі у Володимира виявився потяг до записування улюблених творів. Велике враження на нього справила антологія поезії, яку видало студентське товариство "Академічне братство" і звідки він переписав у свій зошит цілу низку віршів. Згодом В. Гнатюк записав туди тексти казок і пісень, які пам'ятав з дитинства. "Я не мав ні-

якої тоді означеної мети, – згадує В. Гнатюк у своїх автобіографічних нотатках, – і записував пісні лише тому, що вони мені подобалися. Але збірка не збільшилася, особливо в часі вакацій. До 1889 р., в котрім я скінчив нижчу гімназію, в ній було вже коло 500 пісень" [1:10].

У 1889 р. з'явилася можливість опублікувати цю збірку. Варто зазначити, що, окрім пісень, в ній нараховувалося ще близько 100 казок. Зібрані матеріали В. Гнатюк подав до москвофільської газети "Новый галичанин". Та, на жаль, редакція газети опублікувала лише 7 пісень. Всі інші тексти, що стосувалися цієї збірки, безслідно пропали через припинення видання газети [3:16].

На період навчання у Бучацькій гімназії припадає і початок його публіцистичної діяльності. У 1888 р. В. Гнатюк опублікував у бережанській газеті "Посланник" кілька невеликих заміток, а в 1889 р. – статтю "Рукомыш" [4:271].

У 1889 р. Гнатюк закінчив 4 клас нижчої гімназії, а в 1890 р. поступив у 5 клас Станіславської вищої гімназії. В гімназії на цей час панував дуже суворий режим. Директор І. Керек'ярт забороняв учням будь-яку позашкільну діяльність. Учням було заборонено друкувати статті або інші матеріали в пресі, читати прогресивну літературу, брати участь у позашкільних гуртках. Таким чином, публіцистична діяльність В. Гнатюка припинилася на чотири роки [5:25–26].

За час навчання у Станіславській гімназії В. Гнатюк не видав жодної статті. Посилена увагу він приділяв збиранню пісенного і прозового фольклору, а також успішно навчався. Про це, зокрема, свідчить повідомлення Крайової президії у Львові про призначення йому стипендії в зв'язку з успіхами в навчанні, у якому говориться: "Його ексцеленція намісник повідомив Крайову президію листом № 19164 від 19 березня 1891 р., що призначає панові В. Гнатюку стипендію з монастирської фундації 100 (сто) злотих щорічно. Цю стипендію пан може отримувати аж до закінчення навчання в публічних школах, якщо внаслідок відповідної поведінки Ваші успіхи в навчанні завжди будуть добрі і якщо Ви не дістанете безкоштовного утримання в якомусь публічному виховному закладі" [6:арк. 17].

Володимир Гнатюк продовжував відкривати світ народної творчості. Як свідчить листування В. Гнатюка, в збирацькій діяльності його підтримували не лише батьки, а й селяни, які з великим задоволенням співали пісні та розказували казки і завжди з нетерпінням чекали на канікули, щоб подати йому нові матеріали. Так, зокрема, в одному з листів до сина Володимира батько пише: "Кланяються і поздоровляють тебе твої співаки і співачки, і просять, щоби ти приїхав на вакації, і щоби призбирав якнайбільше пісень світських і також набожних кавалків, щоби научив їх співати, просять може, би ти купив збірник пісень розмаїтих" [7:15]. В. Гнатюк завжди знаходив можливість привезти в село нові видання чи то пісень, чи казок, не зважаючи на скрутне матеріальне становище в родині. Володимир часто і сам співав пісні, які вивчив у школі або з друкованих збірників.

Після закінчення гімназії Володимир Гнатюк під впливом родичів збирається навчатися у Колегіумі святого Атаназія у Римі, де готували місіонерів для малорозвинених країн. У місіонерській діяльності його приваблювали подорожі та знайомство з культурами різних народів світу. Однак, через епідемію в Європі його від'їзд до Рима декілька разів відкладався, а потім на місце Володимира взяли іншу людину. Єпископ Ю. Пелеш запропонував Гнатюкові почекати до наступного року, однак той категорично відмовився, "давши собі слово ніколи не бути духовним, хоч родичі були би се радо бачити" [9:269].

В університет всередині півріччя його теж не захотіли прийняти. Володимир був змушений цілий рік жити в батьків. Щоб не гаяти часу, він вирішив інтенсивно записувати народні пісні та інші фольклорні жанри. Збірка Гнатюка значно збільшилася. Її матеріалів вистачило б на цілий том фольклорних записів [1:11].

У 1891 р. Володимира призвали на військову службу, але комісія визнала його нездатним до війська, і він без перерви міг продовжувати навчання. Щоб закінчити школу, він змушений був заробляти на науку принагідною фізичною працею, а також давати приватні лекції учням молодших класів із заможних родин [8:23].

Важливою віхою у житті Володимира Гнатюка став вступ у 1894 р. на філософський факультет Львівського університету. Серед предметів, які він обрав для навчання, була класична філософія. Також В. Гнатюк слухав лекції з грецької мови та літератури професора Цвіклінського, латинської мови та римської літератури професора Крушкієвича, давньослов'янської мови та слов'янської філології професора Каліни. З другого курсу він почав відвідувати лекції і семінари з історії України М. Грушевського. Україністика, згодом, стала головним предметом його навчання. Будучи студентом другого курсу, на семінарі професора О. Колесси "Читання українсько-руських пам'яток VII–VIII ст." В. Гнатюк прочитав доповідь "Українсько-руська вертепна драма", підготовану на підставі власних фольклорних записів [10:168]. Це була перша фольклористична праця молодого дослідника.

15 листопада 1894 року Володимир Гнатюк одружується з Оленою Майковською (у цьому шлюбі в них народилося троє дітей: у 1896 році – Ірина, у 1898 – Олександра та у 1900 – Юрій) [9:5].

Навчаючись в університеті Володимир Гнатюк ставить собі за мету якомога краще вдосконалити знання слов'янських мов. На кінець 1897 року він володіє вже всіма слов'янськими мовами, крім болгарської, поліпшує знання німецької, починає вивчати французьку [10:169].

В кінці 1894 року професор Каліна заснував у Львові "Towarzystwo Ludoznawsze", члени якого займалися інтенсивним дослідженням польського та українського фольклору. Друкованим органом товариства був журнал "Lud", в редакції якого на той час працював І. Франко. Сам Володимир Гнатюк став членом товариства навесні 1895 року і, будучи у хороших стосунках з І. Франком, передав йому до друку свою другу збірку, що містила понад 800 пісень та кілька десятків казок. Ознайомившись з цією цінною збіркою, І. Франко віддав її секретареві товариства А. Стшелецькому, який десь загубив її. Так безслідно зникла й друга збірка В. Гнатюка, матеріали для якої він готував кілька років [4:271].

Однак і ця невдача не зупинила молодого дослідника. І. Франко, відчуваючи за собою провину, дозволив В. Гнатюку користуватися своєю багатою бібліотекою, а також надавав йому методичні рекомендації щодо збирання та вивчення народної творчості. Зрозумівши важливість наукового підходу до записування фольклору, В. Гнатюк вже на початку свого навчання в університеті вирішив стати професійним фольклористом і доклад усіх зусиль для досягнення цієї мети. Володимир Гнатюк продовжував активно працювати в галузі фольклористики та етнографії, і вже через декілька місяців після того, як зникли матеріали його другої збірки, він передав із Станіслава лист І. Франку до Львова з текстами для публікації в журналі "Життя і слово" [11:1–3]. Це спілкування та співпраця в подальшому слугували зближенню В. Гнатюка з І. Франком. Особливо тісні стосунки зав'язалися в них після відзначення 25-річчя творчості І. Франка, на якому В. Гнатюк проголосив промову такого змісту: "Від наймолодших літ І. Франко стояв у ряді перших борців за волю думки, слова, за свободу совісті, він боровся неуханно проти всяких заходів темноти, шарлатанства і неучтва. Він перший у нас, в Галичині, сягнув думками поза границі нашої Вітчизни і своїми творами вказав шлях до широкої європейської культури" [14:270].

Багато значило для Володимира Гнатюка знайомство і дружба з М. Коцюбинським. В. Гнатюк турбувався про видання та популяризацію творів великого письменника, надсилав йому літературу і пресу. Так, М. Коцюбинський розповідав у листах до В. Гнатюка про реакцію на Україні після придушення революційних виступів та просив надсилати йому літературні новинки [15:арк. 4]. Також вони обмінювалися думками про найважливіші політичні події та новини культурного життя, ділилися своїми творчими задумками. Саме Гнатюк надихнув М. Коцюбинського на створення чудових "Тіней забутих предків" [16:4].

Листування з одним з найвизначніших українських етнографів Ф. Вовком слугувало подальшому вдосконаленню та засвоєнню методики записування фольклору. Так, у листі В. Гнатюка від 20 жовтня 1897 року йдеться: "Надто просив би я Вас подати мені які відомості про се, як збираються матеріали антропологічні: я їжджу досить много і в різ-

них околицях, то ж міг-бим много даних до антропології зібрати. На жаль, ту, у Львові, не маю від кого про се довідатися. Коли б се вимагало від Вас много часу, то в таким разі прошу вказати мені відповідну літературу – я читаю по-німецьки і на всіх слов'янських мовах, за винятком болгарської. За те буду Вам вдячний" [12:арк. 1–4].

Через деякий час за порадою Ф. Вовка В. Гнатюк перейшов від принагідних записів до вичерпного опису якоїсь етнографічної теми або запису всього репертуару якогось визначнішого носія фольклору. Наприклад, у січні 1895 року він записав від батька детальну розповідь про ткацький промисел, яка згодом стала основою його праці "Ткацтво у Східній Галичині" [13:14]. Також Володимир Гнатюк передавав свої матеріали Ф. Вовку в Париж для публікацій. Зокрема, у 1898 році він переслав листом опис весілля в колонії Керестур. У цьому листі В. Гнатюк пише: "Це весілля записане в колонії Керестур від двох осіб: Василя Джюдджара, що дуже часто буває старостою, і Гані Ремач, що дуже часто буває свашкою по весіллях. Они, як компетентні особи, могли і мені найліпше весілля переповісти. Я старався подавати подекуди пояснення поодиноких слів, щоби Вам легше було порозуміти текст, та може бути, що ще Вам децо буде неясне: в такому разі зверніться до мене, а я постараюся, по можливості, все пояснити. Другі матеріали пришлю колись пізніше. На них однаково ще є час, бо поки надрукується цей том "Етнографічних матеріалів" і почнеться друкуватися другий, то я встигну передати все" [17:арк. 1–2].

Володимир Гнатюк разом зі своєю дружиною Оленою в липні 1895 року записав легенди, казки і пісні від О. Прохвати, П. Якимовича та Ю. Роздольського. У цьому ж році вони обоє записували анекдоти та інші фольклорні твори в Пужниках від батька Михайла, братів Філька і Гілярка, сестри Гані та інших оповідачів [18:67].

Ще з ранньої юності Володимир Гнатюк цікавився становищем і розвитком всіх західноукраїнських земель. Не винятком була й Закарпатська Україна, якій він, ще будучи студентом, приділив чи не найбільше уваги. Все почалось з того, що навесні 1895 року він прочитав у журналі "Народ" статтю М. Драгоманова про Закарпатську Україну, в якій корифей української науки й політики закликав галицьку інтелігенцію подати допомогу своїм братам з того боку кордону, які в умовах угорського гноблення були приречені на повільну деградацію. Після цього, Гнатюк сам вирішив відвідати Закарпатську Україну і побачити тамтешнє життя. У липні того ж року він разом зі своїм другом О. Роздольським здійснив свою першу експедицію на Закарпаття, записуючи фольклорні матеріали за маршрутом: Лавонче – Ляхівець – Старий і Новий Галятин – Майданка – Сейми – Валове – Бучкова – Долишня Бистра – Березово – Горінчев – Іза – Хуст. Весь цей маршрут, починаючи із Ляхівця, В. Гнатюк з О. Роздольським пройшли пішки [19:9].

Під час своєї першої експедиції В. Гнатюк не обмежувався лише записуванням фольклору, але й спостерігав за національним, культурним, економічним, соціальним та політичним становищем закарпатських українців. В селах, де друковане українське слово було невідоме, він поширював твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших, і, як згадував В. Гнатюк згодом у своїх працях, що ні в одному з місць де він побував, він не зустрівся з випадком, щоб населення не розуміло цих творів. Навпаки, попит на них був настільки великий, що Гнатюк був змушений висилати на Закарпаття українські книжки і після повернення з експедиції [10:170].

Все це викликало занепокоєння угорських властей, і В. Гнатюку ставилися різні перешкоди у спілкуванні з населенням Закарпаття. Однак, він не дав залякати себе, доводячи, що його діяльність аж ніяк не суперечить законам Австро-Угорщини, громадянським якої був В. Гнатюк. Більше того, після повернення зі своєї першої подорожі, він розгорнув широку кампанію, спрямовану на критику угорського уряду за його національні, економічні та політичні утиски закарпатських українців. На цю тему він опублікував у галицькій пресі цілу серію публіцистичних статей, кульмінацією яких був маніфест "І ми в Європі". Його підписали прогресивні діячі Галичини І. Франко, В. Охримович, М. Павлик та інші [23:4].

Після повернення до Львова В. Гнатюк ознайомив із зібраними матеріалами голову Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ) М. Грушевського та І. Франка, який на цей час був головою Етнографічної Комісії НТШ, і розказав їм про свої плани здійсни-

ти ще ряд етнографічних експедицій на Закарпаття. Вони обоє розділили його думку та обіцяли фінансово підтримати у наступних експедиціях. З ініціативи І. Франка Гнатюк написав розвідку про свої думки і враження від подорожі по Закарпаттю і подав матеріали до друку в журнал "Народ". Він дуже хвилювався, щоб і ця розвідка не пропала, як його попередні збірки, і мав на те підстави. Так, 5 жовтня 1895 року в листі, написаному на його ім'я від М. Павлика, якому В. Гнатюк передав ці матеріали, було написано: "Статтю Вашу про Угорську Русь дістав і зараз прочитав. Вона мені дуже сподобалась і буде надрукована, але не в "Народі", бо, як, може, знаєте, я мусів перестати видавати "Народ". Замість нього буде виходити "Радикал" під редакцією Будзиновського, отже, будьте ласкаві відповісти мені, чи Ви б не мали нічого проти того, щоб Ваша стаття пішла до "Радикала" [20:арк. 18]. Гнатюк вже без ніякої надії відповів, що нічого проти не має і був приємно здивований тим, що матеріали опублікували [21:16]. Це було перше видання В. Гнатюка в пресі про закарпатські справи, які не переставали цікавити його до кінця життя.

У вересні 1895 року В. Гнатюк продовжує займатися збиранням фольклорних та етнографічних матеріалів на своїй батьківщині. Так, у селі Житномір Бучацького повіту він записав майже чотири десятки т. зв. "лірницьких" пісень та молитов, детальний опис життя і побуту цих мандрівних співаків, словник їхнього арго та ряд інших матеріалів, додавши до них лірницькі пісні своєї мами. Цю працю він дав прочитати І. Франкові, який доповнивши її рядом паралелей з друкованих джерел, дав на обговорення на засіданні Філологічної Комісії НТШ. Після розгляду працю молодого студента було вирішено опублікувати в Етнографічному Збірнику [22:35].

У березні 1896 року В. Гнатюк вирушив у свою другу експедицію на Закарпаття, на цей раз за маршрутом: Лавочне – Сольва – Стройна – Дусино – Керецьке – Кушниця – Бронька – Довге – Задня – Лукова – Імстичеко – Великий Раковець – Севлюш – Мукачево – Лавочне [11:20]. Найбільше матеріалів у цій експедиції він записав у с. Стройне Свалявського району. У цьому ж селі він особисто познайомився з письменником і громадським діячем Ю. Жатковичем, якого залучив до співробітництва з галицькою пресою [24:арк. 5].

Важливою віхою у розвитку поглядів В. Гнатюка стало це знайомство з Ю. Жатковичем та враження, яке він справив на молодого галицького фольклориста. Після повернення до Львова Гнатюк присвятив окрему доповідь його діяльності, яку закінчив такими словами: "Нашим галичанам належало би конечно з ним і йому подібним увійти в ближчі зносини, бо лише спільними силами, при взаємній підтримці, можливе духовне відродження угорських Русинів" [25:2].

З того часу В. Гнатюк своїми численними статтями, матеріали для яких переважно давав йому Ю. Жаткович, старався ознайомити галичан із закарпатськими українцями. І навпаки, завдяки творам українських письменників, які Ю. Жаткович на його пропозицію перекладав на угорську, В. Гнатюк намагався репрезентувати угорцям культурне життя українців по той бік Карпат. Про дружні стосунки та щире співпрацю В. Гнатюка і Ю. Жатковича свідчить їхня багата переписка, а це понад 100 листів, які зберігаються у Львівському центральному державному історичному архіві.

Володимир Гнатюк відзначав національну свідомість Ю. Жатковича в час їхнього знайомства: "На ньому відбилася мадяризація 1167 року. Пише по-мадярськи, але інстинктивно вибирає такі теми, що відносяться до Русинів. І власне в тому його заслуга, що старається познайомити маляр з русинами [14:58]. І саме те інстинктивне тяжіння Ю. Жатковича до українського сприяло тому, що В. Гнатюк зацікавив його українською літературою і заохотив до перекладання творів українських письменників мадярською мовою, щоб таким чином познайомити з ними мадярський загаль, а головне помадярщену закарпатську інтелігенцію, яка вже була відцуралася своєї рідної мови. І це Гнатюкові вдалося. Так, під його впливом Ю. Жаткович переклав з української на угорську мову низку творів: "В поті чола", "Грицева шкільна наука", "Гриць і панич", "Учитель", "Украдене щастя", "Кам'яна душа", "Перехресні стежки" – І. Франка; "Задля загального добра" – М. Коцюбинського; "Сестра" – Марка Вовчка [10:171].

Після повернення до Львова у квітні 1896 року В. Гнатюк здав потрібні іспити в університет і під час літніх канікул здійснив свою третю подорож на Закарпаття. На цей раз він відвідав деякі села нинішньої Пряшівщини. Гнатюк обрав такий маршрут: Сольва – Солочин – Пласке – Оленєво – Порошків – Туря-Ремети – Ворочів – Ужгород – Великий Березний – Убля – Кленова – Розтоки – Улич – Збій – Новоселиця – Стужниця – Ставна – Луг – Гусна – Буковець – Сербовець – Горішня – Мала Бистра – Верецьке – Воливець [11:30].

У селі Збій він знайшов найкращого оповідача Михайла Пустая, від якого протягом п'яти днів записав понад сорок казок та легенд виняткової художньої вартості [26:65].

Після фольклорно-етнографічних експедицій на Закарпаття В. Гнатюк всебічно ознайомився з обставинами місцевого життя, піднімав сили, що тримали народ у темряві та одночасно помітив зародки того, що мало вивести цей народ на шлях національно-культурного відродження. Показовими є його дві статті, надруковані в 1897 році в чернівецькій газеті "Буковина", – "Темні духи на Угорській землі" і "Світлі духи на Угорській землі". Даючи нищівну оцінку "мадяронству" і "москвофільству", які йшли в парі, автор бачить у них "темні духи", що нездані просвітити народ, бо вся їхня діяльність зводиться до вірного служіння чужим державним ідеям. На сцену виступає молоде покоління, яке повертається обличчям до народу, бажаючи вивести його з духовної темряви. Такими "світлими духами" В. Гнатюк вважав ще молодих тоді Ю. Жатковича і Г. Стрийського, які справді багато віддали справі культурного відродження Закарпаття. Майже все, що вони зробили позитивного, здійснено з ініціативи і під впливом В. Гнатюка. Так, одним із його починань був студентський хор, який виїхав на Закарпаття і дав кілька концертів. Тоді ж В. Гнатюк зайнявся підготовкою до друку закарпатських фольклорних матеріалів. Він не обмежувався лише класифікацією та упорядкуванням матеріалів трьох своїх експедицій, але й до кожного тексту знайшов паралелі у загальнослов'янському та європейському порівняльному матеріалі, використавши для цього 108 об'ємних творів фольклорної прози. Для того, щоб віднайти відповідний сюжет, йому доводилося перерахувати сотні сторінок. Тому не можна не дивуватися справді титанічній працездатності молодого дослідника. Ця робота дозволила В. Гнатюку глибше познайомитися з найвизначнішими збірниками тогочасної фольклористики [10:170].

У 1897 році вийшов перший том його "Етнографічних матеріалів з Угорської Русі", який Володимир Гнатюк присвятив М. Грушевському та І. Франку – "подвижникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молоді" [27:110], висловлюючи таким чином подяку за їх допомогу та увагу до дослідника-початківця. Ця трійця – М. Грушевський, І. Франко і В. Гнатюк – в майбутньому відіграла дуже важливу роль в українській науці та культурі. У наступному 1898 році вийшов другий том "Етнографічних матеріалів з Угорської Русі" з казками про тварин та переказами й анекдотами [28:254].

Перед тим, як вирушити в свою четверту експедицію на Закарпаття, В. Гнатюк адресував листа до етнографа Ф. Вовка в Париж про свої дослідження в галузі матеріальної та духовної культури в Галичині та на Закарпатті, у якому розповів про цінні матеріали, які він зібрав, а також зауважив про те, що більше матеріалів з Угорської Русі та Закарпаття дістати немає звідки, оскільки, крім нього, ніхто тамошніми русинами не займається [29:арк. 4].

Під час літніх канікул 1897 року В. Гнатюк вирушив у свою четверту експедицію на Закарпаття в Бачці. Зі всіх українських ця етнічна група була найменше досліджена у фольклорно-етнографічному плані. Гнатюк планував відвідати всі поселення Бачки, де жили українці, але в двох селах – Руський Керистур та Коцур – він знайшов чудових казкарів та співаків і затримався там майже на три місяці. За цей час він записав 430 пісень, 220 прозових творів, зробив опис весілля, врятував від знищення кілька рукописних збірників, керистурську хроніку, а також встановив дружні стосунки з такими представниками місцевої інтелігенції, як Г. Костельник, Ю. Біндас, М. Врабель [30:39]. Зокрема, про встановлення зв'язків Володимира Гнатюка з Михайлом Врабелем ми дізнаємося з листа В. Гнатюка до М. Павлика, у якому йдеться: "Пишу до Вас кілька слів от в якій справі: тут в Бачці є один учитель, що дотепер був кацапом, але таким, як всі тут, – що про нас, русинів, нічого або мало дуже знав. Щр я з ним говорив, то оповім Вам у Львові; тепер

лиш прошу вислати йому "Життє і слово" на адресу до Михайла Врабеля, учителя в Новому Саді, Угорщина. Він є автором "Руського сословія" [31:арк. 161].

Після повернення до Львова з ініціативи М. Грушевського В. Гнатюк на основі зібраного матеріалу написав працю "Руські оселі в Полудневій Угорщині", яку потім прочитав на семінарі з історії. Про це свідчить посвідка М. Грушевського: "Тим посвідчую, що слухач В. Гнатюк на історичних правах предложив мені реферат з титулом "Руські оселі в Полудневій Угорщині", написаний старанно на основі нових, а в значній частині самим здобутих дат" [32:арк. 1]. Згодом ця робота з'явилася на сторінках "Записок НТШ" поряд з науковими працями І. Франка та М. Грушевського [33:37–38], що було для початківця-дослідника неабиякою честю та зобов'язувало до плідної наукової роботи.

Будучи студентом, Володимир Гнатюк цікавився також рукописними пам'ятками української літератури, які знаходив під час своїх досліджень в Галичині. Поряд з цим, велику кількість схожих рукописів він знайшов під час своїх подорожей на Закарпаття та Пряшівщину [34:80].

Важливе місце в діяльності В. Гнатюка займали наукові праці в галузі народознавства, які він часто рецензував на сторінках "Записок НТШ". Наприклад, вже у 1896 році Гнатюк написав рецензію на журнал І. Франка "Життє і слово", у якій важливе місце зайняли фольклорно-етнографічні матеріали, які знаходились в ньому [34:40]. Також він прорецензував працю Б. Грінченка "Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях" [34:45–49], де звернув увагу на цілу низку недоліків, зокрема неточність запису, невідповідний правопис, відсутність наголосів. Детально він проаналізував і збірку А. Кухарського про його наукову подорож на Скиш [34:35–38], на наукові праці Р. Д. Кайндля [34:45–51], М. Довнара-Запольського [34:42–48], Н. Коробки [34:30–33], О. Броха [34:36–38] та ін.

За спогадами сучасників, серед студентської молоді Львова, що в останньому десятилітті ХІХ ст. жила дуже активним і напруженим громадським життям, В. Гнатюк був на перших ролях. Він вмів не лише сам запалити себе на справедливую ідею, але володів великим даром захочувати інших. Через це львівська студентська молодь восени 1897 року обрала його головою товариства "Академічна Громада".

"Гнатюк, 26-літня людина, широкоплечий, гарний з обличчя, блідий, з короткою стрижкою, білявою бородою, – згадує М. Мочульський, – вийшов після вибору на ступінь, на якому стояла професорська катедра, і звідси зараз сказав свою програмну промову. Він, як звичайно, говорив тихим голосом, але плавно, свою промову перетикав густо поезією І. Франка й закликав товаришів здійснювати Франкові ідеали" [39:424–425].

Володимир Гнатюк як голова "Академічної Громади" був дуже діяльною людиною. Його цікавили абсолютно всі питання, вирішення яких впливало на розвиток та зміцнення товариства, починаючи від розширення бібліотеки і закінчуючи організацією різних конкурсів. Так, зокрема, 28 квітня 1896 року на засіданні президії товариства "Академічна Громада" у Львові було ухвалено за пропозицією В. Гнатюка купити до бібліотеки товариства такі етнографічні видання: "Хрестоматія" Сабова, "Руски Соловей" Чопея, "Lud", "Wislá", матеріали етнографічні – Грінченка, Ястребова, Запольського [35:арк. 11].

Наприкінці 1896 року В. Гнатюк організовує при товаристві конкурс такого змісту: "На внесення тов. Гнатюка ухвалено від нового року запенумерувати угороруський "Листок" і відтак складати в бібліотеці. На внесення того ж товариства, як голови Наукового кружка, вирішив виділити три премії: а) "Кобзаря", б) "Літературу" Огоновського, в) по одному примірникові з видань Товариств "Академічного братства" і "Ватри", а то тим членам, котрі пришлють на конкурс найкращі повісті і новели" [38:арк. 29].

У 1897 році В. Гнатюк при товаристві "Академічна Громада" утворює комітет для видання "Антології української літератури" [36:арк. 46].

Ще одним важливим аспектом роботи Володимира Гнатюка у товаристві "Академічна Громада" є його видавнича діяльність. Зокрема, за 1897 рік було видано понад 30 збірок поезій. Серед них на особливу увагу заслуговує збірка І. Франка під назвою "Мій Ізмарагд", яку товариство видрукувало тиражем в 1000 примірників [37:арк. 47]. Ця книга відразу здобула неочікуваний успіх. Деякі її вірші було перекладено також чеською мо-

вою. Крім цього, молодь уклала програму святкування 25-річного ювілею творчості І. Франка та утворила комітет для відзначення цієї події на чолі з В. Гнатюком [5:37].

Володимир Гнатюк розгорнув широку діяльність з нагоди святкування ювілею І. Франка. У жовтні 1897 року він розсилає листи, в яких звертається до інтелігенції з проханням зібрати кошти на ювілейні видання та купівлю будинку для І. Франка, оскільки той жив у дуже складних умовах. Цю пропозицію зустріли позитивно, зокрема серед української інтелігенції в царській Росії. У Києві на заклик В. Гнатюка для цієї мети почала збирати кошти мати Лесі Українки – Олена Пчілка, а у Петрограді – К. Білиловський [8:20]. До підготовки ювілею Володимир Гнатюк приєднав також Б. Грінченка, Ф. Вовка, І. Труша, С. Людкевича, С. Крушельницьку, М. Менцинського та багатьох інших. У зв'язку з цим, Володимир Гнатюк розпочав також переписку з Лесею Українкою, яка невдовзі переросла у щире дружбу і листування [42:50].

Як голова комітету, він просить українських композиторів написати музику на вірші поета. М. Лисенко, С. Людкевич та інші композитори відгукнулися на прохання, і до ювілею комітет видав збірку їх музичних творів під назвою "Зів'яле листя". У цей час з ініціативи Гнатюка було видано працю М. Павлика "Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності 1874–1898 років" та альманах "Привіт доктору Івану Франку" [9:8].

Відзначення ювілею Франка викликало великий резонанс серед прогресивної української громадськості. Виросла і покотилась хвиля підтримки поета. 1 листопада 1897 року Гнатюк отримує листа від К. Білинського, який сповіщає Володимиру Михайловичу про те, що співвітчизники радо зустріли заклики до відзначення 25-ліття творчості І. Франка. Далі він пише: "Розпочав я підписку. Сподіваюсь зібрати щонайменше 150–200 крб., котрі й перешлю туди, до Вас" [40:арк. 1–2].

Володимир Гнатюк прагнув заохотити до святкування ювілею і наддніпрянських українців. Наприкінці 1897 року він виїхав до Києва, де встановив контакти з цілою плеядою діячів культури [43:632]. Спочатку члени підготовчого комітету та управління Академічної Громади активно приєдналися до роботи, але, як часто буває в таких випадках, конкретне виконання наміченої програми залишилося на плечах одного В. Гнатюка. Все це привело до того, що 20 березня 1898 року на надзвичайних зборах товариства "Академічна Громада" Гнатюк попросив звільнення з посади голови товариства, висловив промову такого змісту: "... я не маю часу настільки, щоби міг як слід керувати товариством" [44:арк. 65].

Ювілей І. Франка відзначався 30 жовтня 1898 року. Володимир Гнатюк писав про результати цієї акції: "І. Франко, замість пониження в публічній opinіi українців, став значно підвищений" [41:312].

Після святкування ювілею у Володимира Гнатюка визріла ще одна ідея, яку він також зреалізував. Її суть у тому, що Гнатюк виступив на захист письменників. У листопаді 1898 року на зборах української громадськості висловив промову про умови їхнього життя: "Якщо в таких злиднях живе найбільший український письменник, гордість української літератури, як І. Франко, то як живуть інші, менш визначні письменники" [45:арк. 1–2]. Усвідомивши собі цю істину, В. Гнатюк вирішив заснувати письменницьку організацію, яка б керувала видавничими справами та давала матеріальну допомогу письменникам. На початку 1899 року він порушив цю справу на одному із засідань управи Академічної Громади, яка підтримала ініціативу В. Гнатюка. Після її обговорення в пресі було створено "Фонд допомоги незасібним літераторам", головою якого став знов-таки Володимир Гнатюк. Згідно з його проектом, "Товариство Руських Письменників мало би за завдання не тільки видавничі цілі, але й згуртувало би всіх своїх письменників в одну спільну організацію та запевнило б їм матеріальну допомогу на випадок безробіття, хвороби або старості" [5:42]. В. Гнатюку вдалося зібрати у фонд підмоги чималі гроші, на підставі яких було засновано Українсько-Руську Видавничу Спілку [49:5–6]. На установчих зборах Спілки було обрано її дирекцію та секретаря, яким протягом 14 років був В. Гнатюк. Одночасно він був редактором більшості видань. Як секретар та редактор її видань, Володимир Гнатюк разом з М. Грушевським та І. Франком опрацював її статут, укладав плани, вів широку кореспонденцію з авторами та редагував рукописи.

Із листування В. Гнатюка з Лесею Українкою, яка в цей час знаходилася на лікуванні в Берліні, дізнаємося про те, що він посилав їй частину книг Видавничої Спілки. Так, в листі, який Лесья Українка надіслала В. Гнатюку 10 травня 1899 року, вона пише: "Високоповажний В. Гнатюк! Дякую Вам за книжки, що булисте ласкаві прислати мені. Видання гарненькі, я нічого не маю проти того, щоб мої вірші були так видані, але дозвольте мені дати одну пораду щодо книжок Видавничої Спілки: може, цензура російська скоріш допустила б їх на Україну, якби автори кожний від себе просив би за свою книжку, бо цензура головно спілок не любить, індивідум її не так лякає. Шкода, коли книжки не підуть на Україну, бо варто, щоб ширша громада прочитала їх" [50:арк. 1–2].

Володимир Гнатюк наголошував, що мета і завдання спілки полягає в тому, щоб "зорганізувати своїх письменників для того, щоб вони упорядували свою літературну продукцію і довели до того, щоби письменники за свою працю діставали відповідну нагороду, а не так, як завжди, що напише хтось книгу, то ще мусів за неї заплатити, щоб випустити в світ" [51:124]. Метою діяльності спілки дирекція також вбачала у розповсюдженні "просвіти в найдальші і найтемніші закутки нашого краю, між найбільш і найтемніші навіть верстви нашого народу" [68:199]. Спілка проіснувала з листопада 1898 р. до літа 1912 р. Завдяки діяльності В. Гнатюка та І. Франка побачили світ понад 300 художніх та науково-популярних видань.

Засновуючи спілку, В. Гнатюк покладав надії на те, що її робота допоможе діяльності письменників, які попали у матеріальну скруту. Але ці надії не виправдалися ще й тому, що М. Грушевський – один із фундаторів спілки – переслідував інші цілі, перш за все, суто видавничі. В листі до М. Коцюбинського В. Гнатюк писав: "... ціле видавництво з технічного боку лежало на мені й Франкові так, що з виїмкою кількох перших книжок, які видав був В. Гудзиновський, всі інші видав я або Франко, роблячи й коректи, ведучи переписку з авторами, проектуючи друк на засіданнях дирекції і виносячи не раз неприємності з тої причини" [69:117]. Це при тому, що дирекція спілки нараховувала 5 чоловік та ще й "надзираюча рада" – 12 чоловік.

Звичайно, належного забезпечення Видавничої Спілки ніколи не мала, але й у вкрай несприятливих умовах її діяльність заслуговує на похвалу. Головною діяльністю спілки становила Літературно-наукова бібліотека. Також увагу привертає робота Спілки: так до війни у цьому видавництві з'явилося 323 книжки, і, як не дивно, майже половину з них до друку підготував сам В. Гнатюк [5:46].

Великий плюс Видавничої Спілки полягає в тому, що велику увагу вона приділяла популяризації наукової літератури. Інформуючи читачів про видавничий план спілки, В. Гнатюк писав: "Ми будемо старатися протягом кількох років дати по можливості повний системний цикл підручників, укладених в доступній формі, але в повні науково зроблених із таких наук геології, антропології, експериментальної психології, соціології, історії філософії й сучасних проблем, філософії права, права політичного, суспільно-економічного, історії культури, історії політичної й суспільної з особливим оглядом на важливі епохи нової історії та головні її чинники" [52:218–219].

Одночасно з утворенням "Українсько-руської видавничої спілки" літературно-громадський двотижневик "Зоря" реорганізовується у "Літературно-науковий вісник". Починаючи з осені 1899 і до кінця 1906 р., Володимир Гнатюк є членом редколегії і відповідальним за його редагування. У цей період "Літературно-науковий вісник" відіграв значну роль у національно-культурному і літературному житті всієї України. До співпраці в журналі В. Гнатюк залучає найкращі сили української словесності: І. Франка і П. Грабовського, Лесью Українку і М. Коцюбинського, В. Стефаника та О. Кобилянську, М. Черемшину та О. Маковея, Г. Хоткевича та багатьох інших. Крім цього, у 30 томах вчений друкує понад 30 своїх статей, близько 200 рецензій та інших матеріалів; публікує майже 30 перекладацьких робіт. Надзвичайно широке коло інтересів дослідника реалізується на сторінках журналу у розмаїтті статей та рецензій. Тут є аналіз стану науки і культури у слов'янських країнах, роботи їх культурно-освітніх товариств; велике місце займають соціальні та національні теми, стан української літератури, творчість окремих письменників. На сторінках "Літературно-наукового вісника" друкувалися статті про діяльність Російської соціал-демократичної партії. Також широко популяризувався доробок

видатних російських письменників – Л. Толстого, М. Некрасова, М. Горького, та інших. З М. Горьким В. Гнатюк листувався особисто. У 1903–1905 рр. він надрукував українською мовою його твори "Челкаш", "Пісня про Буревісника", "Серед степу", "На дні". Гнатюк надсилав Горькому львівські видання, письменник високо цінував фольклорні збірники українського вченого і сердечно дякував за них [70: арк. 1].

Коли В. Гнатюк навчався на останньому курсі навчання в університеті в березні 1898 року, професор Г. Огоновський запропонував йому посаду заступника учителя Львівської Академічної гімназії з тим, що після закінчення університету і здачі учительського іспиту він стане постійним учителем цієї гімназії. Можливість залишитися працювати у Львові під керівництвом І. Франка і М. Грушевського мала для В. Гнатюка велике значення, і він охоче прийняв пропозицію Г. Огоновського, тим більше, що посада заступника вчителя була пов'язана з хорошим заробітком [9:39].

Після цього Володимир Гнатюк здав відповідні іспити з педагогічних дисциплін і подав заяву про його затвердження постійним учителем у Львівській Академічній гімназії. Однак, прогресивні погляди та активна громадська діяльність Володимира Гнатюка не залишалися непоміченими офіційною владою. За свідченням А. Крушельницького, саме за організацію ювілею І. Франка рішенням від 14 вересня 1898 року шкільна крайова рада переводить В. Гнатюка, котрий на той час уже працював помічником учителя, зі Львова до Самбора. Гнатюк передбачав ймовірність опинитися на периферії, передчував можливість позбавитися на кілька років улюбленої справи. Так, у листі до Ф. Вовка він з гіркотою пише: "... може буду змушений перестати займатися етнографією, хоть і як би я не хотів ... коли мене дадуть до якогось провінційного містечка, де хіба афіші прийдеться читати, а більше нічого, то й що робити там з етнографією?" [29: арк. 4].

У цій ситуації на допомогу Володимир Гнатюку приходять Михайло Грушевський, віднедавна обраний головою Наукового товариства імені Шевченка.

Діяльність у НТШ стала найголовнішим і переломним моментом у формуванні В. Гнатюка як вченого. Товариство на той час об'єднувало наукові сили не лише Галичини, а й всієї України. У товаристві тоді працювали такі секції: історико-філософська, філологічна й математико-природничо-лікарська. Товариство проводило активну науково-видавничу діяльність. Так, за час його існування вийшло 155 томів наукових записок, не рахуючи багатьох інших дослідницьких публікацій, а також журналів "Зоря" та "Літературно-науковий вісник". В його стінах формувалися такі визначні вчені, як І. Франко, М. Грушевський, В. Щурат, І. Крип'якевич, М. Возняк, О. Колесса, І. Свенціцький, К. Студинський, В. Шухевич і багато інших. Відзначимо головні напрямки діяльності Володимира Гнатюка в НТШ. Починаючи з 1899 року, його обрали секретарем НТШ. Під кінець життя він став його науковим секретарем. Працюючи в Товаристві, В. Гнатюк виконував велику організаторську й наукову роботу, поєднуючи її з обов'язками секретаря філологічної секції та секретаря (пізніше голови) етнографічної комісії Товариства [44:113].

Одночасно продовжує займатися збиранням фольклору. У липні 1899 року В. Гнатюк здійснив свою п'яту експедицію на Закарпаття. На цей раз він присвятив увагу найзахіднішій області – Пряшівщині. За чотири тижні Гнатюк відвідав майже всі її території, їдучи від Меджилабірців через Свидик, Бардіїв та Скиш. Хоча середина літа була несприятливим часом для записування фольклору, йому в одинадцятьох селах вдалося записати 62 прозові твори і 152 пісні. Ці матеріали увійшли в першу частину третього тому Етнографічних матеріалів з Угорської Русі [46:100]. На відміну від попередніх томів, вони упорядковані не за жанрово-тематичним, а за територіальним принципом, тобто за окремими селами, починаючи з Чертіжного в північному Земпліні і закінчуючи Кремнею на Скиші. Таким чином, завдяки фольклорним творам Гнатюкові вдалося наочно продемонструвати процес словачення українських територій [47:61–62].

Починаючи з 1900 року, В. Гнатюк стає відповідальним редактором "Етнографічного збірника", з яким працював і раніше. За його редакцією збірник перетворився на найважливіший фольклорно-етнографічний орган на Україні. Редактором цього збірника він був до 1912 року. За ці неповні дванадцять років В. Гнатюк випустив у світ понад два-

дцять об'ємних томів. Перш за все, це були його власні монотематичні збірники, які були опрацьовані за найновішими вимогами тогочасної науки [5:48].

Паралельно з "Етнографічним збірником" Володимир Гнатюк займався редагуванням іншої серії фольклорно-етнографічних видань під назвою "Матеріали до української етнології", яку було засновано в 1899 році. В цій серії В. Гнатюк випустив у світ також двадцять томів [5:48].

Починаючи з 1900 року Володимир Гнатюк здійснив ще кілька коротких експедицій в деякі села Галичини, насамперед на Гуцульщину. Тут на велику увагу заслуговують його подорожі у села Пужники та Коропці Бучацького повіту, в яких він записав двісті сорок казок, легенд та народних оповідань [53:16–17].

3 травня 1905 року Українсько-Руська Видавнича Спілка взяла на себе відповідальність за видання Літературно-Наукового Вісника. І знову це було зроблено під керівництвом Володимира Гнатюка.

Вже будучи зрілим науковцем, Володимир Гнатюк опублікував на сторінках Літературно-Наукового Вісника декілька десятків статей на громадські та політичні теми. Серед них на окрему увагу заслуговує стаття "Деякі про наші домашні болячки" [54:130], у якій він гостро критикував такі недуги "вождів українського народу", як кар'єризм, необ'єктивну критику, лицемірство та ін. У цій статті В. Гнатюк дав характеристику галицьким політикам, яка була такого змісту: "Наші політики надзвичайно короткозорі, не вміють орієнтуватися в найпростіших справах, роблять вічно елементарні помилки, наслідки яких відбиваються на нашому суспільстві, змінюють свої переконання як рукавиці, вважають нині білим те, що вчора було для них чорним, вагаються всюди, де треба рішучого виступу, не вміють використовувати ситуації, переходять із одного табору до другого" [54:129]. Володимир Гнатюк, видаючи статті такого політичного змісту, абсолютно не вважав себе політиком. Він просто говорив, що не потрібно закривати очі і не бачити те, що видно кожному. При цьому далеко не кожен міг написати й опублікувати статтю такого змісту.

Важливе місце у своїй діяльності Володимир Гнатюк приділяв також політичному життю українців в еміграції, керуючись, перш за все, першоджерелами, які вони передавали йому до друку в Літературно-Науковий Вісник. На всі ці статті В. Гнатюк писав рецензії, які дуже часто переростали в гострі сатиричні відгуки. Зокрема, в одній із таких рецензій 1902 року він писав про те, що кожен раз, перечитуючи статті наших емігрантів, жалкує про те, що вони "мусять кормитися такою пустою половиною, як тамошні тижневики "Світ", "Американсько-Руський Вісник" та їх календарі" [55:20].

Володимир Гнатюк, роблячи аналіз національної і культурної відсталості українських поселенців в Америці, приходив до одного висновку, що винними у цьому є наші духівники, які гоняться тільки за наживою і зовсім не мають національного почуття. Поряд з цим він бачить вихід лише в одному, а саме зміцненні національно-виховної роботи серед заробітчанської еміграції в Америці, говорячи при цьому наступне: "Коли проте до Америки не дістанеться живійша струя національна, коли там не піде більше число свідомих і інтелігентних українських націоналів, тоді з американськими русинами станеться те, що з угорськими: живійші зденаціоналізуються, а решта пропаде у тьмі кромішній" [5:50].

У 1903 році Володимир Гнатюк відправляється в свою останню експедицію. На цей раз він подорожує Угорщиною, заходить у села, де проживають українці. Саме під час цієї експедиції в селі Нір-Ачад місцева влада не дозволяє йому переночувати. Під загрозою арешту його проганяють із села, він попадає під зливу і тяжко застуджується. Відтоді Гнатюк хворіє на туберкульоз і з глибоким сумом констатує: "... по повероті до Галичини почала розвиватись в мене доволі швидко наслідком простуди грудна недуга, і я відтоді не тільки не вибирався більше на Угорщину, але й в Галичині не робив та й не маю надії робити" [48:40].

Щодо самої експедиції, то В. Гнатюк, навіть за цих вкрай несприятливих умов, відвідавши села Нір-Ачад, Ейр, Шелінг та Надьяк, записав двадцять п'ять казок, сім новел, три легенди, чотири історичні оповідання та зібрав значну кількість статистичних даних.

Всі ці записи становлять окремий IV том його етнографічних матеріалів з Угорської Русі [56:249].

Значущість цих матеріалів, зібраних Володимиром Гнатюком на Угорській землі, теж дуже велика. Справа в тому, що матеріали цієї експедиції мають величезне значення не лише для фольклористики, але й для історії та діалектології, оскільки після експедиції В. Гнатюка велика кількість русинів-українців із згаданих сіл або повністю зазнала асиміляції з румунським та угорським населенням, або переселилася в Болгарію та Америку, і саме записи В. Гнатюка є єдиним документом про наявність української людності в цих селах [57:97].

Результатом його експедиційної роботи стали шість томів фольклорно-етнографічних матеріалів [9:13]. Вони містять 505 зразків народної прози (казки, легенди, перекази, анекдоти) та 583 пісні, разом 2190 сторінок друку, при чому всі вони записані з філологічною точністю, паспортизацією, наведенням численних паралелей майже до кожного твору [58:103].

На початку жовтня 1903 року стан здоров'я Володимира Гнатюка значно погіршився, в результаті чого він звернувся до Крайової Управи з проханням надати йому безплатне місце для лікування грудних хвороб в Алленді біля Відня [59:арк. 55]. До заяви, крім лікарської посвідки, було додано й "Свідоцтво убожества" такого змісту: "... стверджується цим, що добродій Володимир Гнатюк, секретар НТШ, який мешкає при ул. Святої Софії, уроджений 1871 р. жонатий, батько трьох дітей, не має ніякого рухомого маєтку, чому не може понести коштів лічення в інституті для хворих на грудні недуги в Alland коло Відня" [59:арк. 56]. Та, на жаль, відповідь Управи була негативною [59:арк. 58].

Наприкінці 1903 року Володимир Гнатюк все таки вирішив їхати на лікування до санаторію частково за власні кошти, а частково за підтримки НТШ. Будучи на лікуванні, він отримав листа від І. Труша зі Львова, у якому дізнався про те, що його обрали членом президії Товариства прихильників української літератури, науки та мистецтва [60:арк. 55].

За час перебування в санаторії його здоров'я не покращилось, і він повернувся додому. Значно вагомніше на його стан вплинули оздоровчі поїздки в Карпати, куди він подорожував щороку. Найчастішим місцем його відпочинку було село Криворівня на Гуцульщині, де він провів багато місяців. Проте навіть на лікуванні В. Гнатюк не міг сидіти, склавши руки. Саме в Криворівні він написав кращі свої наукові праці. Тут його часто відвідували такі визначні діячі української культури, як М. Коцюбинський, Леся Українка, К. Квітка та багато інших [48:55].

Починаючи з 1903 року, В. Гнатюк через поганий стан здоров'я не виїжджав в експедиції, але організовував збирання фольклорних матеріалів за допомогою кореспондентів з сільської інтелігенції. Це, зокрема, учителі, студенти та освічені селяни. Гнатюк, передаючи їм досвід збирання фольклорних та етнографічних матеріалів, опублікував для них програми збирання фольклору з методичними вказівками, як і що записувати [5:57].

Як свідчить листування В. Гнатюка, збережене в Львівських та Київських архівах, він переписувався майже з трьома сотнями збирачів фольклору, заохочуючи їх до збирання матеріалів. Він вислав їм фахову літературу і дуже часто навіть зі своєї приватної бібліотеки.

На початку 1904 року Володимир Гнатюк видав ще одну програму, на цей раз для записування колядок та коломийок [61:106]. Але здоров'я В. Гнатюка продовжувало турбувати, і навесні 1907 року він знову поїхав лікуватися в Алландський санаторій грудних хвороб. Про це свідчить лист, який він написав 15 березня 1907 р. до І. Франка і де скаржить на стан свого здоров'я і повідомляє про від'їзд до санаторію [63:арк. 39–40]. Після двох місяців здоров'я покращилося, однак для завершення лікування йому потрібно було залишитися ще на три місяці, на що знову не хватило коштів. У 1910 році стан його здоров'я погіршився настільки, що він вже не міг піднятися з ліжка. Проте і в цих умовах В. Гнатюк продовжував свою працю. Він читав і писав, лежачи на ліжку. Проводив збирацьку роботу знову ж через своїх кореспондентів, яким давав цінні поради.

Продовжував своє лікування В. Гнатюк спочатку у Високих Татрах, а потім через брак коштів у Криворівні, де у 1914 році застала його світова війна. Військові дії на цілих 15 місяців відрізали його від Львова. Проте навіть в таких несприятливих умовах він написав одну з кращих своїх праць – "Українська народна словесність", якою згодом користувалися сотні збирачів фольклору [64:50].

У травні 1921 р. його обрали почесним членом новозаснованого товариства "Просвіта" в Ужгороді. Висловлюючи "щирю подяку за таке почесне відзначення моєї скромної праці," В. Гнатюк писав: "Жалую дуже, що тяжка, довголітня хвороба відтягнула мене від продовжування праці над Угорською Україною та не дозволили мені здійснити того плану, який я колись уклав собі, будучи здоровим. Надіюся одначе, що мої пляни, доповнені й розширені, виконать уже тамошні уродженці. Невмірно тішуся, що для Угорської України минув довгий період вегетовання та настав новий, що вілле в неї правдиво національну струю життя" [62:38].

Восени 1921 року В. Гнатюк підписав угоду зі Шкільним Рефератом Цивільної Управи Підкарпатської Русі в Ужгороді про укладення словника закарпатських говірок, над якими працював понад три роки, виписавши зі своїх фольклорних матеріалів та всієї закарпатсько-української літератури XVII–XX століть двадцять тисяч діалектних слів [5:66].

За період від 1920 по 1926 роки Володимир Гнатюк вислав до Ужгорода понад тисячу книжок зі своєї бібліотеки, серед яких були такі, як "Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук" (50 томів), Сборник Русского Филологического общества" (20 томів), Известия АН СССР (19 томів), Энциклопедия Славянской Филологии, сотні інших наукових видань. Вони стали основою солідної наукової бібліотеки товариства "Просвіти", а згодом Державної наукової бібліотеки в Ужгороді і становлять золотий фонд нинішньої Наукової бібліотеки Ужгородського університету [5:66].

Починаючи з 1925 року, стан здоров'я Володимира Гнатюка був майже безнадійним. Навіть його близькі погодилися з думкою, що його смерть неминуча. І. Свенціцький на запитання М. Могилянського про здоров'я Гнатюка лаконічно відповідав: "Вже кілька місяців помирає та ніяк померти не може" [67:260]. 6 жовтня 1926 року Володимира Михайловича Гнатюка не стало.

Багатогранна діяльність Володимира Гнатюка мала широкий всеукраїнський та світовий характер. Його працюовитість та наполегливість здобули загальне визнання [16:4]. І сьогодні його творчий спадок вивчають у Чехії й Угорщині, Польщі й Словаччині, Югославії і Канаді, Австралії і Росії, Румунії і Франції та інших країнах.

Таким чином, проаналізувавши життєвий і творчий шлях Володимира Гнатюка, можна зробити висновок про те, що на тлі любові та поваги до українського народу та його творчості відбулося становлення діяча, його світоглядні позиції стали основою різнобічної діяльності, яка відіграла вагомий роль в українському суспільно-національному та науковому процесах кінця XIX – перших десятиліть XX ст.

Список використаних джерел

1. Гнатюк В. Українські народні байки // Етнографічний збірник. – Т. XXXVII–XXXVIII. – Львів, 1916. – С. 2–25.
2. Гнатюк Володимир. [Автобіографія] // Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України. Відділ рукописів. – Ф. 170. – Спр. 520. – Арк. 1.
3. Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Праці історико-філологічної секції. – Париж – Мюнхен, 1975. – 117 с.
4. Автобіографія В. Гнатюка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1926. – Кн. II. – С. 260–275.
5. Мушинка М. Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. – Париж, Торонто, Мюнхен, 1987. – 332 с.
6. Повідомлення Крайової президії у Львові В. Гнатюкові у Станіславі про призначення йому стипендії в зв'язку з успіхами в навчанні 9 квітня 1891 р. – Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2184. – Арк. 17.
7. Лист М. Гнатюка до сина В. Гнатюка про тяжке матеріальне становище дома і про хоровий гурток, в якому В. Гнатюк брав участь 22 червня 1891 р. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2288. –

- Арк 15–16. 8. Яценко М. Т. Володимир Гнатюк: Життя і фольклористична діяльність. – К.: Наукова думка, 1964. – 287 с. 9. Володимир Гнатюк. Біографічний нарис // За заг. ред. В. Кравця. – Тернопіль, 1991. – 18 с. 10. Іванюта І. П. Основні віхи життя і діяльності В. Гнатюка (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 14. – С. 167–175. 11. Гнатюк В. Українські народні пісні, легенди та приказки // Етнографічний збірник. – Т. III. – Львів, 1897. – С. 14–35. 12. Лист В. Гнатюка зі Львова до етнографа Ф. Вовка у Парижі про свої дослідження в ділянці матеріальної і духовної культури в Галичині та на Закарпатті 20 жовтня 1897 р. – Інститут археології АН України, науковий архів. – Ф. А. – Спр. В/1630. – Арк. 1–4. 13. Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. III. – Львів, 1900. – С. 12–26. 14. Стосунки Володимира Гнатюка з закарпатським істориком Юрієм Жатковичем // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету: Міжнародна наукова конференція. – Пряшів–Свидик, 12–15 червня 1991 р. – Київ–Львів–Пряшів–Мюнхен–Париж–Нью-Йорк–Торонто–Сідней. – С. 58–70. 15. Лист М. Коцюбинського з Чернігова до В. Гнатюка у Львові про реакцію на Україні після придушення революційних виступів та проханням надсилати літературні новинки 3 березня 1906 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. Відділ рукописів. – Ф. "В. Гнатюк". – Спр. 285. – Арк. 4–5. 16. Гнатюк Володимир. Документи і матеріали (1871–1989). – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1998. – 467 с. 17. Лист В. Гнатюка зі Львова до Ф. Вовка у Парижі про надіслання матеріалів до чергового тому "Матеріалів до українсько-руської етнології" 13 лютого 1898 р. – Інститут археології АН України, науковий архів. – Ф. А. – Спр. В/1632. – Арк. 1–2. 18. Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти // Етнографічний збірник. – Т. VI. – Львів, 1899. – 287 с. 19. Гнатюк В. Біографія і бібліографія // Етнографічний збірник. – 1926. – Т. 3. – 48 с. 20. Лист М. Павлика зі Львова до В. Гнатюка про те, що його стаття про Закарпаття друкуватиметься в журналі "Радикал". – ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2280. – Арк. 18. 21. Гнатюк В. Дещо про Русь Угорську // Радикал. – Львів, 1895. – № 2. – С. 14–19. 22. Гнатюк В. Українські народні пісні, легенди та приказки // Етнографічний збірник – Т. II. – Львів, 1896. – 76 с. 23. Гнатюк В. І ми в Європі // Життя і слово. – 1896. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 1–4. 24. Листи Ю. Жатковича до В. Гнатюка 1896 р. – ЦДІА у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 208, арк. 1–2. 25. Гнатюк В. Ю. Жаткович // Діло. – Львів. – 1896. – № 263. – С. 1–2. 26. Зілинський О. Володимир Гнатюк і збійський казкар. – Пряшів, 1969. – Дукля № 1. – С. 63–69. 27. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // Етнографічний збірник. – 1899. – Т. III. – 238 с. 28. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. IV. – 276 с. 29. Лист В. Гнатюка зі Львова до етнографа Ф. Вовка у Парижі про свої дослідження в ділянці матеріальної і духовної культури в Галичині та на Закарпатті. – Інститут археології АН України, науковий архів. – Ф. А. – Спр. В/1631. – Арк. 1–4. 30. Мушинка М. Володимир Гнатюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – 1987. – Т. 207. – С. 32–43. 31. Лист В. Гнатюка з Бач-Керестура до М. Павлика у Львові про етнографічну експедицію до Бачки та встановлення зв'язків з етнографом М. Врабелем. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 212. – Арк. 161. 32. Посвідка М. Грушевського про працю "Руські оселі в Полудневій Угорщині", написану В. Гнатюком 1898 р. – ЦДІА України у Львові – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 1–2. 33. Мишанич О. Визначний дослідник давньої української літератури // Радянське Літературознавство. – 1971. – №5. – С. 73–82. 34. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // Записки НТШ. – Т. 4. – 1896. – Кн. II. – 167 с. 35. З протоколу засідання президії Товариства "Академічна громада" у Львові про ухвалу, за пропозицією В. Гнатюка, купити до бібліотеки Товариства етнографічні видання 28 квітня 1896 р. – Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11. 36. З протоколу засідання президії Товариства "Академічна громада" у Львові про доручення В. Гнатюкові організувати комітет для видання "Антології української літератури" 23 жовтня 1897 р. – ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 46. 37. З протоколу

засідання президії Товариства "Академічна громада" про видавничу діяльність В. Гнатюка. – ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 47. 38. З протоколу засідання президії Товариства "Академічна громада" у Львові про оголошення, за пропозицією В. Гнатюка, літературного конкурсу. – ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 29. 39. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916 роки) // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – 425 с. 41. Лист К. Білинського до В. Гнатюка 1 листопада 1897 р. – Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН України. Відділ рукописів. – Ф. 83. – Спр. 14. – Арк. 1–2. 40. Гнатюк В. Про ювілей Івана Франка в 1898 році // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – 354 с. 42. Возняк М. Першодруки Лесі Українки // Записки Львівського університету. – Вип. 1. – 1951. – С. 45–51. 43. Главачек Ф. Спогади про мої зв'язки з Іваном Франком // Збірник з історії чехо-словацько-українських зв'язків. – Братислава, 1959. – С. 625–640. 44. З протоколу загальних зборів Товариства "Академічна громада" у Львові про відмову В. Гнатюка бути головою Товариства 20 березня 1898 р. – ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 65. 45. З протоколу зборів української громадськості та виступу там В. Гнатюка 1898 р. – ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1–2. 46. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // Етнографічний збірник – Т. IX. – Львів, 1900. – 120 с. 47. Мушинка М. Володимир Гнатюк – визначний дослідник фольклору Пряшівщини // Матеріали до української етнології у Свидику. – Пряшів, 1967. – Т. III. – 115 с. 48. Герета І., Черемшинський О. Музей Володимира Гнатюка: Нарис-путівник. – Львів: Каменяр, 1971. – 72 с. 49. Коцюбинський М. Листи до В. Гнатюка. – Львів, 1914. – 5625 с. 50. Лист Лесі Українки з Берліна до В. Гнатюка у Львові з подякою за надіслані книги Видавничої спілки та роздуми з приводу цього видання 10 травня 1899 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів, ф. "В. Гнатюк", спр. 566, арк. 1–2. 51. Літературно-науковий вісник. (далі – ЛНВ) – Т. VI. – Кн. IV. – Львів, 1899. – 152 с. 52. ЛНВ. – Т. XXVIII. – Кн. XII. – Львів, 1899. – 227 с. 53. Справозданє з етнографічної експедиції. Хроніка НТШ. – Вип. 3. – Ч. 10. – Львів, 1902. – С. 16–17. 54. ЛНВ. – Т. XVII. – Кн. II. – Львів, 1902. – 152 с. 55. ЛНВ. – Т. XVIII. – Кн. XI. – Львів, 1902. – 134 с. 56. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // Етнографічний збірник. – Т. XXV. – Львів, 1909. – 250 с. 57. Ребошак І. Слідами Володимира Гнатюка в Банаті // Науковий збірник Матеріалів української етнології у Свидику №3. – Пряшів, 1967. – С. 92–99. 58. Мушинка М. Бібліографія праць В. Гнатюка // Записки НТШ. – Т. 190. – С. 101–106. 59. Свідокство про бідність, видане В. Гнатюкові парафією церкви Успення у Львові в зв'язку з його прагненням потрапити на лікування до санаторію легеневих хвороб у Аллянді біля Відня 17 жовтня 1903 р. – ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2186. – Арк. 55–58. 60. Лист І. Труша зі Львова до В. Гнатюка в Аллянді про обрання його членом президії Товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва. – ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2283. – Арк. 55. 61. ЛНВ. – Т. XXVI. – Кн. X. – Львів, 1904. – 144 с. 62. Лист І. Панькевича до В. Гнатюка // Науковий збірник Матеріалів української етнології у Свидику, 1969. – Т. IV. – Кн. I. – С. 38–39. 63. Лист В. Гнатюка з Бадена до І. Франка у Львові про приїзд до санаторію 15 березня 1907 р. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України, відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. 163. – Арк. 39–40. 64. Гнатюк В. Українська народна словесність // У справі записів українського етнографічного матеріалу. – Відень, 1916. – 68 с. 65. Мушинка М. Кореспонденція В. Гнатюка з І. Панькевичем // Науковий збірник Матеріалів української етнології у Свидику. – Т. III. – Пряшів, 1967. – С. 148–150. 66. Рецензія І. Франка на другий том коломийок, виданих В. Гнатюком 1908 р. – ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 286. – Арк. 52. 67. Могилянський М. Спогади про В. Гнатюка // Записки Історично-Філологічного Відділу УАН. – Кн. 10. – Львів, 1927. – С. 258–259. 68. ЛНВ. – Т. XXVI. – Кн. X. – Львів, 1900. – 203 с. 69. Коцюбинський М. І Західна Україна // Збірник III. – Уфа, 1942. – 180 с. 70. Лист М. Горького з Капрі до В. Гнатюка у Львові з подякою за надіслані йому "Етнографічні збірники" та перекладені українською мовою його твори. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів. – Ф. "В. Гнатюк". – Спр. 447. – Арк. 1.

Ihor Ivanyuta

LIFE AND CREATIVE ACTIVITY OF ACADEMICIAN VOLODYMYR HNATYUK

In the paper there has been presented the analysis of the main stages of life and activity of academician Volodymyr Hnatyuk. The author concentrates his attention on the evolution of Hnatyuk's national-and-patriotic viewpoints and his role in the Ukrainian social-and-political as well as scientific processes at the end of the 19th – the first decades of the 20th century.

УДК 398 (477)

Леся Алексієвець, Андрій Дмитрук

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК ТА ЙОГО ТВОРЧА СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

У статті проаналізовано роль Володимира Гнатюка та його творчої спадщини в українському національно-культурному відродженні кінця ХІХ – початку ХХ століття, висвітлено його вплив на наукові та громадсько-політичні процеси того часу.

Побудова нової, вільної, незалежної і демократичної України можлива лише за умови поваги до власної історії, повернення із забуття сотень й тисяч історичних фактів, подій, імен видатних людей, напівзабутих імен і сторінок українського народу, його культури. Творення сучасної національної державності змушує нас звертатися до свого славного минулого, збагнути безцінність утраченого, фатальну шкідливість десятиліттями насаджуваної псевдодержавності, що викоринювала з національного ґрунту традиції вітчизняного державотворення.

У цьому зв'язку важливу наукову цінність, пізнавальне й практичне значення має діяльність відомого українського вченого і громадсько-політичного діяча Володимира Михайловича Гнатюка (1871–1926) у сучасному національно-культурному відродженні українського народу, у формуванні його національної свідомості, 130-річчя якого відзначалося минулого року у Тернопільському державному педагогічному університеті, ім'я якого носить цей заклад.

Він – фольклорист, етнограф, мовознавець, літературознавець, історик, філософ, він – блискучий публіцист, активний громадський діяч і видатний організатор української науки.

Доробок Гнатюка величезний: понад 300 праць-монографій, статей, нарисів, рецензій. Переважна більшість із них не втратили своєї наукової вагомості й сьогодні. Не можна не сказати, що роль В. Гнатюка в національному відродженні ХІХ – ХХ ст., його творча спадщина не цікавили вчених. Проте досі в більшості випадків предметом спеціальних студій була лише фольклористична та етнографічна спадщина вченого.

Потреби сьогодення висувують на перший план дослідження постаті Гнатюка як історика, громадсько-політичного діяча та літературознавця. Цим, власне, і зумовлюється *актуальність* цієї статті.

Безпосередньою джерельною базою цієї праці є опубліковані документи і матеріали з життя та наукової діяльності Володимира Гнатюка, в яких, окрім загальновідомих фактів, висвітлюються окремі сторінки його життя, що допомагають об'єктивно подати опрацьований матеріал.

До таких джерел варто віднести документи Державного архіву Тернопільської області, які не просто збагатили цю роботу особливим матеріалом, але водночас відкрили нові грані в цій видатній особистості, спонукавши дослідників цієї праці до нових пошуків і відкриттів.

Наступним вагомим джерелом в ході дослідження стали тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження Володимира Гнатюка. Зокрема, матеріали таких доповідачів, як Чернописький, Мельник, Мушинка, Герета та ін., які розкривають різні аспекти із життя та творчої діяльності Володимира Гнатюка, дають оцінку його діяльності, визначають роль Володимира Михайловича у національному відродженні того часу.

Варто також відзначити і матеріали музею В. Гнатюка у с. Велеснів, де він народився. Саме у цій літературі, на основі вивчення і аналізу документів подається багатогранна картина життя та діяльності В. Гнатюка.

В історії української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. важко назвати другу таку постать, яку б за широтою інтересів і багатогранністю діяльності можна було б поставити поряд з І. Франком. Послідовник і соратник Каменяра, В. Гнатюк відомий не тільки як визначний фольклорист, етнограф, літературознавець, мовознавець і перекладач, а й громадсько-політичний діяч, блискучий журналіст, публіцист, педагог. Сфера інтересів Гнатюка аж ніяк не обмежувалася Східною Галичиною. Його діяльність обіймала всю Україну, весь етнічний простір проживання українців – від сусідніх держав – Росія, Польща, Румунія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Югославія і до США, Канади, Бразилії [1:31].

Наукову ерудицію та діапазон В. Гнатюка, як вченого можна назвати енциклопедичними: історія і теорія фольклористики, етнографія, зокрема питання етногенезу, народні звичаї та обряди, промисли, мистецтво, мовознавство, зокрема діалектологія і грамати́ка, літературознавство і критика, слов'янська філологія, демографія та ін.

Основною сферою наукового зацікавлення була фольклористика. Цій науковій діяльності він присвятив найбільше своїх праць [2:1].

Доробок в галузі фольклористики В. Гнатюка є безцінний. Він видає: понад 300 праць-монографій, статей, рецензій; "Галицько-руські анекдоти" (1899) – збірник, що охоплює 700 текстів; двотомник "Галицько-руські легенди" (1902) – 412 текстів; "Знадоби до української демонології" (1904, 1912) – 1346 текстів; тритомник "Коломийки" (1905–1907) – 8622 пісні; "Гаївки" (1909) – 184 тексти і 180 мелодій; "Народні оповідання про опришків" – 278 текстів; "Похоронні звичаї, обряди" (1912) – 20 детальних описів похоронів; двотомник "Колядки і щедрівки" (1914) – 222 зразки; "Народні оповідання про тютюнарів" (1915) – 77 текстів; двотомник "Українські народні байки" (1916) – 400 текстів; два томи сільського еротичного фольклору (1912) – 319 текстів. І все це підготувала і видала в Науковому Товаристві ім. Шевченка (далі – НТШ) протягом якихось 16 – 18 років одна людина, ім'я якої Володимир Гнатюк [3:11].

Можна без застереження погодитись з твердженням М. Яценка, який на підставі глибокого вивчення спадщини видатного українського вченого дійшов висновку, що В. Гнатюк був першим українським професійним фольклористом, який підніс фольклор до рангу самостійної наукової дисципліни, тісно пов'язаної з етнографією, літературознавством і мовознавством [4:7].

Велике зацікавлення у вченого викликають народні звичаї, вірування і взагалі фольклорна проза. В. Гнатюкові належить розробка типології цієї прози в українській науці. Своєю фольклористичною діяльністю В. Гнатюк намагався охопити більшість доступних йому українських територій, сягаючи і діаспорних поселень у Югославії, Угорщині, Румунії. Привертає увагу вченого й усна народна творчість українців у США, Бразилії, Канаді [5:16].

До своїх першочергових наукових завдань учений завжди відносив збирання, опрацювання та видання матеріалів народної творчості, бо "[...] якщо тепер цього не зібрати, то завтра вже буде пізно, фольклор відходить від нас разом з людьми" [6:72].

Чи не найбільш послідовно (від самого початку своєї наукової діяльності) вчений вивчає "зовсім недосліджену територію", на той час "нерушений, – за словами Драгоманова, – українськими дослідниками терен", – так звану Угорську Русь [7:7]. Протягом 1895 –

1903 рр. В. Гнатюк здійснює шість наукових подорожей на Закарпатську Україну і відкриває цей майже недосліджений край для науки. У результаті багаторічного дослідження фольклористичних матеріалів, записаних безпосередньо з вуст народу, та їх опрацювання з'являється шеститомник "Етнографічні матеріали з Угорської Русі" (1897 – 1898, 1900, 1909, 1911) [7:8].

Публікації Володимира Гнатюка мали і загальнослов'янське значення, український учений "зміцнював фронт передової науки у всьому слов'янському світі" [8:7]. Гнатюкові належить близько десяти розвідок і рецензій, присвячених білоруському фольклору та етнографії. Починаючи з 1897 р., на сторінках "Записок НТШ" та інших видань він систематично рецензує російські фольклористичні та етнографічні праці. Немале значення мають його праці, присвячені польському, чеському, словацькому, сербському, хорватському фольклорові [9:15–16].

Здобутки Володимира Гнатюка у галузі вивчення фольклору слов'янських народів високо оцінювалися тогочасними славістами. В листі управи Познанського товариства прихильників наук до Президії НТШ з приводу смерті Володимира Гнатюка мовиться: "Ваша втрата стосується нас, бо і польська наука з найбільшою увагою стежила за працями померлого, знаходячи в них безліч цінних додатків і спостережень для польської етнографії" [10:72].

Як дослідник, насамперед, давньої української літератури В. Гнатюк посідає непересічне місце і в українському літературознавстві. Саме завдяки його старанням з'являються друком невідомі досі твори, знайдені і впроваджені у науковий обіг оригінальні та перекладні літературні збірки XVII – початку XIX ст. Йдеться, наприклад, про публікацію "Інтересний збірник з с. Гітара (повіт Стрийський)" (1896), "Угорські духовні вірші" (1902), "Кілька духовних віршів (співаних із Трумова)" (1903), "Хоценський співаник Левицьких" (1909), "Угорський співаник Грядилевича" (1909), "Зборник Петра Колочавського" (1922). Публікуючи літературні пам'ятки, вчений додав до них вступ із палеографічним описом, зауваженням про мову, час укладення пам'ятки, її походження. Опубліковані тексти є цінним матеріалом не лише для літературознавців, а й для фольклористів і мовознавців [11:2].

Вагоме місце в науковій спадщині вченого займають дослідження, що стосуються як творчості Івана Франка, так і його особистості. Крім розвідок бібліографічного характеру, він пише огляди, рецензії, де аналізує праці письменника, висловлює зауваги щодо практикування І. Франком окремих проблем, оцінок фактів, водночас спростовуючи різні закиди на адресу письменника. Завдяки старанням В. Гнатюка була видана збірка поета "Мій ізмарагд", бібліографія його творів, а деякі з них були уперше покладені на музику [12:149].

Українські дослідження проектував Володимир Гнатюк також на мовознавство його лінгвістичні зацікавлення стосуються таких важливих галузей, як українська діалектологія, літературна мова, стилістика та культура мови, правопис, лексикографія, лексикологія, а також соціолінгвістика, славістика [13:52].

У працях В. Гнатюка чітко розмежовуються діахронний і синхронний плани мовних явищ, диференціюються діалект і літературна мова. В одному зі своїх ранніх досліджень учений зауважує: "Кожний науковий говір, хоч би який багатий сам для себе, є занадто бідний для висловлення усіх думок нинішнього чоловіка. Літературна мова мусить мати все, що є найкращим в народних говорах [...]" [6:76]. Уважно простежуючи еволюцію мовних явищ в українській мові, вчений встановлює фактори, які виявляються визначальними при формуванні загально-українських норм літературної мови, витворенні із загальнонаціонального словникового фонду і визначає місце говорів у системі ужиткового мовлення, нарешті, коментує корелятивність нормативних та позанормативних мовних явищ [6:76–77].

З-поміж усіх мовознавчих підрозділів чи не найбільша увага приділяється науковим діалектам української мови. У діалектній системі В. Гнатюк побачив основну підвалину для поступу мовознавчих досліджень.

У передмові до "Народних оповідань про опришків" (1910) учений дає ґрунтовну характеристику українських гуцульських говірок. За цю роботу, що донедавна залишалася

найдосконалішою в українському діалектознавстві, на пропозицію В. Ягичата та О. Шахматова Петербурзька Академія наук нагородила В. Гнатюка премією Котляревського [13:62].

У контексті підвищеної уваги до слова і лексикографії не слід забувати, що В. Гнатюк був редактором найповажніших видань НТШ, а також довголітнім секретарем цього ж Товариства, і через його руки проходило майже все листування, написання найважливіших звернень, заяв, оголошень, діловодство. Хочеться підкреслити ще один аспект: В. Гнатюк, спираючись на загальноукраїнську мовну традицію, творив один із перших українських правописів і його послідовно дотримувався. Нині цей правопис з усією впевненістю можна назвати правописом Наукового товариства ім. Шевченка. Питанням правопису вчений присвятив десятки праць [14:65].

Завдяки авторитету В. Гнатюка, І. Франка, К. Студинського, М. Возняка та інших згаданий правопис Товариства набув такого рівня, що багато його позицій пізніше були прийняті як загальноукраїнська правописна норма. Їх використала і впровадила Всеукраїнська Академія наук у Києві, починаючи з 1921 року [15:4].

Підсумовуючи доробок вченого у цьому напрямку, можна безперечно відзначити, що завдяки його діяльності у галузях фольклористики та літературознавства залишився помітний слід. Він уклав правопис, встановив методологію запису народного фольклору, залишив по собі величезний скарб у вигляді праць, присвячених народній діяльності.

Володимир Гнатюк розпочав свою громадсько-політичну діяльність на зламі XIX – XX ст., коли завершувався процес формування сучасної української нації, а український національний рух вступив у свою найвищу стадію, політичну, і в умовах наближення розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, що розчленували живе тіло цієї нації, поставив на чергу дня питання про відновлення власної незалежної держави. Цим власне і зумовлюється його активна діяльність у громадсько-політичному житті України того часу. Наукове, духовне, а великою мірою і громадсько-політичне життя Галичини тоді було позначене невичерпним впливом Наукового товариства ім. Шевченка, яке відіграло роль наукового й загальнокультурного центру для всієї України, а головні напрями діяльності визначали такі могутні постаті, як М. Грушевський та І. Франко. В. Гнатюкові судилося стати в один ряд із цими велетнями духу. За свідченнями академіка М. Грушевського, те, що В. Гнатюк дав українській нації, творить великий і вічно пам'ятний монумент його любові до українського народу та його наукового дослідження [18:288].

В активну громадську діяльність В. Гнатюк включився ще у студентські роки. 15 червня 1896 р. Гнатюк разом із Франком пишуть гостре політичне обвинувачення правителям Австро-Угорщини – заяву-протест "І ми в Європі". Цю заяву підписали відомі громадські та культурні діячі М. Павлик, Г. Павлик, О. Терлецький, А. Б. Чайковський. Цей документ мав величезне значення для боротьби прогресивних сил проти мадяризації українців Закарпаття та соціальне визволення трудящих [19:4].

Активне громадсько-політичне життя В. Гнатюка набуло ще більшого розмаху під час роботи у Науковому Товаристві ім. Шевченка. З 1896 р. він працював під керівництвом І. Франка у філологічній секції, а в травні 1898 р. М. Грушевський запросив Гнатюка на посаду секретаря. З 1899 р. В. Гнатюк займається всіма адміністративними справами в Товаристві [20:90].

Протягом роботи в НТШ він опублікував десятки публікацій на громадсько-політичні теми. Велика їх частина присвячена широкому спектру питань в Галичині, на Буковині, Закарпатті. Це, насамперед, чисельні аполітичні огляди статистичних даних з констатацією нестерпних політичних прав (зокрема виборчих), про жалюгідний стан народної освіти, про переслідування української мови [18:289–290].

Робота Володимира Гнатюка в Товаристві не обмежувалась виконанням обов'язків секретаря. У 1898–1913 рр. він був також секретарем новоутвореної етнографічної комісії НТШ, яку очолював І. Франко. У 1899 р. В. Гнатюк був дійсним членом та секретарем філологічної секції НТШ, продовжуючи й надалі працювати під керівництвом І. Франка. 12 листопада 1898 р. саме з ініціативи Гнатюка була створена "Україно-руська видавничо-спілка". З цього часу і до літа 1912 р. він був її незмінним секретарем. Того ж 1899 р. В. Гнатюк почав працювати редактором "Літературно-наукового вісника" (дал – ЛНВ), і

завдяки його зусиллям ЛНВ став найкращим літературно-громадським журналом в Україні (*Див. додаток А*). В. Гнатюк опублікував у ньому близько 50 наукових розвідок та понад 600 рецензій, оглядів та заміток. Гнатюк розгорнув активну діяльність стосовно залучення до роботи в журналі таких провідних українських письменників, як І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський [21:36].

У 1899 р. Наукове Товариство ім. Шевченка отримало запрошення на міжнародний археологічний з'їзд у Києві. Члени Товариства із Західної України підготували на цей з'їзд тридцять доповідей. Але згідно з вказівками організаційного комітету, доповіді могли бути прочитані всіма мовами, крім української. 20 серпня 1899 р. В. Гнатюк як секретар НТШ та І. Франко надсилають листа організаторам з'їзду, в якому висловлюють різкий протест проти такого рішення і заявляють, що у випадку недопущення української мови на з'їзді делегація НТШ відмовиться від участі в ньому. Окремо В. Гнатюк видає обіжник, підкреслюючи ухвалу дійсних членів НТШ, "не брати участі в з'їзді, на коли справа українсько-руської мови не буде корисно налагоджена" [21:57]. Розглянувши цю заяву, підготовчий комітет вирішив, що доповіді можуть читатися українською мовою, однак друкуватися не будуть в матеріалах з'їзду. Подібна ситуація повторилася у 1902 р. під час проведення XII Археологічного з'їзду у Харкові.

Як секретар НТШ, В. Гнатюк вів листування з організаціями, що підтримували зв'язки з Товариством, писав рецензії на різноманітні наукові видання. Про обсяг цієї роботи свідчить хоча б той факт, що в 1923 р. він зробив огляд 133 томів різних наукових публікацій. Крім того, як секретар, В. Гнатюк складав і публікував "Хроніку НТШ", видавши за весь час роботи в Товаристві 60 її випусків [20:91–92].

Володимир Гнатюк уважно стежить не тільки за тогочасним літературним процесом, а й спростовує різні неправильні, неприхильні твердження про українське письменство. Коли в 1900 р. В. Морачевський виступив із статтею "Literatura maloruska", в якій намагався довести, що тематика української літератури зводиться до оспівування хат, плахт, хусток і яворів та що в ній взагалі немає ні повісті, ні драми, В. Гнатюк на сторінках журналу негайно дає відповідь. Він називає імена Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, І. Карпенка-Карого, які створили першокласну українську повість і драматургію [8:67].

Вже будучи важко хворим, В. Гнатюк не припинив організаційної роботи в НТШ. Йому належить ініціатива скликання першого з'їзду дослідників українознавства, який мав відбутися з нагоди 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка у Львові у грудні 1914 р., організацію з'їзду взяло на себе НТШ. В. Гнатюк розробив детальну програму з'їзду. Цей широкий форум мав підсумувати наукову діяльність у галузі українознавства і накреслити подальший розвиток, перспективи [20:92].

Революційна ситуація в Україні 1917–1919рр. зродила у Гнатюка надії на всебічний розвиток його краю. У листі до І. Кравецького від 20 липня 1917 р. він зауважує: "Україна так рушається, що аж не хочеться вірити. Видається, немов се казка або сон [...]. Дуже бажав би я дожити до нового ладу на Україні" [6:80]. А як В. Гнатюк радіє створенню Української Академії наук! Після присвоєння йому звання академіка в 1924 р. учений пише: "Колись моєю молодечею мрією було дожити до хвили, в якій на українській землі став би український університет та Українська Академія наук, дві інституції, що ввели би український народ у ряд загально признаних культурних націй. Ся мрія тепер здійснена. Я вважав би великим щастям, коли б міг наприкінці свого життя хоч здалека би докинути й свою цеглину до тої величавої будівлі, яку здвигає УАН для української науки" [6:81].

Ім'я вченого Гнатюка було відоме не лише у слов'янському світі, а й по всій Європі. Про це свідчать такі факти. У 1902 р. Російська академія наук у грудні обирає його своїм членом-кореспондентом та присуджує у 1913 р. йому за збірку оповідань про опришків премію ім. Котляревського (*Див. додаток Б*). В. Гнатюк був членом чеського наукового товариства "Narodo pisna Spolecnost Ctskoslovanska" у Празі, член-кореспондентом німецьких етнологічних товариств "Des Vareins für österreichische Volkskunde" у Відні і "Hermann-Barth-Gesellschaft für geistige Völkerearständigung" у Берліні, почесним членом "Українського етнографічного товариства", а з 1924р. – академіком Академії наук УРСР [20:92].

Тяжко хворий, терплячи матеріальні нестатки, Гнатюк не припиняє своєї наукової та великої науково-організаційної роботи. Він підтримує постійний зв'язок більше як з 800 своїми кореспондентами (наукові установи, друковані органи, вчені, громадські і культурні діячі, збирачі народної творчості) з усього слов'янського світу.

Гнатюк після обрання його академіком АН УРСР мріяв про переїзд до Києва, проявляв живий інтерес до України та в міру своїх сил брав участь в культурно-науковому житті (Див. додаток В). До нього, як до авторитетної особи звертаються за порадами та допомогою багато діячів української культури. Директор і режисер Харківської державної опери ім. Луначарського С. Капчальний просить його організувати ангажемент на театральний сезон 1926/27р. кращих галицьких артистів. Управління "Книгоспілки" надсилає Гнатюку докладні відомості про свій статут та домовляється про друкування підготованих ним популярних казок і легенд, радиться, які рукописи можна видати для дітей шкільного віку. Вчений консультує комісію біографічного словника українських письменників при АН УРСР [21:67].

Аналізуючи діяльність Володимира Гнатюка в громадській сфері, можна зауважити, що він розділяв ідеї, що відстоювали самостійне життя України, українського народу. Про це свідчить протест "І ми в Європі", а також протест проти того, щоб на археологічному з'їзді доповіді звучали українською мовою. Дуже жваво відстоював питання української мови, науки, культури. Завдяки його старанням вдалося створити новий український правопис. В. Гнатюк стояв одним із перших, хто був засновником науки в Україні.

Підсумовуючи доробок В. Гнатюка в галузі наук та громадсько-політичної діяльності можна без перебільшення сказати, що в кінці XIX і першій чверті XXст. він був найвизначнішим українським дослідником народної культури, а в цілому ряді питань він є неперевершеним авторитетом й тепер. Його неабиякий талант виявився у різних ділянках: він був прекрасним збирачем фольклору, видавцем і досі неперевершених корпусів видань українського фольклору та етнографії, автором десятка теоретичних праць про народну культуру українців.

Йому належить розробка важливих методологічних принципів збирання, дослідження й видавання фольклорно-етнографічних матеріалів, що і тепер не втратили свого значення. Хоч в силу об'єктивних причин (завантаженість редакторською, організаційною та адміністративною працею, хвороба) він не створив своєї власної фольклорно-етнографічної школи, все ж таки протягом трьох десятиріч він фактично давав напрям розвитку фольклористики й етнографії на Західній Україні. Він вивів українську фольклористику й етнографію зі стадії аматорства і поставив її на міцний науковий ґрунт, приєднавши таким чином український фольклор до загальносвітового контексту.

Немалі заслуги має В. Гнатюк і в історії української літератури. В час, коли на Східній Україні було заборонене українське слово, у Львові було засновано Українсько-Руську Видавничу Спілку. В. Гнатюк був ректором та упорядником майже півтори сотні її видань. В заснованій ним Літературно-Науковій Бібліотеці вийшли основні твори української класичної літератури та багато шедеврів світової класики. Цілий ряд художніх творів він сам переклав з російської, польської, німецької, чеської та французької мов.

Від 1899 по 1907, а потім від 1922 по 1926 рр. він був відповідальним редактором Літературно-наукового вісника, який саме за його редакцією став найвизначнішим літературно-громадським журналом України і відіграв важливу роль в справі об'єднання літературних сил Східної і Західної України. Перу В. Гнатюка належить і чимало рецензій на літературні твори.

Давню українську літературу він збагатив знахідками та описом кількох рукописних збірників з оригінальними та перекладними творами XVIII–XIX ст. Все це свідчить про те, що ім'я В. Гнатюка посідає почесне місце і в галузі українського літературознавства.

Дуже важливою була і діяльність В. Гнатюка в галузі українського мовознавства. В українській діалектології він відзначився, перш за все, точністю записів народних говірок з різних частин західноукраїнської території. Немалі заслуги він має у справі впорядкування правопису української літературної мови. Протягом усього життя він активно боровся за скасування заборони українського друкованого слова в царській Росії та за узаконення єдиного загальноукраїнського правопису. У зв'язку з тим, що у своїх статтях на

цю тему він виходив з галицьких традицій та правопису Наукового Товариства ім. Шевченка, не всі його пропозиції увійшли у загальноукраїнські правописні норми. Та незважаючи на те, і в Україні, і за її межами В. Гнатюка вважали одним із найбільших авторитетів в питаннях української мови.

Та цими трьома ділянками зовсім не вичерпуються зацікавлення В. Гнатюка. Поважне місце він займає і в історії української журналістики і то не лише як довгорічний редактор найвизначнішого літературно-громадського журналу в Україні – Літературно-Наукового Вісника, але і як автор десятка статей на публіцистичні теми, рецензент майже всіх тогочасних газет і журналів та закордонної преси, що звертала увагу на українські справи.

На окрему увагу заслуговує і діяльність В. Гнатюка як перекладача з російської, польської, болгарської, сербо-хорватської, чеської, німецької, французької та угорської мов, про яку ми згадали лише в кількох словах.

Підсумовуючи аналіз життя і наукову діяльність В. Гнатюка можна сказати, що він був одним з найвизначніших діячів української культури кінця ХІХ ст. і першої чверті ХХ ст.; вченим, який поклав наукові фундаменти української фольклористики, спричинився до вивчення й популяризації української літератури та має неабиякі заслуги і в галузі українського мовознавства.

ДОДАТКИ

Повідомлення про призначення В. Гнатюка членом, редакційного комітету журналу «Літературно-науковий вістник» у Львові

Квітень 1899 р.

Член редакційного комітету «Літ [ературно]-наук [ового] вістника» д[обродій] Осип Маковей одержав з міністерства освіти літературну стипендію і виїхав на довший час до Відня для наукових студій, зістаючись і надалі постійним співробітником «Літ [ературно]-наук [ового] вістника». Редакційні обов'язки Осипа Маковея перейняв д[обродій] Володимир Гнатюк.

Додаток А

Диплом члена-кореспондента Академії наук в Петербурзі, виданий В. Гнатюкові
11 січня 1903 р.

Императорская Академия наук

на основании устава, высочайше дарованного ей в 8 день января 1836 года, избрала Владимира Гнатюка в свои члены-корреспонденты по отделению русского языка и словесности и постановила выдать ему настоящий диплом.

С.-Петербург, Президент КОНСТАНТИН
29 декабря 1902 года Вице-президент ПЕТР НИКИТИН

Непременный секретарь НИКОЛАЙ Д. ЮРЬЕВ

Додаток Б

Протокол № 190 спільного засідання Всеукраїнської Академії наук 7-го квітня 1924 р.

Голова – президент: акад[емік] В. І. Липський

Дійсні члени академії: М. Т. Біляшівський, К. Г. Воблий, Е. П. Вотчал,
Д. О. Граве, М. Т. Кащенко, О. В. Корчак-Чепурківський, А. М. Лобода,
О. П. Новицький, М. В. Птуха, Г. В. Пфейфер, П. А. Тутковський, О. В. Фомін,
Г. В. Шапошников, І. І. Шмальгаузен, Хв. І. Шміт [та інші] секретар акад [амік]
А. Є. Кримський.

Почалося в 12 год.

1. Затверджено протокол попереднього спільного зібрання.

2. Переведено через потайне балотування вибори трьох позаштатних академіків, що їхні кандидатури проголошено на попередньому спільному зібранні. На катедру укр [аїнської] народ [ної] словесності обрано Володимира Гнатюка більшістю всіх голосів проти двох, на катедру ботаніки – Сергія Гавриловича Навашина більшістю голосів про-

ти двох, на катедру палеонтології – Марію Василівну Павлову – більшістю всіх голосів проти одного [...]

Додаток В

Список використаних джерел

1. Яценко М.Т. Володимир Гнатюк: набуток і уроки // Слово і час. – 1991. – №5. – С. 31 – 36.
2. Іванюта І. Етнографічна діяльність Володимира Гнатюка // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – №11. – 1999. – С. 76–84.
3. Купчинський О. Володимир Гнатюк: біля джерел формування українознавства // Вісник НАН України. – 1995. – №12. – С. 9–18.
4. Яценко М. Вступна стаття // В.Гнатюк. Вибрані статті про народну творчість. – К.: Наукова думка, 1996. – 7 с.
5. Гнатюк В. Коломийки // Етнографічні записки, 1905. – Т. 17. – С. 15 – 19.
6. Купчинський О. Українознавчі студії Володимира Гнатюка // Київська старовина. – 1999. – №2. – С. 72 – 81.
7. Яценко М.Т. Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. – К.: Наукова думка, 1966. – 245 с.
8. Яценко М.Т. В.Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – К.: Наукова думка, 1964. – 286 с.
9. Чернописький М. Світова репрезентація духовних скарбів України в діяльності Володимира Гнатюка // Роль В.Гнатюка у розвитку української національної культури: тези доповідей і повідомлень наукової конференції присвяченої 120-річчю від дня народження В.Гнатюка (Тернопіль 29 травня – 17 червня 1991). – Тернопіль, 1991. – С. 15–18.
10. Мушинка М. Володимир Гнатюк // Наукові записки Товариства ім. Шевченка. – Т. 207. – С. 70–75.
11. Іванів Л.І. Володимир Гнатюк (1871–1926) // Народознавство. – 1993. – 3 вересня.
12. Український історичний календар // Загублені в народну творчість. Про В. Гнатюка. – К., 1995. – С. 148–151.
13. Мельник Я. І. Франко і В.Гнатюк, до історії творчих взаємин та особистих контактів // Роль В.Гнатюка у розвитку української національної культури: тези доповідей і повідомлень наукової конференції присвяченої 120-річчю від дня народження В.Гнатюка (Тернопіль 29 травня – 17 червня 1991). – Тернопіль, 1991. – С. 15–18.
14. Чабаненко В.А. Мовознавча спадщина В.Гнатюка // Мовознавство. – 1991. – №2. – С. 61–68.
15. Автобіографія та список праць В.Гнатюка складені для Товариства "Просвіта" у Львові // Русалка Дністрова. – 1996. – 4–10 травня.
16. Сільський Д. Рядок з біографії рідного краю. Треба піднести українське шкільництво // Українознавство, 1991. – 1 травня.
17. Купчинський О. Роль В. Гнатюка у розвитку української науки // В.Гнатюк у розвитку української національної культури. Тези доповідей і повідомлень наукової конференції присвяченої 120-річчю від дня народження В.Гнатюка (Тернопіль 29 травня – 17 червня 1991). – Тернопіль, 1991. – С. 58.
18. Стеблій Ф. Володимир Гнатюк – дослідник національного відродження // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 1993. – Випуск. 11. – С. 288–307.
19. Гнатюк Володимир. Документи і матеріали (1871–1989). / Відп. ред. О.Купчинський. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1998. – 467 с.
20. Боган О. Діяльність В. Гнатюка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Наукові записки. – 1999. – №2. – С. 90–92.
21. Герета І., Черемшинський О. Музей Володимира Гнатюка. – Львів: Каменяр. – 1971. – 82 с.
22. Державний архів Тернопільської області. – Ф. № р 3443. – Оп. 1. – Спр. 1–14.

Lesya Alexiyevets, Andriy Dmytryk

VOLODYMYR HNATYUK AND HIS CREATIVE HERITAGE IN THE UKRAINIAN NATIONAL-AND-CULTURAL REVIVAL (THE END OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY)

The paper analyses Volodymyr Hnatyk's role and his creative heritage in the Ukrainian national-and-cultural revival of the end of 19th – beginning of 20th century, elucidates his influence on the scientific and social-and-political processes of that time.

УДК 398 (477)

Борис Ракович

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК — ДОСЛІДНИК ФОЛЬКЛОРУ БАЧВАНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

У статті автор розкриває значення праці В. Гнатюка "Руські оселі в Бачці" для вивчення фольклору місцевого українського населення.

До Першої світової війни багатонаціональна територія Бачки входила до складу Угорщини. За Трианонським мирним договором 1920 р. вона стала складовою частиною Югославії.

Якщо фольклористика Закарпатської України та Пряшівщини до експедицій В. Гнатюка нараховувала хоча б кілька пісенних збірок, то фольклор бачванських русинів був на той час зовсім недосліджений. Вся друкована продукція фольклору Бачки і Сріму обмежувалася кількома випадковими записами, опублікованими у 1890 р. в збірнику "Руський соловей" Михайла Врабеля [1:65]. Тому значення В. Гнатюка в історії народної культури бачванських українців значно більше, ніж іншого діяча. Своєю експедицією в Бачку В. Гнатюк не лише відкрив перед науковим світом цей майже невідомий осередок українського населення, але й заклав підвалини його літературної мови та літератури.

Вперше про бачванських русинів В. Гнатюк дізнався з рецензії Івана Франка на книжку Михайла Врабеля "Руський соловей". І. Франко, в цілому, негативно оцінив збірник Врабеля, як книжку, що не має ніякої наукової цінності: в ній, мовляв, нема жодної класифікації, народні пісні співіснують з авторськими, відсутня паспортизація, мова спотворена, правопис штучний тощо. "Та все-таки, дещо цінне є і в цій збірці, — писав І. Франко, — головню ж цінна в ній збірка пісень бачванських русинів, т. е. того руського острова, що живе на півдні Угорщини, головню в селах Керестурі, Коцурі і ще кількох у Срімі. З тих сторін досі не було майже ніяких записів етнографічних і для того Врабелеві належить подяка за подання хоч невеличкої збірки пісень бачванських русинів" [2:199].

Ознайомившись з цією інформацією, В. Гнатюк вирішив змістовно вивчити життя і культуру бачванських русинів, але крім кількох журнальних статей, він не знайшов про них жодної літератури. Та й ті статті, з якими йому вдалося ознайомитися, "були такі скупі, недокладні, і навіть хибні, що на їх підставі не можна було виробити собі ясного осуду про життя тамошніх наших поселенців" — писав Гнатюк пізніше [3:1]. І справді, одні автори вважали русинів Бачки нащадками запорізьких козаків, інші — нащадками дружинників київського князя Святополка, що нібито в XI ст. приїхали сюди разом з дочкою Святополка Предславою, треті — пізніми переселенцями з північних жуп горішньої Угорщини тощо.

Володимир Гнатюк кілька років цікавився життям русинів Бачки та їх історією, і вирішив на основі власного дослідження з'ясувати ці спірні питання. Тому влітку 1897 р. він без жодних рекомендацій і без будь-якої матеріальної допомоги, виїхав туди особисто. Вчений планував відвідати всі оселі на території теперішньої Югославії, в яких жило українське населення, але в селах Руський Керестур та Коцур він познайомився з такими чудовими казкарями та співачками, які зайняли його час на цілих два з половиною місяця [4:3]. Крім цих двох поселень, він відвідав ще Новий Сад, Старий Вербас та одне село в Срімі, але жодних записів він там не робив.

Після повернення до Львова Володимир Гнатюк на основі зібраних матеріалів опублікував ряд збірників та наукових праць, які й зараз залишаються неперевершеним джерелом для ознайомлення з життям і народною культурою бачванських українців.

Першою працею, що стала результатом цієї експедиції, була розвідка "Руські оселі в Бачці" [3]. Це перший і найповніший історико-етнографічний нарис про бачванських русинів-українців, що базувався на власних матеріалах і спостереженнях.

В першій частині В. Гнатюк доводить помилковість і наукову необґрунтованість сучасної йому літератури про русинів Бачки. Тут він на підставі народних переказів переконує, що населення Руського Керестура та інших сіл Бачки і Сріму, заселених русинами, з'явилися у середині XVIII ст., в більшості, з колишньої Земплінської жупи (сучасна Східна Словаччина). Переселенці осіли на землях, спустошених турецькими нападами. В.Гнатюк дослівно наводить кілька таких переказів, підкреслюючи, що їх потрібно порівняти з існуючими писемними документами. Сам він не мав можливості зробити таке порівняння, тому закликав майбутніх дослідників переглянути Замборський архів, де на його думку, повинні бути офіційні документи про заселення Бачки русинами. На жаль, на заклик Гнатюка ніхто не відгукнувся.

Далі Гнатюк наводить статистичні дані про сучасне йому населення Бачки і Сріму. За його підрахунками на території Бачки в 1897 р. жило приблизно 9300 русинів, в тому числі в Керестурі — 5000, в Коцурі — 2500, Дюрдеві — 1000, Старому Вербасі — 500, а в Новому Саді — 300. В усіх селах Сріму (Петровці, Миклошевці, Грабов, Беркасів, Шід, Бачинці і Митровиця) він нарахував 3000 русинів. З усіх сіл лише Руський Керестур був етнічно українським, всі інші — мішаними.

Багато уваги в праці "Руські оселі в Бачці" автор приділяє національним відносинам. В.Гнатюка хвилює мадяризація бачванських та хорватизація срімських русинів і їх нерівноправне становище серед інших національностей.

В наступній частині В.Гнатюк подає опис побуту бачванських русинів: позитивно оцінює порівняно високий рівень техніки хліборобства і високу продуктивність сільського господарства. Чимало місця в праці відведено соціальним відносинам, експлуатації та класовій диференціації населення Бачки. В.Гнатюк вказує на жахливе становище безземельних хліборобів. Соціальний стан керестурської бідноти значно погіршився, зокрема після розподілу толоки у 1893 році, коли багатим господарям виділили пасовища, які до того часу були колективною власністю цілого села, а незаможні селяни не одержали нічого. Щоб надати своїм спостереженням більшої вірогідності, В. Гнатюк наводить п'ять розповідей бідних селян про соціальну нерівність в бачванських селах. Ці розповіді безпосередньо збігаються з народними оповіданнями про життя селян на території Пряшівщини. За своїм характером вони є напівфольклорним жанром: використовують фольклорні засоби (епітети, порівняння, динаміку стилю, часте використання прислів'їв, приказок), але ще не стали закінченими мистецькими творами з колективним побутованням. Про їх соціальну гостроту свідчать вже їх назви: "Які були нужди давно, а які тепер", "Здирства над бідними", "Як стало тяжко жити бідним по розділі толоки", "Поділ толоки і скривдження бідних", "Відносини між багатими і бідними", "Про стрейк". Один із бідняків з боєм розповідає: "Тераз худобі барз неправо, бо вельо таки ест отцове і мацері, цо двох лебо трох а і штирох катонацох царови ховаю, але ярашу ані тельо як една рука не маю [3:28].

Селяни змушені були платити податки навіть за державну кам'яну дорогу, не дивлячись на те, що такої дороги в Керестурі не було. За незаплату податків у них забирали останнє майно: навіть посуд, постільну білизну [3:22]. Крім того, великі податки вони

змушені були платити священикові та церкві. Всі скарги сільського пролетаріату на панське беззаконня були марними, тому він під впливом соціалістичних ідей вирішив вибороти свої права страйками. В. Гнатюк детально описує два такі страйки в Руському Керестурі і шкодує, що вони через недостатню організацію не досягли своєї мети.

Таким чином праця "Руські оселі в Бачці" є й важливою політичною працею, в якій яскраво виявився вплив соціалістичних ідей І. Франка.

Далі В. Гнатюк стисло розглядає народну музику, архітектуру і домашній побут бачванських русинів. При цьому звертає увагу на такі характерні риси, як ранні шлюби, фарбування обличчя у дівчат, звертання на "ви" дружини до чоловіка, порівняно низьку популяцію тощо.

Заключна частина праці "Руські оселі в Бачці" присвячена аналізу народної творчості. Автор підкреслює, що бачванські русини знають дуже багато прозових оповідань, серед яких найбільше казок, легенд та анекдотів. Так, наприклад, в Коцурі він знайшов таких чудових оповідачів, яких досі не зустрів ніде. Їхні казки він називає перлинами народної творчості.

Докладніше В. Гнатюк зупинився на аналізі народних пісень бачванських українців. Згідно з розподілом, який вживає саме населення, В. Гнатюк розподілив пісенний фольклор населення Бачки на групи: перша – світські пісні і друга – духовні. Пісні другої групи, як доводить Гнатюк, потрапили в бачванський фольклор з України, головним чином за допомогою так званих "Богогласників", з яких вони переписувалися і поширювалися усним шляхом.

В центрі уваги Гнатюка були світські пісні, яких він записав понад 400. Незважаючи на таку велику кількість записаних зразків, В. Гнатюк констатував занепад традиційної народної пісні, яку дедалі більше витискає з побуту сербська пісня.

Натомість він підкреслює бурхливий розвиток нової народної творчості. На його думку "все незвичайніше в селі (Руському Керестурі) мусить зараз бути уложене в пісню" [3:36]. Цю тезу Гнатюк доводить численними зразками, які свідчать про поетичну обдарованість русинів Бачки і наочним спростуванням теорії занепаду народної творчості, що наприкінці XIX ст. мала досить міцні позиції. В пісенній творчості Руського Керестура (звідки походить найбільше зразків) знайшла своє відображення кожна більш-менш важлива подія в громадському житті.

Чотири пісні-новотвори в статті представляють тему розподілу толоки, про яку В. Гнатюк записав і прозові оповідання. Ці пісні, як і народні оповідання, відзначаються явною соціальною загостреністю, яка місцями доходить до відкритого заклик на боротьбу з панами.

В цілому ряді пісенних новотворів зображено явища буденного громадського життя. Наприклад, в пісні "У Коцуре хижка вібілена", [3:37] знайшла відображення тема знеславлення дівчини. В іншій пісні оспівано бійку двох місцевих учителів [3:46], заснування хору [3:45] тощо.

Деякі з тих пісень є гострою критикою і їдкою сатирою на нотаря, який "прави вароські дом, та го людзе омержели, бо два-цец форинти на хижу, на ферталь жеми вецей плациц наруцил" [3:46]; на лікаря, який здирає з хворих останню копійку; на пароха, який закликає прихожан до церкви, а сам у свято Преображення молотить своє збіжжя. Остання пісня закінчується закликом до селян наслідувати приклад пароха і замість церкви йти працювати в поле:

"Подзме і ми до поля дацо робиц
Кед наш парох благородни
Може і шме на машині жито тлациц!"

В. Гнатюк був безпосереднім свідком творення нових пісень. Так, наприклад, після кількадечного перебування В. Гнатюка в Руському Керестурі, сільська молодь склала пісню про нього — "пана з Галиції, цо новти списує". Даремно Гнатюк намагався знайти автора цієї пісні, дізнався лише тільки, що її на вулицях дівчата співали [3:44–45].

Ці пісні, як підкреслює Гнатюк, не мали ще колективного шліфування, тому вони в багатьох відношеннях бувають "рапавими" і недосконалими з мистецького боку. Але

В. Гнатюк був переконаний, що "з часом вони вигладяться і будуть більш інтересні" [3:44].

Праця "Руські оселі в Бачці" викликала велике зацікавлення передусім у самих бачванських русинів. Про це свідчить велика кількість листів до нього, в яких жителі Руського Керестура і Коцура просять надіслати їм книжку. Так, наприклад, молодий студент богословської семінарії у Загребі Юрій Біндас в листі від 29/III 1899 р. писав Гнатюкові: "Руським оселям в Бачці всі ся дуже зрадовали" [5:64]. Позитивну оцінку дав їй Михайло Грушевський [6], С. Цзамбел [7], Л. Нідерле [8], Ч. Зібрт [9: 83] та інші.

Список використаних джерел

1. Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фолкльору Закарпаття// Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1975. – Т.190. 2. Франко І. Руський соловей." Народная лира" или собрание народных песней на разных Угрославянских наречиях: Зібрання творів в 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.29. – 663с. 3. Гнатюк В. Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині)// Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1898. – Т.ХХІІ, кн.ІІ. 4. Гнатюк В. Казки з Бачки// Етнографічний Збірник. – 1910. – Т.ХХІХ. 5. Володимир Гнатюк: документи і матеріали (1871–1989)// Упорядник Я. Шашкевич та ін. – Львів, 1989. – 465 с. 6. Грушевський М. В. Гнатюк, Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині)// Літературно-Науковий Вісник. – 1898. – Т.V. – С.135–136. 7. Crambels S. Slovensks rec a jej misto v rodine slovanskych jazykov// Vychodoslovenske narocie. – Turc. – sv. Martin. – 1906. 8. Niederle L. K spogu o ruskoslovenskem razhrani v Uhrach// "SPr". – 1908. – Т.V. – С.345–348. 9. Zibrt S. Етнографічні матеріали з Угорської Руси, Т. I–II// Wisla. – 1899. – Т.ХІІІ. – С. 316–317.

Borys Rakovych

VOLODYMYR HNATYUK IS THE INVESTIGATOR OF THE UKRAINIAN FOLKLORE OF BACHKA

In the article the author exposes the importance of V. Hnatyuk's work "Ruski oseli in Bachka" for studying the folklore of local ukrainian population.

УДК 94 (477)

Ольга Кобельська, Наталя Шкіра

РОЛЬ ЖІНОЧОГО РУХУ В НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розкривається роль жіночого руху в національно-політичній історії України.

Історія – це процес розвитку людства. Від низин до т. зв. "високої цивілізації". Сьогодні ми намагаємось шукати критерії, справді істинний зміст поняття "вищого", "досконалішого", "цивілізованого" (чи "цивілізованішого"). І, власне, історичне минуле може до певної міри служити тією логічною підставою, на основі якої зможемо з'ясувати реальну сутність, а відтак цінність ідеї, явища, які залишаються практично актуальними.

Серед багатьох науково обґрунтованих ознак, підвалин загальнолюдського прогресу (як наприклад, високий рівень добробуту усіх жителів планети, міжнародний мир та співпраця, інформатизація сфер життя і т. ін.) знаходимо оригінальну думку, яка гла-

силь: "Через забезпечення гідного становища жінки в суспільстві – до загальнокультурного поступу, до цивілізації".

В Україні на початку III тисячоліття зазначена проблема знаходиться на стадії науково-теоретичного обґрунтування її вирішення. Тобто, потрібно довести доцільність існування жіночих громадських організацій, раціоналізм їх мети та діяльності, конструктивну і самобутньо незамінну роль жінок у житті людства, держави, нації, громади. І оскільки науковий аспект є першоосновою, джерелом соціально-психологічного "дозрівання" суспільства в усвідомленні потреби реалізації повноправності жінки, авторка поставила мету показати деякі яскраві моменти ролі українського організованого жіночого руху в національно-політичній історії України (кін. XIX – перші десятиріччя XX ст.). Зазначені хронологічні рамки окреслюють період зародження і формування традиції жіночого руху в Україні у класичному варіанті, а тому дослідження, власне, цього часового відтинку є особливо важливим.

Український жіночий рух розвивався у руслі світових феміністичних концепцій (консервативної, ліберальної, соціалістичної), а національні особливості полягали, насамперед, у комбінації та співвідношеннях різних течій фемінізму, а також у встановленні ієрархії значимих аргументів та постулатів [1:208]. Дослідниця М. Богачевська-Хом'як вважає, що українське жіноцтво одне з перших застосувало у повсякденному житті прагматичний фемінізм, речниці якого через участь у громадських справах робили внесок в обстоювання національної окремішності та економічний поступ свого народу" [2:19].

Найпоплідовніше пропагувала та розвивала теорію фемінізму в українському суспільстві Н.Кобринська (1855–1920), яка говорила: "Суть так званої жіночої емансипації, щоби жінка не тільки мала право, але й вмiла вільно думати і говорити сама за себе, а не була вічно сугестіована поглядами і думками муштин" [1:219]. Дослідниця ідейних концепцій українського жіночого руху О. Маланчук-Рибак зазначає, що погляди Н.Кобринської на проблему "жінка і суспільство" були ліберально феміністичними, хоч би з огляду на основні гасла – освіта, економічна незалежність, громадянські права жінок" [1: 213]. Безперечно одне – Н.Кобринська стала першою українською жінкою, яка прагнула змінити долю жіноцтва і всього українського народу в історичних умовах останніх десятиріч XIX ст.

У своїх перших творах "Пані Шумінська" та "За кусником хліба" Н. Кобринська показала незавидну роль жінок середньої верстви в Галичині. Водночас, авторка звертає увагу на злиденне (у духовному, соціально-політичному, економічно-культурному відношенні) становище української суспільності, підкреслюючи велику місію та можливості жіноцтва у формуванні прогресивних тенденцій розвитку українства. Адже, – загалом вважала Н. Кобринська, – історична практика доказує, що "жіноцтво завсiгди відзивалося в тих історичних моментах, коли дух людський найдужче перся до індивідуальної свободи, до визволення з якихось усталених політичних чи соціальних форм" [3:375]. Але в тодішніх умовах українські жінки не мали змоги розвинути свою повноцінну соціально-реформаторську діяльність. Н. Кобринська з цього приводу писала: "Справа прав політичних є одною з найважливіших. Відмовляти жінці тих прав, – значить іти против справедливості, повздержувати її індивідуальний розвій і угрунтовувати засаду, що жінка не жиє сама для себе, а лиш є доповненням другого життя" [3: 376]. Виключення жінки із громадської, суспільно-політичної сфери загрожувало також втратою суспільством принаймні половини його потенційних можливостей.

Н. Кобринська вирішила організувати жінок, щоб, осягнувши точку "свідомого самовизволення" (через зміни соціально-психологічних установок, життєво ціннісних орієнтирів), вони перейшли до прогресивного способу життя і діяльності у межах сім'ї, громади, української нації. І винятково провідна роль у цьому процесі однозначно відводилась самим жінкам, без участі яких чергові зміни економічної, політичної системи не забезпечать належного становища жінки в суспільстві. Таке переконання Н. Кобринської знаходить відгук у "Практичному вченні" Олени Блавацької: "Людина не може бути врятована ніякою зовнішньою силою – це вічний закон..."[4:84]. Загалом, як зазначає М. Богачевська-Хом'як, Кобринська випередила західних жінок, обґрунтовуючи потребу докорінної зміни підходу до загальних категорій світосприймання для належного розуміння ролі жі-

нок, для досягнення цілей демократичного руху, справжньої рівності (між статями і взагалі) [2:17].

Водночас, Н. Кобринська пропагувала думку, щоб жінки організовувались у товариства з поміркованими програмами, бо такі програми притягують найбільше число жінок. 7 жовтня 1884 року у Станіславі жіночі збори ухвалили створити Товариство руських жінок. Н. Кобринська як головний ідеолог організаційного жіночого об'єднання визначила основні засади Товариства: національно-патріотичне спрямування його роботи, об'єднання українських жінок різних соціальних станів, позапартійний статус [1:230]. На перших зборах організації були присутні близько ста жінок краю. Однак через упередженість громадської думки та політичних ідеологій "чоловічих" партій Галичини українки дуже несміливо вступали до громадських організацій. У статті "Про первісну ціль Товариства..." Н. Кобринська з гіркотою констатує: "Поступовці вважають нас за недорослих до їх понять, а непоступовці – за відбіглих від їх виображень. З того виробився великий і ухибляючий жіноцтву пересуд, що начитання лиш баламутить жіночий ум" [5:299]. Товариство руських жінок у розгортанні своєї діяльності могло надіятись і опиратись тільки на власні сили.

А як засвідчила історія, українське жіноцтво володіло чималими ідейно-практичними можливостями, які воно вже у 1887 році зуміло спрямувати у русло загальнонаціонального, духовно-культурного зростання. Саме того року вийшов у світ жіночий альманах "Перший вінок", у "Передньому слові...", до якого Н. Кобринська писала: "Перший раз виступаємо разом з нашими старшими сестрами Українками в імені нашої національної єдності на ниві загальних справ і спільного всім жінкам питання" [6:285]. До "Першого вінка" увійшли твори галичанок та жінок з Наддніпрянської України: Ганни Барвінок, Олени Грицай, Уляни Кравченко, Олени Пчілки, Анни Павлик, Лесі Українки, Ольги Франко та ін. У виданні представлена і "частина наукова" (про розвиток і стан жіночого питання і жіночої освіти у цивілізованому світі), біографії знатних жінок, бібліографія книг про жіночу справу тощо. "Перший вінок" є однією з праць, що репрезентують ідейно-теоретичний розвиток власне українського фемінізму [1:212]. Варто підкреслити, що головними упорядниками альманаху – "заявлення культурного розвою нашого жіноцтва" – були Н. Кобринська та Олена Пчілка (1849–1930). На перший погляд, це просто "творчий тандем", однак Н.Кобринська і Олена Пчілка не лише репрезентували Західну та Наддніпрянську Україну. Ці великі українки були уособленням ідейно-патріотичної сутності українського жіночого руху вкінці XIX – першій чверті XX століття, і записані в історію як ідеологічно-основоположники жіночого руху в Україні.

1 жовтня 1885 р. Н. Кобринська писала до Олени Пчілки: "Сильно про теє рахуємо на пань українок, котрі давніше і вправніше владіють від нас пером, і маємо честь запросити Вас, високоповажна пані, до співуділу в нашім видавництві" [7:394]. Нам важливо знати, чому провідниця жіночого руху Галичини звернулась у питанні співпраці саме до Олени Пчілки; і яку ж роль у громадсько-політичному житті наддніпрянського українства та у розвитку жіночого руху на т.зв. Великій Україні відігравала Ольга Петрівна Косач.

Отже, ще у 1876 р. (коли вийшов сумнозвісний Емський указ) Олена Пчілка видає дослідницьку працю "Український орнамент", яка була мовчазним опором проти заборони української мови (до читача промовляли українські народні вишивки, знайомі символічні візерунки, рідні малюнки орнаментів...). Олена Пчілка була членом нелегальної української організації "Молода Україна" [8: 3–5]. Її прізвище знаходимо і серед осіб, яких кївська "охранка" занесла до списку "принадлежащих" к "бунтарям" – терористам в Києве и Одессе и украинофилам "Старой громади" [9: 42].

На хвилі піднесення революційного демократичного руху в Російській імперії у травні 1905р. відбувся перший з'їзд Союзу рівноправності жінок, на якому делегатки неросійських народів домагалися національних прав та федеративного устрою імперії. Активною учасницею Київської Жіночої Громади, що виступала як українське відділення Союзу, була Олена Пчілка. Саме вона разом з Анною Дмитрієвою є авторкою документа, який став частиною статуту Союзу рівноправності жінок в Полтаві. У додатку зазначалося: "На долю українських жінок, окрім загальних гірких та болючих сторін жіночого питання, мають значний вплив і ті тяжкі обставини, що виходять із пригнічування українського

народу. Українська жінка, будучи частиною великоміліїонового народу, позбавленого політичних прав, ряд поколінь якого змушено було коритися централістичному державному ладові, – не могла не відчувати на собі всіх наслідків духовного зневолення народу. Мову – цей єдиний спосіб вислову думок – з того часу, як Україна... втратила політичну самостійність, – розвивали тільки поодинокі робітники і їхні твори часто не могли побачити світу... Народню школу... помалу доведено до того, що вона збулася всіх своїх національно-громадських прикмет. Денаціоналізація українського жіноцтва, що перейшло через російську школу, була неминучим наслідком політичної системи, яка мала на меті роз'єднати культурну частину громадянства з народним життям. Таке становище дуже пошкодило національно-громадському вихованню молодшого покоління. Обстати за це діло українські жінки вважають своєю найпершою повинністю" [10: 33]. Ця заява по суті репрезентує характер і специфіку розвитку жіночого руху в Україні на поч. ХХ ст. А саме те, що українки виступили як національно свідомі, політично грамотні та ідейно мужні громадянки українського суспільства; і спрямували свою громадську активність у національно-творче, духовно- і культурно-визвольне русло.

Олена Пчілка була однією із 5-ти делегатів, які у 1904 р. подали петицію до міністерства внутрішніх справ про дозвіл друкувати українські книжки. У час революції 1905р. вона агітувала українське вище товариство збирати кошти на "український народний університет" [2: 49]. Водночас Пчілка прагнула активізувати до національно-громадської праці якнайбільше своїх співвітчизниць. Після поразки революції 1905–1907рр. і феміністичного руху в імперії, Пчілка виступила із закликом, щоб українські жінки творили свої власні організації. Вона вважала, що лиш коли українці витворять власну організацію та матимуть зорганізовану силу, вони зможуть забезпечити користування здобутими правами [10: 35]. Однак жінки не відгукнулись на заклик Пчілки, адже в Російській імперії "організоване українство" було приречене на негайне переслідування. З іншого боку, панування офіційної освіти та неможливість вивчення рідної мови, історії, культури були тими гальмівними чинниками, що перешкоджали процесу виховання української жіночої еліти. Змінити ситуацію можна було за умови національно-політичної незалежності українського народу. І це добре розуміла Олена Пчілка, яка, за словами дослідниці М. Богачевської-Хом'як, випередила М. Міхновського, поборника української самостійності, у своєму висновку, що справа незалежності є виключно справою українців, бо на зовнішню допомогу годі розраховувати [2: 61].

У своїй практичній діяльності Пчілка орієнтувалась на пріоритет національної соборності українства. Окрім того, що вона дбала, щоб її твори, а також Лесі Українки, Лесиних подруг та росіянок, які писали українською мовою, друкувались у галицьких виданнях, – Олена Пчілка часто подорожувала до Галичини, заохочувала до співпраці українців Російської та Австро-Угорської імперій. 1911р., коли Н. Кобринська знову порушила питання видання "Жіночої бібліотеки", серії перекладів творів світової літератури, цей проект активно підтримала в газеті "Рідний край" Олена Пчілка [10: 171].

Однак, на жаль, достойна українка зазнала критики не лише з боку російської інтелігенції та російських жінок (які вважали її "націоналісткою"), але і в українсько-інтелігентському середовищі ("жіноче питання" не зацікавило українців, натомість критика тих жінок у власній громаді, які висловлювали самостійну думку і провадили власну політику, була поширеною).

Вважаємо за необхідне підкреслити зовсім не "вузьконаціоналістичний" і не "суспільно шкідливий" підхід Олени Пчілки до питання про громадсько-політичну працю українок. У 1908р. вона писала: "Але, перш ніж їхати українським жінкам на загальний всеросійський з'їзд, треба... обміркувати всі потреби свого краю, свого народу, і тоді вже... у Петербургу, виявити усі ці потреби і поміркувати, як, ідучи поруч з жіноцтвом інших народів, здобувати краще життя для всіх і для України" [10: 39]. Цікаво, яку благороднішу мету могли запропонувати тогочасні інтелігенти-критики, аніж – "здобувати краще життя для всіх і для України"... Та й взагалі варто пам'ятати, що послідовники націоналізму, втілюючи в життя свої ідеали, займаються практичним поліпшенням становища народу. Тільки коли вони починають писати про націоналізм, то підкреслюють духовні елементи, бо не заведено в нашій культурі керуватися "шкурними" інтересами. Так створюється

уявлення про націоналізм як ідеологію, тим часом як насправді це намагання народу забезпечити собі гідне життя [2: 26].

Ми зазначали, що змагання за політичне і культурне розкріпачення рідної нації українські жінки визначили "своєю найпершою повинністю". І це була данина часові, коли об'єктивні історичні реалії вимагали боротьби за збереження національно-природної сутності "великоміліонового" українства. Чому "вимагали" – бо в того народу ще народжувались ідейні провідники, герої, подвижники, значна частина серед яких були жінки.

В умовах історично-геополітичних катаклізмів Першої світової, розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, утворення СРСР, – що принесло черговий розподіл українських земель (на схід від Збруча – терени УРСР, Східна Галичина – у складі Польщі, Північна Буковина – Румунії, Закарпаття – Чехословаччини) і втрату незалежності держави УНР, – українське жіноцтво зуміло зорганізуватись, щоб продовжувати боротися за гуманістичні цінності на українському просторі: національне, соціальне, політичне, економічне, статеве рівноправ'я. У 1919 р. наддніпрянки та галичанки проголосили у Кам'янці-Подільському заснування Союзу українок, що охопив жінок усіх частин України.

Очолила Українську Національну Жіночу Раду (як спочатку називали в офіційних заявах Союз українок) Софія Русова (1856–1940), активна, національно свідома громадсько-політична діячка. Ще у 19-річному віці Софія влаштувала видання Шевченкового "Кобзаря" у Празі і перевезення цього нецензурованого видання до імперії. Київське "охранное отделение" не забарилось завести справу "О привлечении к дознанию по группе украинофилов при Полтавском ГЖУ жени преподавателя Киевского коммерческого училища Руссовой С. и по Харькову за принадлежность к украинскому кружку" [11]. Та ж "охранка" у 1913 р. фіксувала, що сім'я Русових підтримує стосунки з дружиною М. Драгоманова та іншими українофілами [12: 7–9].

Під час української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. С. Русова очолила департамент дошкільної та позашкільної освіти в уряді УНР. Вона сприяла процесу дерусифікації шкіл і влаштуванню курсів українознавства; брала активну участь у підготовці українських підручників, в укладанні програми національної школи. Однак реформування української освіти, як і інших сфер молодого державного організму УНР, не змогло належним чином розгорнутись. Важке внутріполітичне становище України ще більше ускладнилось внаслідок експансії радянської Росії. А встановлення більшовицької влади на теренах УНР взагалі переокреслило українсько-самостійницькі потуги. С. Русова виїхала на еміграцію до Чехословаччини.

Власне, історія жіночого руху і показує, як українки продовжували підносити "українське питання" на міжнародній арені після втрати незалежності УНР.

У 1918 р. Ганна Чикаленко-Келлер, дочка відомого українського діяча Євгена Чикаленка, була направлена урядом УНР до Берна із дипломатичною місією. З того часу до ліквідації амбасадона вона інформувала західну громадськість про українські справи, подаючи свої публікації різними мовами [13: 145]. Г. Чикаленко-Келлер представляла УНР в Осло та Вашингтоні і змогла налагодити контакти з міжнародними жіночими організаціями. Відтак, Українська Національна Жіноча Рада почала співпрацювати з Міжнародною Радою Жінок, Міжнародним Союзом суфражисток, Міжнародною Жіночою Лігою за мир і свободу. Упродовж 20-х років ХХ ст. українське жіноцтво намагалося зберегти авторитет, здобутий на міжнародній арені. Український рух висунув кілька постатей міжнародного масштабу, наприклад, С. Русову, яка гідно представляла українських жінок.

У 1922 р. С. Русова брала участь у Міжнародному Конгресі жінок у Гаазі, а через рік у Міжнародному Конгресі Союзу суфражисток (Рим). На останньому вона мала доповідь. У своєму виступі С. Русова говорила про реальне (незадовільне) становище жінок в умовах радянського режиму. Оскільки жінки здебільшого не мали кваліфікації, вони, щоб вижити, мусіли часто виконувати погано оплачувану чорну роботу. Розлад традиційного родинного життя зробив жінок і дітей беззахисними перед експлуатацією. Народжуваність впала, тоді як смертність різко пішла вгору... С. Русова підкреслила, що незважаючи на такий спосіб життя українська жінка готова боротися за волю та рівноправність [2: 317]. На Конгресі Національних меншин (Женева, 1937 р.) С. Русова виступила про нас-

лідки пацифікації для українців. Під час Конгресу Міжнародної Ліги жінок за мир і свободу (Прага, 1937) на сесії у справі колоніалізму вона говорила про голод в Україні.

Зовнішнім проявом сили українського жіночого руху в світі був перший Всеукраїнський Конгрес (Станіслав, 1934), скликаний за ініціативою Союзу українок. Софію Русову обрано довічним Почесним Президентом створеного всеукраїнського об'єднання жіночих організацій у Світовому Союзі Українок з представництвом у Львові [14: 7]. Вона була достойна такого визнання, адже саме життя і діяльність Русової стверджували право жінок на рівність у суспільстві, їхню здатність займатися політикою і виробництвом, розв'язувати наукові і культурні проблеми нарівні з чоловіками [15: 358].

І хоча з початком Другої Світової Союз українок був заборонений, його організаційно-ідеологічна традиція стала фундаментом відродження жіночого руху в умовах проголошеної у 1991 р. незалежності Української держави.

Таким чином, український жіночий рух, що зародився наприкінці XIX ст. був покликаний вирішувати принаймні дві основні проблеми: покращення становища жінки через здобуття нею юридичних прав – на освіту, фахову працю, право голосу і т.д.; а також піднесення економічного, соціального, культурного, національно-політичного життя українського суспільства на вищий щабель розвитку. Причому другий проблемно-цільовий аспект жіночого руху в Україні явно домінував. Як пише М. Богачевська-Хом'як, загальнолюдський зміст феміністичного руху заступила трагедія української нації [2: 329]. Варто підкреслити і соборницький характер українського жіночого руху, що в історичному житті нації дуже важливо. І репрезентування України лідерами жіночого руху на міжнародній арені – у той час, коли УНР втратила свою незалежність – теж яскраво засвідчує авторитетну роль українського жіноцтва в історії України.

Ми розглянули лише невеликий ракурс розвитку жіночого руху в Україні. А загалом присутність жіночого фактора в нашій історії була надзвичайно масштабною та вагомою. Зокрема, участь українок у Легіоні УСС, діяльність жінок у Центральній Раді, практичне членство українського жіноцтва у патріотично-збройних формуваннях УВО, ОУН, УПА, УГВР, УЧХ разом із працею жіночих організацій утворюють цілі пласти української історії, яка стосується не тільки жінок, а всього народу, всієї української суспільності.

Українська жінка своїм історичним життям (в образі багатьох землячок – попередниць) заслужила на повагу, пошанування, любов і розуміння, на достойне життя. Питання її прав та становища в суспільстві, здавалось би, взагалі повинно входити у поняття "елементарного", "автоматично вирішеного", "само собою зрозумілого". Однак реалії українського буття поч. III тис. свідчать про інше. Тобто, до високої цивілізації ще не близько. Між тим, досвід зарубіжних країн, де жінки є повноправними громадянками, свідчить, що, реалізуючи свої здібності, жінки, по-перше, забезпечують собі можливість гідно жити; по-друге, працюють на благо суспільства; по-третє, здобувають досвід для особистого зростання; по-четверте, володіючи цим досвідом, можуть брати участь у формуванні державної політики; по-п'яте, будучи громадсько-політичними діячками, сприяють втіленню в життя мудрих, виважених, корисних діям, літнім людям, усім громадянам законів, принципів, ідей...

Щоб українська жінка здобула належні умови для життя і діяльності у своїй державі, потрібні зусилля самих жінок, державних інституцій, громадських об'єднань і всього суспільства. Можна виділити такі основні напрямки роботи з реалізації програму захисту і збереження прав української жінки:

- законодавчо-конституційний (вироблення законів, які б гарантували реалізацію рівноправності жінки в усіх сферах);
- науковий (створення спеціальних наукових (соціологічних, соціально-психологічних, педагогічних) проектів розвитку жіночої ініціативи, підготовки жіночолідерів тощо);
- історично-науковий (дослідження і популяризація історії українського жіночого руху, досягнень українського жіноцтва у різних галузях життя);
- освітній (запровадження курсів, спецкурсів, окремих розділів з гендерної проблематики, історії жіночого руху в Україні та світі у програмах навчальних закладів);

– організаційний (підтримка і співпраця з жіночими організаціями, надання їм квот для політичної участі);

– інформаційний (створення інформаційного простору про жінок, їх громадсько-політичну діяльність; формування у засобах масової інформації образу авторитетної жінки, освіченої і культурної, взірця для суспільства);

– соціально-правовий (забезпечення відповідних прав, гарантій, пільг, допомоги жінкам у сфері охорони здоров'я, здобуття освіти, працевлаштування тощо).

Сьогодні фемінізм все більше стверджується як одна з нових світоглядних доктрин, базових цінностей цивілізації. Молода Українська держава не повинна опинитися осторонь своєї історичної долі, яка завжди впливає з культури суспільства, гармонії його членів, становища у ньому кожної конкретної особистості, а також життєвої позиції цілої половини – жіноцтва...

Список використаних джерел

1. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху ХІХ – поч. ХХ ст. // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С.185–235.
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. – 424 с.
3. Жінка а свобода // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444с.
4. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 255с.
5. Про первісну ціль Товариства // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
6. Передне слово [До альманаху "Перший вінок"] // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444с.
7. Лист до Олени Пчілки. 1.10.1885. // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
8. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). – Ф.274. – Оп.1. – Спр.536.
9. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.274. – Оп.1. – Од.зб. 225.
10. Богачевська – Хом'як М. Дума України жіночого роду – К., 1993. – 109 с.
11. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.91.
12. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.705. – Оп.2. – Од.зб. 121.
13. Соллод Ю. Біля джерел: Міжнародній організації "Жіноча Громада" – 100років // Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник / За ред. Комарової А.І., Голубевої І.Є., Пустовойтенка В.П. та ін. – К., 2001. – Т.23. – 648 с.
14. Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні // Громадські ініціативи. – 1997. – №6. – с.4–7.
15. Історія України в особах ХІХ–ХХст. / За ред. Войцехівської І. та ін. – К., 1995. – 479 с.

Olga Kobelska, Natalja Shkira

THE ROLE WOMEN MOVEMENT IN THE UKRAINIAN HISTORY

In this work author tries to identify the role Women Movement in the Ukrainian history.

УДК 947.7

Надія Сагайдачна

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК КОЗАЦТВА ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ В КІНЦІ XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті показано вклад історика М.Костомарова у вивчення питання козаччини. Дано бачення ним причин виникнення козацтва та розуміння Запорізької Січі, як своєї козацької республіки, її значення в боротьбі з іноземними гнобителями.

Серед різних проблем історії України Микола Костомаров чи не найбільшу увагу приділяв історії козацтва. Протягом свого творчого життя він опрацював велику джерельну базу цієї цікавої проблематики і, опираючись на неї, зумів дослідити різні питання з історії козацтва.

За М. Костомаровим козацтво в широкому розумінні – це та маса народу, яка шукала волі, і в цьому змісті воно виражало "протест народу против государственных тягостей" [2: 16]. Погляди М. Костомарова на процес виникнення козацтва свідчили про розуміння ним глибоких соціально-економічних причин цього явища. Полемізуючи з істориком С. Соловйовим, який заявляв, що "козак втікав в степ, шукаючи тільки особистої волі, хотів жити за чужий рахунок, за рахунок чужої праці; це були розбійники і нічого більше" [7: 53], М. Костомаров писав: "Дивитися на козаків як на розбішак – несправедливо. Це були люди більшості, люди маси, обурені насильством з боку меншості і втікали вони у степи для того, щоб там знайти точку опори для діяння і, зміцнившись, розлитися в масі народу, підняти його на визволення" [7: 56]. Критикуючи Соловйова, який вважав, ніби козак не хотів працювати, М. Костомаров відмічає, що козак не стидався займатися землеробством, торгівлею, варінням пива, а також різними промислами... [2: 12].

Вчений не відкидав того, що на Україні поява козацтва отримала широке поширення у зв'язку з її своєрідним географічним становищем і історичними умовами. Саме вони вказували "хлопу, не хотевшему подчиняться своему легальному бесправью, для этого исход в казачестве" [1: 42]. Дослідивши акти кінця XV – початку XVI століть, історик показав, як часто українці відправлялися весною до порогів і за них ловити рибу, звірів. Займаючись ловлею і солінням риби, втікачі кожен хвилину могли чекати нападу татар і тому повинні були бути готовими відбивати їх. Таке становище робило їх жвавими, сміливими. Крім того, перепливати дніпровські пороги було справою нелегкою і досить небезпечною. "Из промышленного товарищества неизбежно должно было образоваться рыцарское" [2: 18], – відмічає історик. Так із маси різного роду втікачів сформувалось вільне озброєне населення – козацтво, яке в умовах сусідства татар не тільки вело боротьбу проти татарських нападів, але і займалось промислами і торгівлею.

Ряд зарубіжних вчених, посилаючись на праці М. Костомарова, твердять, що козацтво на Україні мало татарське походження. Таке трактування поглядів вченого є спробою спотворити його дійсне розуміння цієї проблеми. Сам М. Костомаров писав: "Козачье общество образовалось из беглецов... По месту жительства они назывались запорожцами, а по званию – козаками. В этом слове виден татарский корень: оно означает вольного воина, удальца, наездника" [2: 14]. Цю думку історик проводить у четвертому виданні роботи "Богдан Хмельницький", вважаючи лише слово "козак", "козацтво" татарського походження, а не саме явище, про яке пише: "Запорожье наполнялось беглецами. Побывавши на Низу и возвратившись в Украину, эти беглецы умножали собою число людей, называвших себя вольными козаками, не хотевшими подчиняться прежним своим властям" [2: 15].

У працях М. Костомарова є твердження про те, що розвитку козацтва в першій половині XVI ст. сприяли окремі особи, наприклад, такі, як князь Д. Вишневецький. "Развитию козачества более всего содействовал предприимчивый и талантливый приемник Дашковича, черкасский и каневский староста Дмитрий Вишневецкий. Он увеличивал число козаков приемом всякого рода охотников..." [6: 350–351]. Проте М. Костомаров дотримувався думки, що Запорізька Січ виникла через декілька років після того, як Д. Вишневецький побудував укріплення на о. Хортиця [6: 351]. Січ стала ядром вільного козацтва, яке утворилося із утікачів селян і міщан. Щоб показати, як тодішнє становище міст штовхало міщан до втеч у козацтво, М. Костомаров навів ряд прикладів. У 1523 р. київські міщани скаржилися на свого воєводу Андрія Немировича, який "присваивает себе мещанские дворища и угодыя, посылает мещан на черные работы, присваивает себе суд над мещанами"... [2: 19]. Разом з міщанами і "хлопы из селений стали также убегать от панов в козачество и самовольно покидать свои тяглые обязанности... Из них-то образовалось козачество – вольное, неподчиненное существовавшему управлению"... Ядром вільного козацтва стала Запорізька Січ [2: 17–18].

Аналізуючи все досліджене М. Костомаровим щодо виникнення козацтва і Січі, можна зробити висновок, що історик зрозумів і правильно показав, як в ході боротьби українських народних мас проти кріпосницького та національного гніту, а також у боротьбі проти турецько-татарських набігів була утворена військова сила в особі козацтва, центром якою стала Запорізька Січ.

М. Костомаров дослідив організацію і структуру Січі: "козаки, поселившиеся в Сечи, носили названия запорожцев, а весь состав их назывался кошем. Они выбирали вольными голосами на раде главного начальника, называемого кошевым отаманом. Кош разделялся на курени, и каждый курень состоял под начальством выбранного куренного отамана" [2: 19]. Хоч кошовий мав велику владу над кошем, зазначає історик, але по закінченні року звітувався про своє правління, а у випадку зловживання піддавався смертній карі. Крім того, як пише М. Костомаров, існував обряд, за яким нововибраному кошовому, щоб не зазнавався, мазали лице болотом [2: 19].

Дослідивши історичний процес виникнення і розвитку козацтва, історик не обминув увагою їх побут і умови життя: "Они жили в куренях, человек по сто пятидесяти в одном; в конце XVI века это были шалаши, сплетенные из хвороста и покрытые для предохранения от дождя лошадиными шкурами" [2: 19–20]. Історик зауважив, що в товариство поступали і холості, і жонаті, але ввести жінку в Січ заборонялось під смертною карою. Отже, це було чисто військове товариство. В Січі, показав історик, існували досить суворі, але справедливі закони: "Запорожцы казнили смертью своих товарищей, делавших насилие и разбои в мирных христианских поселениях" [2: 203]. Крадіжки карались повішанням. М. Костомаров показав рівність прав усіх, хто вступав в Січ: "Шляхтич ли, князь ли, мещанин или сельский хлоп шел в козаки, он был равен своим товарищам" [2: 4]. Отже, із досліджень М. Костомарова видно, що суспільному і політичному ладові Запорізької Січі були властиві демократичні риси. До таких історик відніс, зокрема, заперечення кріпосницької залежності і нерівності, надання всім утікачам, незалежно від їхньої національної та релігійної приналежності, можливості вступати до товариства, проголошення рівних прав усіх на користування земельними та іншими природними угіддями, на участь у вищих органах січового самоврядування – загальних радах, на виборах отаманів. Таким чином, з огляду на все це слід визнати, що Запорізька Січ була свого роду демократичною козацькою республікою з національним військом – козацтвом.

Вивчивши козацтво не тільки Запорізької Січі, але і Гетьманщини, історик показав, що і тут на початковому етапі розвитку існувала рівність прав. Високих посад люди досягали, як пише М. Костомаров, "не по преимуществам породы, а по личным заслугам и по выбору громады; простой рядовой козак, при умении, дарованиях и счастливом сочетании обстоятельств жизни, мог достигнуть чина полковника или генерального старшины" [3: 689]. Там же в ряді своїх пізніх праць дослідник показує процес поступового збагачення окремих козаків і появу диференціації в козацькому стані: "Образовались козаки значные... , противоположны им были козаки простые, которых значные называли козакою чернью" [4: 310].

Історик звернув увагу на той факт, що польський уряд старався не допустити великої кількості козаків, так як бачив у збільшенні козацтва підриє існуючого порядку. Щоб обмежити козацьку силу, як правильно зазначив дослідник, у 1572 році король Сігізмунд V розпорядився взяти козаків на державну службу. Ці козаки були вписані в список – реєстр, звідки і пішла назва – реєстрові козаки. За службу вони одержували плату. Крім того, як зазначає історик, користувалися вільним правом володіння своїми землями, не платили податків і не виконували повинностей. По закону тільки реєстрові були козаками, а "все прочие должны были войти в сословие посполитых и попасть под власть панов" [2: 22]. Польський уряд щодо козаків переслідував мету, як пише історик, використовувати їх в якості пограничної варті і часто – в своїх походах.

Водночас козаки були грізними ворогами польських магнатів і шляхтичів. Перша війна козацтва з Польщею почалася під час гетьманства К. Косинського. Історик правильно зазначає, що повстання 1591–1593 рр. під проводом козацького отамана К. Косинського було і соціальним – направленим проти привілейованого стану, і політичним – проти королівської влади і цілісності Речі Посполитої. "Козаки стали явно выказывать умысел отторжения Руси от Польши" [2: 35]. Показавши масштаби повстань, історик не залишив поза увагою причини їх поразки – стихійність, неорганізованість, часті міжусобиці і незгоди в таборі повсталих.

Заслуговує уваги оцінка М. Костомаровим діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного, якого в 1616 р. козаки вибрали гетьманом. Історик справедливо і вміло показує його як розумного, освіченого і далекоглядного політика, зауважуючи, що із наступників Сагайдачного "довго не було рівного йому по розуму" [7: 30]. Показавши участь козацтва у війнах на боці Польщі, які остання вела проти Туреччини і Москви, історик зауважив: "Сагайдачний доказав, що козаки важливі і потрібні для польської корони" [7: 26]. В той же час Костомаров пише: "Сагайдачний доводив, що козаки досить сильні для захисту народних прав своїх і віри" [7: 28]. З огляду на це, вважає дослідник, боячись могутності козацької сили, яку вони не раз продемонстрували, польський уряд змушений був іти на цілий ряд поступок і полегшень для українського народу: "давав привілеї містам, обмежував владу старост, наглість жидів і при Сагайдачному вже було даровано Магдебурзьке право Києву, Переяславу і іншим містам" [7: 29]. У дослідженнях М. Костомарова відмічається, що гетьман Сагайдачний поставив себе в таке становище відносно Польщі, "що був для неї і страшним, і потрібним, старався всіма тонкими і рішучими засобами захистити православ'я і відновити батьківщину в колишньому вигляді" [5: 52], тобто звільнити Україну від польської неволі.

Показавши часті напади козаків на турецькі території, історик зауважував, що їх ціллю було не стільки просто пограбування цих територій, скільки розгром турків і татар, щоб покласти край турецькій агресії і розорюванню українських земель.

Узагальнюючи погляди на дослідження М. Костомарова з питань виникнення і розвитку Запорізького козацтва, бачимо, яку велику лепту вклав визначний вчений в цю проблематику. Історик не тільки зумів об'єктивно охарактеризувати становище України в складі магнатсько-шляхетської держави, а й розкрити причини виникнення козацтва та Запорізької Січі, показати її як своєрідну козацьку республіку, вказати на її значення в боротьбі з іноземними гнобителями та нападниками. Його виклад матеріалу чітко з'ясовує всі питання, пов'язані з козащиною, і дає ключ до розуміння причин, що привели до виникнення національної революції другої половини XVII століття.

Список використаних джерел

1. Вестник Европы. – М., 1872. – Кн. 9. – 108 с.
2. Костомаров Н. Богдан Хмельницький // Собр. соч. – У 20-ти т. 8-ми кн. – Кн. 4. – Т. 9. – С.-Петербург, 1904. – 720 с.
3. Костомаров Н. Павел Полуботок // Собр. соч. – Кн. 5 – Т. 14. – С.-Петербург, 1905. – 740 с.
4. Костомаров Н. Гетьманство Выговского // Собр. Соч. – Кн. 1. – Т. 2. – С.-Петербург, 1903. – 569 с.
5. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: В 3-х кн. – Кн. 2. – СПб., 1912. – 392 с.
6. Костомаров Н. Малороссийский гетьман Зиновий – Богдан Хмельницький // Исторические произведения. – М., 1987. – 490 с.
7. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., АН УРСР, 1928. – 90 с.

Nadiya Sahaidatchna

THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT OF COSSACKS AND ZAPORIGHSKA SICH OF THE END OF XV – AND OF THE BEGINNING OF XVII CENTURIES IN THE RESEARCHING WORKS OF MKOSTOMAROV

This article shows the contribution of the historian M. Kostomarov into the researching of the question about the Cossacks.

He explains his own understanding of the Cossacks origin and Zaporighska Sich as the special Cossacks Republic, it's meaning in the struggle against the foreign oppressors.

УДК 94 (477)

Віктор Савенко

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО БЮДЖЕТУ НТШ ТА НАДАННЯ ЙОМУ СУБСИДІЙ З БОКУ КРАЄВОГО І ВІДЕНСЬКОГО УРЯДІВ

В статті розглянуто основні напрямки формування наукового бюджету НТШ на різних етапах його діяльності протягом 1873–1914 рр.

У 1873 р. спільними зусиллями українській інтелігенції як Наддніпрянщини, так і Наддністрянщини було засноване Товариство ім. Т. Шевченка. Перший голова Наукового товариства імені Шевченка О. Барвінський вказує на такі передумови, що стали причиною заснування Товариства: "Поява живішого літературного руху 60-х років на Україні не могли остати без впливу на літературні і соціальні змагання українсько-руського народу в Галичині. Осередком літературного руху в Галичині стали часописи "Вечорниця", "Мета", "Нива", "Правда". Звідси розходилися сонячні проміння, що розбуджували поміж нашою суспільністю національну свідомість. Поміж свідомою національною інтелігенцією почулись потреби заснування товариства для просвіти селян і міщан, а також для видавання літературних і наукових творів та шкільних книжок гімназійних в руській мові. Так постало в 1868 р. товариство "Просвіта". Однак незабаром показалося, що просвіта селян та міщан сама по собі вже чимале завдання і тому видавництво наукове і літературне належало би передати іншому товариству, котре би дбало про розвиток нашої мови, літератури і науки на рідній мові. З кінцем 1873 року постало у Львові товариство імені Шевченка..." [14: 209].

Ініціаторами заснування нового товариства були: письменник і видатний громадський діяч О. Кониський і Єлизавета Милорадович із роду Скоропадських, поміщиця з Полтавщини. Однак за австрійськими законами, заснувати товариство на території Австро-Угорщини могли тільки її громадяни. "Тому статутними членами-засновниками були: Степан Качала, посол сейму краєвого і Ради державної, Михаїл Димет, купець і обиватель м. Львова, Др. Корнелій Сушкевич, секретар ц.-к., прокурор скарбу, Др. Омелян Огоновський, ц.-к. професор університету, Лонгін Лукашевич, диригент, репрезент анжурції Наза, Михайло Косіан, обиватель міста Львова, Др. Олександр Огоновський, редактор "Правди", Теофіл Барановський, інженер, асистент в відділі краєвому, Юліан Романчук, учитель гімназійний" [1: 5зв].

Для заснування Товариства були зібрані кошти, які пожертвували 33 галицькі українці, а також Є. Милорадович і М. Жученко. Зібрана сума становила 100056,84 австрійських крон (3600 американських доларів). Ці гроші були призначені для купівлі української друкарні, що повинна була стати основою діяльності нової установи [19: 12].

За прийнятим статутом, основною метою Товариства було: "вспомогати розвій рускої (малорускої) словесности" [2: 3].

Бюджет товариства повинен був складатися: "1. Вкладки членів; 2. Дохід з друкарні і видань; 3. Дохід з складок публічних і добровільних дарів; 4. Дохід з відчитів публічних й т.п. Взагалі може товариство всякого роду предмети на власність набувати й майном своїм, якоже й фондами під його заряд через кого небудь свобідно з увагледенням своїх статутів управляти" [3: 3].

Членські внески повинні були сплачувати тільки дійсні члени. За статутом, якщо дійсний член не сплачує протягом трьох місяців 50 з. р. то він повинен бути виключений. Як виняток Виділ міг поділити внесок на десять рівних частин, однак повинен був призначити день сплати кожної з них [4: 3–3зв.].

Однак на перших порах дійсних членів було всього 20–30 чол. Їх було так небагато, тому що, за задумом засновників "Товариство ім. Шевченка" було засноване у вигляді тісно замкнутої корпорації з великим членським внеском 100 зл.р. (250 крон), для того щоб обмеженим підбором оберігтись від посторонніх елементів [20: 14].

Купівля друкарні і видатки на її упорядкування забрали не тільки всі пожертвування і членські внески (10000 гульд), але й змусили товариство взяти позику (біля 4000 гульд) під досить високі відсотки. При таких умовах про якусь власну видавничу діяльність Товариства не можна було й думати. Друкарня на перших порах не мала серйозних замовлень, а видавництво народовецької літератури відбувалося з великими знижками та під кредит. З цих причин Товариство аж до 40-х років перебувало в досить складному фінансовому становищі [17: 5].

Як відомо на другу половину XIX ст. припадає період національно-культурного відродження багатьох так званих "недержавних" народів. Тому саме в цей час виникає необхідність організації власних наукових товариств, які в майбутньому повинні були стати основою національних академій. Тому, що хоча наука має інтернаціональний характер, все таки постає велика необхідність дослідження власних національних проблем, духовного розвитку народу, визначення місця культури даного етносу і його внеску в світову культуру, використання та розвитку його природних багатств та продуктивних сил. Саме такі завдання повинні були б стояти перед національною академією наук.

Саме в цей період на території Австро-Угорської імперії польська інтелігенція засновує "Товариство друзів Ради", що стає попередником Польської Академії наук. Сербі засновують Наукове Дружство, яке також згодом реформується в Сербську Академію наук. Про необхідність заснування такого власного товариства розуміла і українська інтелігенція по оба боки від кордону, тобто як Наддністрянська, так і Наддніпрянська.

Всі ці прагнення найбільш чітко було сформульовано в статті О. Кониського, в одному з номерів "Правди", де автор обґрунтував потребу реформи Товариства в наукове, щоб воно "стало засновником майбутньої українсько-руської академії наук" [19: 19].

Товариство імені Шевченка було зреформоване в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) на загальних зборах в березні 1892 р. Тоді ж було затверджено новий статут Товариства. За цим статутом бюджет НТШ повинен був складатися з: "1) внесків членів і оплат вписного; 2) Друкарні і інвентаря; 3) Видань Товариства; 4) Видань і т.п.; 5) Добровільних дарів і записів" [5: 2].

Члени НТШ ділилися на три категорії: 1) дійсних; 2) основателів; 3) почесних [6: 2]. Членом основателем міг стати будь-яка особа українсько-руської національності, яка вже сплатила чи сплатить одноразовий внесок в розмірі 50 р. Кожен дійсний член повинен при вступі уплатити 2 р. вписного, а решта по 3 р. внесків за кожен рік членства в Товаристві, якщо залишиться залишок, то він буде перерахований на наступні роки. Члени основателі і почесні члени не сплачують внески [7: 2зв.].

Однак, як виявилось пізніше, цей статут мав цілий ряд недоліків, найбільшим з яких було те, що при вступі в Товариство не проводилося розмежування на науковців, адміністраторів і просто прихильників українського слова. У всіх був однаковий голос. Тому вже в 1896 р. Виділ виступив з проектом реформи статуту. Однак на загальних зборах не було прийнято ні проекту статуту О. Барвінського, ні проекту статуту І. Франка, Н. Левицького і С. Федака. І тільки 16 квітня 1898 р. загальні збори прийняли Статут, проект

якого підготував І. Кокорудз [15: 52]. За новим статутом Товариство складалося з: 1) звичайних; 2) дійсних; 3) основателів; 4) почесних членів" [8: 2зв].

"Звичайним членом стає кожна особа українсько-руської народності, котру приймає Виділ Товариства. Звичайний член повинен платити вступного 2 кор. і річну вкладку 10 кор. кожного адміністративного року. Дійсних членів іменує Виділ на пропозицію однієї з секцій Товариства за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь у виданнях Товариства. Членами основателями є тільки дотеперішні члени основателі, іменовані на підставі давніх статутів, і мають права членів звичайних, оскільки не будуть іменуватися дійсними членами. Почесними членами іменують загальні збори, на внесення Виділу, людей заслужених для науки, штуки, письменництва або іншого товариства. Почесні члени мають всі права звичайних членів. Дійсні члени, основателі і почесні члени не платять ані вступного, ані вкладів" [9: 2–3зв].

Отже, як бачимо, за новим статутом внески платили тільки звичайні члени, які мали право голосу в адміністративно-господарських справах; дорадчий голос при вирішенні наукових питань.

Після прийняття статуту 1898 р. кількість звичайних членів перебувала майже на одному рівні з незначним коливанням. У 1907 р. їх було 181 чл.; у 1909 р. їх було 186 л.; у 1910 р. – 161 чл.; у 1913 р. – 186 чл. [13: 60–62]. Отже, практично однаковою з незначними відхиленнями була сума, яка поступала від членських внесків в бюджет Товариства.

Водночас з розширенням НТШ зростали і меценатські пожертвування на користь Товариства. Одним з найбільших пожертвувань були суми від професора хірургії Військово-медичної академії у Петербурзі Павла Плехіна, який надав у 1898 р. 80000 крон на заснування кафедри хірургії у майбутньому українському університеті. Цю суму він доповнив згодом ще 10000 крон. За ці кошти Товариство придбало будинок по вулиці Чернецького, 26, де розташувало друкарню і палітурню. Останні при переведенні в новий будинок були реконструйовані. Це було зумовлено тим, що О. Барвінський добився від місцевої адміністрації замовлення на друк підручників для гімназій і українських (початкових) шкіл. З цього часу доходи від друкарні і палітурні становили майже половину бюджету товариства [16: 10].

Другий фонд становили кошти, зібрані для будівництва Академічного дому. Відомий український діяч з Києва Андрій Чикаленко пожертвував на це 63259,74 крони, а інші пожертвування становили ще 10000 крон. До цих коштів Товариство доклало з свого бюджету ще 100000 крон і на них в 1905 р. побудувало "Академічний Дім" по вулиці Ступінського 21. Його головним призначенням було забезпечення студентів-українців вищих навчальних закладів дешевим житлом. Воно ж займалося опікою мешканців будинку – студентами, виділяючи їм стипендії з своїх фондів [10: 1–1зв].

У 1912 р. завдяки зусиллям М. Грушевського Товариство придбало за 400000 крон будинок на вул. Чернецького, 24, в якому була розміщена бібліотека і музей. Кошти для цієї мети М. Грушевському надав відомий меценат В. Симеренко (250000 крон) [18: 12].

Другу частку надав центральний австрійський уряд. Адвокат др. Теофіл Дембицький подарував Товариству село Белелуй біля Снятина. В 1921–1922 рр. значну частину цього маєтку було розподілено між місцевими селянами. Двір і 93 морги землі залишилося за Товариством [12: 550].

Крім того Товариство мало в своєму розпорядженні ще 12 фондів допомоги науковцям і письменникам, а також для допомоги українським студентам, які навчалися у вищих навчальних закладах. У 1912 р. ці фонди налічували: 1) Академічний резервний фонд – 17480 к.; 2) фонд доцентів – 5369 к.; 3) фонд імені Котляревського 2752 к. (був зібраний у 1898 р. під час святкування 100 р. "Енеїди" і склав тоді 3655,14 к.); 4) фонд ім. Мордовця – 2198 к.; 5) запомоговий фонд ім. Бончевського – 10627 к. (потім переданий "Просвіті"); 6) стипендіальний фонд ім. М. Грушевського – 5855 к.; 7) стипендіальний фонд імені О. Огоновського – 24005 к. (з 1905 р.); 8) стипендіальний фонд ім. Кониського – 1500 к.; 9) стипендіальний фонд Я. Головацького – 5000 к.; 10) стипендіальний фонд ім. Франка – 2000; 11) фонд пам'ятника Т. Шевченка – 830 к. 12) фонд пам'ятника П. Ніщинського – 138 к. [18: 12].

З 1894 Товариству надають "субвенції" від центрального і крайового урядів та публікацію власних наукових видань. Ці субвенції ніколи не перекривали повністю наукового бюджету Товариства, що зростав кожного року, та все ж становив значну його частину. Першу субвенцію отримало Товариство від крайового сейму в 1894 році в розмірі 2000 крон (з них 1000 крон на "Записки НТШ") і 1000 крон на "Історичну Бібліотеку"). З 1895 року товариство починає отримувати субвенції від віденського уряду в розмірі 2000 крон. Поступово субвенції збільшувалися і в 1913 році становили вже 8500 крон, від крайового сейму і 25000 крон від уряду. Також урядом надавалися одноразові надзвичайні допомоги в розмірі від 1000 до 4000 крон на певні наукові проекти.

Ріст субвенцій і їхнє співвідношення відносно бюджету прослідковано в таблиці.

Роки	Краєва підмога	Державна підмога	Надзвичайна одноразова підмога держави	Разом	Бюджет в кронах
1894	2000	–	–	2000	–
1895	2000	2000	–	4000	9000
1896	5000	4000	–	9000	20000
1897	5000	4000	–	9000	26000
1898	7000	4000	–	11000	30000
1899	8000	6000	–	14000	32000
1900	10000	6000	–	16000	41250
1901	10000	6000	–	16000	44511
1902	10000	6000	2000	18000	54800
1903	10000	6000	2000	18000	55000
1904	10000	6000	–	16000	49000
1905	11000	6000	4000	21000	53900
1906	12000	6000	–	18000	54300
1907	12000	6000	2000	20000	–
1908	14000	10000	–	24000	–
1909	14000	12000	–	26000	–
1910	16000	16000	1000	33000	–
1911	19000	20000	1000	40000	51375
1912	17000	22000	–	39000	–
1913	8500	25000	–	33500	–

М. Грушевський так охарактеризував ці суми: "Субвенції які набирає НТШ видаються смішно малими в порівнянні з тим які мають, наприклад найбільші словянські академії – Краківська або Празька (Краківська 50000 тис.; 20000 тис. від пр., 30000 від краю; Празька 40000 тис.; 20000 тис. від пр., 20000 від краю), а прецінь наукова діяльність цього Товариства не тільки регетивно для культурних інтересів руського народу далеко важливіша при браку інших інституцій, але й абсолютно завше не потребує стидатися науковою вартістю перед іншими словянськими Академіями Австрії" [17: 18].

Отже, як свідчать дані, наведені в таблиці, перед початком Першої Світової війни, віденський уряд оцінив до певної міри наукову діяльність НТШ і почав її фінансувати, хоча і не в таких межах як інші провідні слов'янські Академії Наук Австро-Угорської імперії. Віденський уряд навіть обіцяв в 1916 році визнати НТШ українською академією наук. Однак цим планам завадила війна.

Список використаної літератури

1. Центральний державний історичний архів в м. Львові (ЦДУАУ) – Оп. 1. – Спр. 2 – Арх. 5 зв. 2. Там само – Арк. 3 – ... 1. 3. Там само – Арк. 3. – § 3. 4. Там само – Арк. 3. – 3 зв. – § 5–10. 5. Там само – Спр. 3. – Арн. 2. – § 12. 6. Там само – Арк. 2. – § 12. 7. Там само – Арк. 2 зв. – § 21–22. 8. Там само – Спр. 4. – Арк. 2 зв. – § 16. 9. Там само – Арк. 2 зв.–3. – § 17–22. 10. Там само – Спр. 50. – Арк. 1–1 зв. 11. Там само – Спр. 51. – Арк. 5. 12. Там само – Спр. 550–559. 13. Хроніки НТШ. – 1990. – Ч. 12. – С. 60–62. 14. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Т. Шевченка у Львові //

Записки НТШ. – Т. 2. – Львів, 1892. – С. 209–210. 15. Герич Ю. Статути НТШ у Львові // Український історик. – 1973. – № 1–2. – С. 43–64. 16. Гнатюк В. Наукове товариство ім. Т. Шевченка // Хроніка НТШ. – Львів, 1890. – Ч. 1 – С. 3–4. 17. Грушевський М. Дотеперішній розвиток Наукового Товариства імені Шевченка // Хроніка НТШ. – Львів, 1890. – Ч. 1. – С. 3–4. 18. Дорошенко В. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912). – Київ-Львів, 1913. – 88 с. 19. Кучер Р. Товариство ім. Шевченка: Дваювілеї. – Київ, 1992. – 111 с. 20. Кубійович В. Нариси історії Наукового Товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991. – 53 с.

Victor Savenko

THE FORMATION OF THE SCIENTIFIC BUDGET OF THE SCIENTIFIC SOCIETY OF SHEVCHENKO AND ITS PROVISION WITH SUBSIDIES FROM WIDEN AND THE REGIONAL GOVERNMENT

The article discusses the principles of the formation of the budget of the Scientific Society of Shevchenko on different stages of its activity during 1873–1914.

УДК 908 (477)

Ірина Скакальська

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ТА ПУБЛІЦИСТ СЕМЕН ЖУК

У статті розкривається громадсько-політична та публіцистична діяльність Семена Жука.

Жук Семен народився 16 травня 1898 р. у Кременецькому повіті, Волинської губернії. Громадсько-політичний і кооперативний діяч та публіцист. Він був заступником голови УСРП і депутатом до польського сейму від даної партії (1928–1930). Після відбуття терміну у в'язниці за свою політичну діяльність (1931–1933) він стає директором Українського кооперативного банку у Почаєві.

На початку вторгнення фашистів у Радянську Україну він був розстріляний НКВС. Це сталося 26 червня 1941 р.

Семен Жук – постать, на жаль, ще дотепер майже не відома для широкого загалу. Навчався у Кременецькій учительській семінарії, а потім – у Кооперативному інституті у Києві. Брав участь у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917–1921 рр. та був нагороджений Хрестом ім. С. Петлюри [5].

Після поразки національної революції, Семен Антонович повертається на рідну Волинь і займається активною культурно-просвітницькою діяльністю на Кременеччині, бере участь у роботі товариства "Просвіта" спочатку як інструктор, потім заступник і голова товариства [10]. С. Жук розумів, що через навчання і освіту в майбутньому можна прийти до створення власної незалежної держави. Він сприяв підтримці культурно-організаційних зв'язків із Львівською, Рівненською та Луцькою "Просвітою". Велика заслуга С. Жука у розвитку та діяльності різних секцій при товаристві, зокрема літературного та театрального гуртків [2:11]. Стараннями С. Жука була значно поповнена книгами різноманітної тематики бібліотека Кременецької "Просвіти" [7:2]. І ще багато-багато просвітянських справ невтомного земляка можна перерахувати.

С. Жук очолював осередок УСРП на Волині [12:2], він був прихильником ідей М. Драгоманова [4]. Та і в той час соціалізм здобував серед українців щораз більші симпатії [15]. Оглядаючи діяльність УСРП, найперше, що підмічаємо, це проведення великої кі-

лькості віч і зборів, про це свідчать статистичні дані. Віче сприяло поширенню впливів УСРП серед населення. Займалася дана партія і благодійницькою діяльністю, вона підтримала комітет допомоги потерпілим від повені в Галичині, організований С. Жуком в Кременці [14].

Саме у виборчому списку УСРП по виборчому округу № 58 м. Кременця С. Жук балотувався до польського сейму [8:2]. Найбільші були впливи УСРП в Кременецькому повіті, де партія отримала 55,5% голосів, депутатом до сейму став і С. Жук [1].

Сейм розпочав свою роботу 27 березня 1928 р. Відкриття сейму було бурхливим. Через критику промови Пілсудського С. Жук і ще декілька його однопартійців були арештовані, та завдяки клопотанням українських депутатів їх було звільнено.

Соціал-радикали створили свій клуб – Українську Соціалістичну Радикальну Парламентську Репрезентацію. Її головою було обрано Л. Балчинського, а заступником – С. Жука. Українські парламентарі брали жваву участь у роботі сейму.

Будучи послом, С. Жук розгорнув широку національну роботу по всій Волині. Організовував масові політичні віча у містах і селах, на яких виступав дуже гостро і відважно проти урядової політики колонізації на українських землях, проти сваволі польської адміністрації, проти польського шкільного закону 1924 р. та проти антиконституційної практики польської поліції супроти українства. Він заохочував своїх колег із Галичини, таких як д-ра Макуха, І. Блажкевич, д-ра Матчака та ін. відвідувати волинські села і допомагати йому розбурхувати селян до боротьби, заколиханих колись царською неволею, а тепер заляканих польською пацифікацією, Березою Картузькою.

На жаль, сейм було передчасно розпущено в 1930 р. за "неслухняність". Доля його депутатів склалася порізно. С. Жук був арештований, його посадили до в'язниці на 2 роки та позбавили громадянських прав на 10 років [13:91].

Та і після виходу із в'язниці, С. Жук, не зрікається своїх політичних поглядів. Каземати не змінили його, не витравили із серця волелюбний дух, він так само таврував польську окупаційну владу за її злочинні дії [5].

У 1933 р. С. Жук стає директором Українського кооперативного банку в Почаєві аж до 1939 р., і це ще одна грань його діяльності, де він виявив себе чудовим організатором. Це заняття не випадкове, оскільки кооперативний рух в Західній Україні був досить розвинений. Кооперація виходила далеко за межі економічного життя, вона тісно перепліталася із ідеями побудови соціально справедливого суспільного ладу [12:135].

Перебування С. Жука в Почаєві на посаді директора банку вплинуло на те, що Почаїв став найбільшим на Волині не тільки кооперативним, але й культурно-освітнім центром краю, де виховувались молоді сили української нації, більшість яких спіткала сумна доля, як їх вчителів – С. Жука [3].

Перед приходом більшовиків, Семен Антонович виїхав у с. Чайковичі, що на Львівщині. Там він працював у школі. Загинув С. Жук трагічно 36 червня 1941 р. Анісія (дружина Семена) розповідала, що хтось видав його більшовикам і це призвело до арешту. Вона носила чоловікові передачі, їх приймали і говорили, що все буде добре. Згодом, коли вже мали прийти фашисти, Семен зникає із в'язниці. Один селянин, котрий був у лісі, побачив свіжу землю, притрушену листям. Там і знайшли сім закатованих чоловіків, серед яких був і С. Жук. Люди поховали їх на місцевому цвинтарі [6].

Варто сказати декілька слів про публіцистичну спадщину С. Жука. На жаль, мусимо констатувати той факт, що, можливо, не всі твори С. Жука знайдені. Серед відомих – "Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври", далі – ряд статей, опублікованих у різних збірниках і періодичних виданнях, наприклад, "Т. Шевченко – поет національного відродження", "До характеристики громадсько-політичних відносин на Волині", "Чи й волинське село шумить?", "Питання шумськізму на Великій Україні", крім того декілька статей і на польській мові.

Ряд статей С. Жука не об'єднанні єдиною тематикою, хоча в кожній із них виражається певна політична спрямованість автора, насамперед, це відстоювання інтересів українського народу і боротьба за його державність. Так, зокрема, у своїй статті про Шевченка [11], С. Жук, на основі поезії Кобзаря, висловлює думку про те, що без власної хати надія на свою волю і правду не може здійснитись [11:14]. І далі автор підкреслює,

що своєю творчістю Шевченко заклав основи нашого державно-національного будівництва. Для С. Жука Т. Шевченко є тим ідеалом, який показав всім своїм життям, як треба жити і працювати на користь рідного народу [11:17].

"Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври" вийшов у видавництві "Церква і нарід" 1938 р. під псевдонімом С. Жука – С. Антонович. Згодом і в наші часи книга неодноразово перевидавалась. Правда, без вихідних даних, авторства, упорядника. Хто ознайомився із цією анонімною перевиданою книжкою й уважно читав її, не може без обурення оцінити дій тих, хто препарував окремі місця і тим самим сфальсифікував працю С. Жука.

Головна проблема, яку С. Жук в даній книзі [9], – це українізація церкви. Зокрема, він пише, що Лаврі треба більше наблизитися до оточення, пізнати мову і культуру українського народу, серед якого вона живе і працює, та не цуратися його [9:50]. Звичайно, Семен Антонович підкреслює, що в релігійному світогляді українського народу Почаївська Лавра протягом віків займає визначне місце [9:3]. Взагалі праця С. Жука "Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври" містить багато історичного матеріалу, який стосується не тільки Лаври, але і минулого краю.

Отож, основна ідея, яка об'єднує політично-публіцистичну спадщину С. Жука, – це прагнення до самовизначення українського народу, до побудови власної держави.

Напрямки діяльності С. Жука були досить різноманітними. Це була людина свого краю і свого часу, не пасивний спостерігач, а борець, активний діяч, який через освіту, політичні органи, публіцистику, культуру прагнув розвинути самосвідомість земляків і домогтись їх політичних і громадських прав.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 409.
2. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 24.
3. Спогади Лавриченка Я., вихідця із с. Попівці Кременецького району, Тернопільської області, громадянина Парагваю.
4. Спогади Максимчука В., жителя с. Боложівка Шумського району, Тернопільської області.
5. Спогади Рудь Н., жительки с. Боложівка Шумського району, Тернопільської області.
6. Спогади Степ'юка А. жителя м. Кременця Тернопільської області.
7. Центральний Державний Історичний архів України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 3166.
8. Центральний Державний Історичний архів України у Львові. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 29.
9. Антонович С. (Жук С.) Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. – Кременець, 1938.
10. Антонюк-Следзінська Л. Моя Україно – червона калина, журба журавлинна, надія єдина! Це любов моя! / Діалог. – 1998. – 14 листопада.
11. Жук С. Шевченко – поет національного відродження / Тобі, Тарасе! – Кременець, 1923.
12. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження. – Міннеаполіс, Міннесота, США, 1996.
13. Скакальська І. Діяльність С. Жука у польському сеймі 1928–1930 рр. // *Stosunki ukraińsko-polski w XX w.: państwo, społeczeństwo, kultura* / Матеріали міжнародної наукової конференції. – Тернопіль, 1999.
14. Український комітет у Крем'янці // *Громадський голос*. – 1927. – 8 жовтня.
15. Філінські М. Українці у відродженій Польщі. – Львів, 1931.

Irina Skakalskaya

THE POLITICAL FIGURE AND PUBLICIST SEMEN ZHUK

In the paper the political figure and the publicist Semen Zhuk, unknown for the public, is presented.

УДК 94 (477)

Василь Сажко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито складне соціально-економічне становище українського селянства, проаналізовано його основні причини та особливості, які набуло гостроти на початку ХХ ст.

Звернення до теми дослідження соціально-економічного становища українського селянства наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття визначено тим, що в даний період більшість населення України складало саме селянство. Про що свідчать дані перепису 1897 року, за якими в Україні (8 губерній, крім Таврійської) проживало 21 982 617 осіб, в тім числі: жило в містах – 2 796 025 (12,4%), на селі – 19 186 592 (87,6%); селян нараховувалося 17 186 592 осіб, або 81,1% населення, дворян – 201 900 або 0,9% [1: 24, 29].

Аграрне питання в Росії було одним із найгостріших в соціально-економічному розвитку країни в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Реформа 1861 року не задовольнила потребу селян у землі і не знищила до кінця панщинну систему, а тому в аграрному ладі Російської імперії збереглися численні кріпосницькі пережитки, до яких належали насамперед величезні дворянські латифундії, різноманітні форми кріпосницько-кабальної оренди, відробіткового (панщинного) господарства, кабали за відрізки та potravи.

Для України, як частини Російської імперії, було властиве переплетіння аграрного питання із залишками кріпосницьких відносин. Саме від них найбільше страждало українське селянство і вело на рубежі ХІХ – ХХ століть боротьбу за їх ліквідацію.

Головним пережитком кріпосництва було поміщицьке землеволодіння, яке становило економічну основу експлуатації селян поміщиками, опору кріпосницьких установ і традицій. Аграрна реформа 1861 року дала поміщикам широкі можливості для зменшення площ селянських земель, виділення їм неповних або дарчих наділів. Широко застосували це право поміщики Лівобережної та Південної України, де, навіть за офіційними даними, відрізали у селян понад один мільйон десятин, що становило майже 28 відсотків загальної площі дореформеного селянського землекористування. У дійсності розмір відрізків був ще більший, особливо на Півдні України, де в дореформені часи селяни часто постійного наділу не мали, а землю користувались «в міру сил кожного» або «без певної міри за вказівкою поміщика». Тут відрізки нерідко становили 50, 60, а місцями навіть 80 та 90 відсотків селянських площ [2: 36].

Лише в Київській, Подільській, Волинській губерніях царський уряд, прагнучи привернути селян на свій бік у боротьбі з польським національним рухом, змушений був закріпити право сільських громад на одержання землі за інвентарним наділом 1847–1848 років. В результаті цього загальна площа селянського землеволодіння дещо збільшилась. Але, по-перше, хоча й були зроблені згадані вище прирізки, вони були настільки малі, що аж ніяк не могли задовольнити надзвичайно гострої потреби селян у землі. По-друге, далеко не вся земля, відрізана поміщиками з 1848 по 1861 рік, була повернена селянам. По-третє, селянам поверталася земля, як правило, майже непридатна для землеробства.

У цілому, внаслідок проведення реформи 1861 року поміщики українських губерній відрізали 30,8 відсотків дореформених селянських наділів, понад 220 тисяч ревських душ було обезземелено, близько 100 тисяч селян одержали злидарські наділи до однієї десятини на ревську душу [3: 23]. Причому, розмір наділу значно коливався в залежності від родючості землі. Найменші наділи отримали селяни Полтавщини, де середня ве-

личина наділу в 1877 році складала 6,1 десятини. Тоді як у сухих степах Таврії селяни мали, на той же рік, в середньому по 23,2 десятини надільної землі [4: арк. 32, 44].

Зменшуючи селянські наділи, поміщики зберігали за собою кращі землі. З цією метою вони повсюди замінили давні селянські наділи гіршими землями, переселили їх на піски та косогири, позбавили лісу, пасовищ, водопоїв та інших угідь, закріпили за собою монопольне право на володіння надрами землі, користування лісами, річками, озерами, випасами, тощо.

Серед дворян-землевласників, які одержували значні прибутки від своїх маєтків, виділялися поміщики, котрі перетворювали свої економії у капіталістичні господарства. Вони впроваджували різноманітні сільськогосподарські машини, передові досягнення агрономічної науки, будували цукрові заводи, парові млини, винокурні та інші підприємства для переробки сільськогосподарської продукції. Застосування нових технологій, знарядь обробітку ґрунту, машин, з одного боку, та посилення експлуатації селянства з іншого, давало свої результати. Так, наприклад, С. Бехтєв, один із царських чиновників, у своїй доповіді Миколі II у 1904 році, наводив дані про середні збори зернових з 1 десятини в пудах у поміщицьких та селянських господарствах (Див. таблицю 2.1) [5: арк. 4].

Таблиця 2.1

Збори зернових в Україні (1904 р.)

№ пп.	Губернії	Збори у землевласників	Збори у селян
1.	Київська	62,2	51,6
2.	Подільська	55,7	46,7
3.	Волинська	45,1	41,7
4.	Харківська	51,3	41,4
5.	Полтавська	50,0	38,7
6.	Чернігівська	35,1	31,6
7.	Катеринославська	44,0	35,5
8.	Таврійська	41,4	37,6
9.	Херсонська	40,6	31,0

Аналіз даних, наведених в таблиці 2.1, дозволяє зробити висновок про те, що врожайність зернових на поміщицьких землях була значно вища ніж на селянських. Найбільш значна відмінність помітна на прикладі губерній, де переважали родючі чорноземні ґрунти. Так, наприклад, в Полтавській губернії різниця між урожайністю поміщицької та селянської десятини становила 12 пудів, в Київській – 11 пудів, в Харківській – 10 пудів. Навіть у губерніях з гіршими ґрунтами (Чернігівська, Таврійська, Волинська) поміщики мали більші (на 4 пуди) збори зернових з однієї десятини ніж селяни.

Слід зазначити, що переважна більшість поміщиків України не сприймала землю як засіб виробництва, як об'єкт господарювання, а тому майже не застосовували нові способи ведення господарства. Вони досить рідко відвідували свої маєтки з господарською метою, лише інколи втручались і контролювали сам процес виробництва, не покращували його новими капіталовкладеннями. Наслідком такого відношення були незначні прибутки з ряду поміщицьких господарств, які відразу вилучалися з виробництва і використовувалися на особисті потреби власників, а саме: на розваги, купівлю нерухомості, коштовностей, сплату боргів, поїздки за кордон. Такий спосіб життя вимагав значних коштів, які можна було отримати, при описаному вище способі ведення господарства, лише шляхом жорстокої експлуатації землі та селян. Тим більше, що уряд підтримував дворян економічно, надаючи їм різні політичні та економічні привілеї та пільги. Прикладом може бути податкова система Російської імперії. Усі податкові збори з однієї десятини землі в 1900 році становили: на Лівобережжі для поміщиків 47 копійок, для селян – 1 рубель 80 копійок, на Правобережжі для поміщиків – 18 копійок, а для селян – 2 рублі 6 копійок [6: 32].

Українські селяни, втративши внаслідок реформи 1861 року значну частину своїх надільних земель, змушені були продовжувати ще на протязі досить тривалого часу

(тимчасово зобов'язаний стан, тривав від 2 до 20 років) виконувати найбільш обтяжливі для них повинності – оброк та панщину [7: 24–25].

Розмір повинностей, порядок їх виконання та кількість землі, виділеної селянам, фіксувалися в уставних грамотах, на введення в дію яких відводився дворічний термін. Їх складання було доручено поміщикам, а перевірка і введення у дію – мировим посередникам, які призначалися із середовища місцевих дворян. Усі суперечливі питання між селянами і поміщиками мали вирішуватися в губернських у селянських справах «присутствіях», що також формувалися з дворян та царських чиновників.

За свої надільні землі селяни змушені були заплатити викуп. Причому, присадибні ділянки вони могли викупити будь-коли, для цього було достатньо сплатити борг по оброчних платежах, якщо такий був за господарством і, домовившись з поміщиком про суму викупу, внести її сповна. Що ж до польових наділів, то вони могли бути викуплені селянами лише за згодою поміщика і навіть проти волі сільської громади.

В результаті застосування грабіжницької системи викупу, селяни за свої споконвічні землі змушені були вносити поміщикам і казни суми викупних платежів що в кілька разів перевищували вартість відведеного їм земельного наділу. Загальна сума викупних платежів за 49 років (1861–1910) мала становити по Україні понад 490 мільйонів рублів. Крім того, селяни Південної та Лівобережної України повинні були сплатити безпосередньо поміщикам або відробити своєю працею не менше 13 мільйонів рублів додаткових платежів. Отже, розмір викупу, нарахованого на колишніх поміщицьких селян України, перевершував 503 мільйони рублів [2: 39]. У 1906 році царський уряд припинив стягнення викупних платежів. Але до цього часу (з 1861 по 1906 рік) селяни дев'яти українських губерній сплатили 382 млн. рублів викупних платежів та відсотків з них [7: 24].

Викупні платежі відігравали негативну роль в розвитку продуктивних сил у землеробстві. Значно перевищуючи прибутки селянських сімей, вони не давали їм можливості заощаджувати кошти для придбання поліпшених знарядь праці і змушували їх, як і раніше, обробляти землю дідівським реманентом. Наслідком цього було те, що селянські господарства приносили дуже малі прибутки і не могли конкурувати з великими поміщицькими маєтками. Зубожіння сільськогосподарського виробника приводило до розорення та занепаду значної частини господарств. Ця диференціація безперервно посилювалася протягом другої половини XIX – початку XX століття, супроводжуючись зростанням аграрного перенаселення, яке фактично було прихованою формою безробіття в сільському господарстві.

Слід зазначити, що деякі дослідники, характеризуючи цей процес, занижували величину середнього селянського наділу. Так, наприклад, М.Н. Лещенко, у згаданій вище праці, стверджував, що середній селянський наділ зменшився з 4,5 десятини до 1,9 десятини за 40 пореформених років (1861–1901 рр.) [2: 75]. Архівні дані свідчать, що протягом 28 років (1877–1905 рр.) середній селянський наділ в Україні, внаслідок росту кількості населення, зменшився з 11 до 7,5 десятини. Зокрема, на Лівобережній Україні він скоротився з 7,8 до 6,2 десятини; на Правобережній Україні – з 8,8 до 5,8 десятини; на Півдні України – з 16,8 до 10,6 десятини. Але за середніми даними криється значна диференціація величини селянського наділу по різних губерніях і повітах. Так, наприклад, в 1905 році розмір селянського наділу коливався в різних повітах Катеринославщини від 5,7 до 19,2 десятини, Поділля – від 2,5 до 5,5 десятини, Полтавщини – від 3,6 до 6,4 десятини землі [4].

Звісно, що ці середньостатистичні дані не дають повної картини селянського землеволодіння. Царські чиновники, за середніми цифрами, намагалися приховати гостру потребу селянства в землі. Хоча, П.А. Столипін, який в 1905 році займав пост міністра внутрішніх справ, у своїх доповідях царю приводить, наприклад, кількість безземельних дворів на кінець 1905 року у відсотках до загальної кількості селянських господарств по губерніях: Харківська – 4%, Полтавська – 5%, Подільська – 15%, Катеринославська – 22%, Таврійська – 25%, Київська – 36%, Волинська – 37% [4: арк. 6].

Взагалі, для 40 пореформених років характерне повільне і болісне вимирання тієї частини українського селянства, яка була доведена до злидарського рівня життя. Такі селяни втікали від своїх наділів у місто, поповнюючи ряди робітників; до Сибіру та на

Далекий Схід, прагнучи створити там нове господарство; за океан, шукаючи кращої долі. Та все ж більшість залишалась на Батьківщині, хронічно голодувала, вимирала від голоду та епідемій під час неврожаїв, які траплялися все частіше.

Газета «Слово» у травні 1907 року так, наприклад, писала про голод в окремих місцевостях України: «Із надзвичайною силою голод виявився у 1891, 1899, 1902, 1905, 1906 роках. У Переяславському повіті (на Полтавщині) – голод. Як це не дивно, але це факт і з ним треба рахуватись. Повіт наш колись був житницею для усієї губернії та для багатьох місцевостей над Дніпром, а тепер у селах Каранці, Андрушівці, Пристромці, Рудяківці і багатьох інших благають шматка хліба та просять аби видали їм допомогу з продовольчого капіталу» [8].

Крім викупних платежів, податків, малоземелля, неврожаїв, причиною періодичних голодувань певної частини українського селянства було те, що, незважаючи на скрутне становище, селяни намагалися з останніх сил зробити свої господарства економічно ефективними, стати справжніми господарями. Економити для цього вони могли лише на їжі. Наслідком недоїдання було фізичне виродження. Динаміку цього явища можна прослідкувати, аналізуючи дані про прийом на військову службу українських юнаків. Відсоток визнаних непридатними до військової служби становив для Лівобережної України за період з 1889 по 1893 рік – 18,2%, а для усієї Російської імперії, за той же період, – 17,9%. Відповідно, за 1899 – 1907 роки для Лівобережної України – 26,6%, а для усієї Російської імперії – 22,1% [6: 32].

Такі обставини змушували найбільшню частину українського селянства йти в економічну залежність від поміщиків.

Розглядати селянство, як єдиний, монолітний стан, на рубежі XIX–XX століття, на наш погляд, неправомірно. В цей час активно йшов процес його розшарування, формувалися нові прошарки сільського населення: заможне селянство, середнє селянство, сільська біднота. Певне уявлення про стан майнового розшарування українського селянства можна отримати аналізуючи дані наведені в таблиці 2.2 [9: 169].

Таблиця 2.2

Розмір земельного наділу (1905 р.)

№ пп.	Розмір земельної ділянки	Кількість землі десятин / %	Селянські родини кількість / %
1.	До 3 десятин	1 089 078 / 6%	542 888 / 19,1%
2.	3 – 5 десятин	3 050 545 / 16,8%	760 274 / 26,6%
3.	5 – 10 десятин	8 269 232 / 45,7%	1 155 667 / 40,5%
4.	Більше 10 десятин	5 705 665 / 31,5%	39 747 / 13,9%

Наведені в таблиці 2.2 дані свідчать про те, що в Україні у 1905 році господарства середніх (розмір наділу від 5 до 10 дес.) та заможних (більше 10 дес.) селян склали більше половини усіх селянських господарств і тому стверджувати, що в цей час усі селяни на території України перебували у скрутному економічному становищі, на наш погляд, немає підстав.

Директор Центрального статистичного комітету Російської імперії Золотарьов визначив як середню норму, для українських губерній, наділ в 5 десятин на селянський двір з 5 осіб. Якщо врахувати, що малоземельні селяни (наділи до 5 дес.) мали пересічно по 3,1 десятини на двір, то земельний голод в Україні складав 2.375.985 десятин. Навіть якщо б уся казенна, удільна та земля, яка, на той час, належала Селянському банку в Україні, була б передана селянам, задовольнити земельний голод не вдалося б [9: 170].

Самостійні господарі намагалися поєднати у своїй діяльності товарне землеробство з промислами, що поступово приводило до формування фермерського типу господарства. Розміри таких господарств не давали можливості обмежуватись тільки працею членів сім'ї, тому постійне використання найманої праці становило одну з основних умов їх успішного господарювання.

Заможне селянство не обмежувалося орендою, воно намагалося збільшити своє землеволодіння шляхом купівлі землі. Так, наприклад, господарі, кожен з яких мав біль-

ше 10 десятин землі, зосередили у своїх руках, станом на 1905 рік, більше 90% усієї приватної (купленої) землі, яку мали селяни, а це по Україні становило близько 2,79 млн. десятин [10: 24].

Причиною того, що більшість приватновласницьких селянських земель знаходилась у руках заможного селянства було те, що ціну на землю встановлював Селянський банк, заснований у 1883 році для «зменшення земельного голоду селянства». Будучи монополістом у сфері продажу землі селянам, вказаний Банк встановлював монополюно високі ціни на землю, вигідні, в першу чергу, поміщикам, які її продавали. Це підтверджується динамікою зростання цін на землю в Україні (пересічно в рублях за 1 десятину): 1896 рік – 49 руб./дес., 1897 рік – 71 руб./дес., 1898 рік – 76 руб./дес., 1899 рік – 78 руб./дес., 1900 рік – 83 руб./дес., 1901 рік – 91 руб./дес., 1902 рік – 108 руб./дес., 1903 рік – 108 руб./дес., 1904 рік – 112 руб./дес., 1905 рік – 130 руб./дес. [8].

Зрозуміло, що середнє та бідне селянство не мало можливості купити землю по таких цінах. Тому в них не було іншого виходу, як орендувати поміщицьку землю на важких умовах: здольної оренди або відробітків. Здольна оренда, як і відробітки, була однією з кабальних форм оренди, до якої вдавалася сільська біднота, щоб як-небудь звести кінці з кінцями і прохарчувати сім'ю. Грошова оренда – це переважно капіталістична оренда, яка застосовувалась переважно заможним селянством. На кінець XIX століття селяни України щорічно витрачали на оренду землі 63 млн. рублів, причому найбільше селянських господарств орендували землю в Полтавській (40% усіх господарств), Чернігівській (58,7%) та Херсонській (60%) губерніях. У зв'язку з великим попитом на землю орендні ціни постійно зростали. Наприклад, на Полтавщині вони мали таку динаміку зростання на рубежі XIX – XX століть: 1892 р. – 10,14 руб. за десятину, 1900 р. – 11,92 руб./дес., 1901 р. – 13,00 руб./дес., 1902 р. – 13,85 руб./дес. [3: 25].

Крім кабальної оренди, найбідніші селяни могли існувати, продаючи свою робочу силу. Фактично ішов процес формування нового типу сільського населення – сільськогосподарських робітників. Це був стан найманих робітників із невеликим земельним наділом або без нього. Найтипівішими представниками даної категорії населення були наймити, поденники, чорнороби, будівельні чи інші робітники. Володіючи розореним господарством, маючи мізерний клапчик землі, вони не могли існувати без додаткового заробітку, тобто без продажу своєї робочої сили. Наприкінці XIX століття в Україні налічувалось кілька сотень тисяч робітників постійно зайнятих на роботах в поміщицьких маєтках, господарствах заможних селян та різних промислах. Але повністю використати у сільському господарстві робочу силу українських селян було неможливо і на рубежі XIX – XX століть існував надлишок незадіяної робочої сили в українському селі. По губерніям це виглядало так: Волинська – 1.095.000, Київська – 2.326.000, Подільська – 1.184.000, Полтавська – 1.130.000, Чернігівська – 819.000, Харківська – 1.037.000, Катеринославська – 663.000, Херсонська – 664.000, Таврійська – 259.000, що в цілому по Україні складало 9 177 000 осіб. Уся тогочасна українська промисловість могла використати не більше 1.080.000 осіб [3: 29].

Одночасно з пролетаризацією українського села до українських міст прибувало все більше російського адміністративного апарату і робітників. Одночасно російський уряд заохочував і фінансував планову еміграцію українського селянства до Сибіру та на Далекий Схід. Внаслідок такої політики царського уряду, місто в Україні було переважно російськомовне, воно зневажливо ставилося до потреб, праці, побуту, мови, моральних цінностей українського села. Місто не приваблювало, а часом і не допускало до себе вихідців з українського села.

Суспільний устрій українського села значно відрізнявся від суспільного устрою селянства інших територій Російської імперії. В Україні «общинне» землеволодіння перетворювалось на спільне володіння при якому доля кожного власника залишалася незмінною і постійною, на відміну від зрівняльних переділів у російській общині. Так як зникали переділи, то зникало і общинне землеволодіння, що й спостерігалось в Україні. Тому наявність общинного землеволодіння в українському селі в офіційній звітності зовсім не означала, що вона існувала там насправді.

Крім економічної та позаекономічної експлуатації, селянство зазнавало політичної дискримінації, було політично безправним «податним станом». Волосний суд, на основі місцевих звичаїв, міг засудити селянина до покарання різками; без дозволу общини, члени якої були зв'язані круговою порукою, селянин не міг піти із села на заробітки. Важким тягарем на плечі селян лягали державні повинності, непрямі податки. Податкова система царської Росії мала чітко виражений антиселянський характер.

Усе вище сказане зумовлювало зубожіння селян, періодичні голодування частини українського селянства.

Доведені до розорення і злиднів, селяни України намагалися вирішити земельне питання шляхом переселення у віддалені регіони Російської імперії, переважно до Сибіру та на Далекий Схід, де були вільні землі. У 80–90-х роках XIX століття сотні тисяч українських селян пов'язували своє майбутнє з переселенням на нові землі. Причому, домагалися дозволу на переселення здебільшого малоземельні та безземельні селяни.

Але, на рубежі XIX–XX століть існувало ряд перепон для переселення селян. Царські чиновники, дбаючи про забезпечення поміщиків дешевою робочою силою, обмежували надання дозволу на переселення селян. Тому далеко не всі селянські клопотання про переселення задовольнялися. І тільки селянська революція 1905–1907 років змусила поміщиків змінити точку зору на переселення. Ось як, наприклад, пояснювала зміну політики царизму з питання переселення селян київська газета «Слово» в 1907 році: «Років десять тому, коли село ще тільки починало ворухитися, коли ніде й нечутно було про безпорядки селянські, які йдуть зараз, бюрократія ще сподівалась приборкати селянство. І через те вона забороняла йому переселятись, щоб вільних рук, які шукають роботи... побільше залишилося коло поміщицьких економій. Тоді б, звичайно, і робітник був дешевший для пана, і оренда була б велика для панської землі. Але коли в Петербурзі побачили, що ці голодні роти ніяк не живуться зі своїми панами, тоді з Петербургу було дано новий наказ: «Хай переселяються!» І селяни почали переселятись...» [8].

Слід зазначити, що українські селяни на початку XX століття зберігали, усталене віковим досвідом ставлення до землі. Світоглядна орієнтація українських хліборобів на «землю», як на найвищу цінність, була зумовлена усвідомленням того, що вітчизняні ґрунти надзвичайно родючі. Возвеличення, обожнювання землі передавалось з покоління в покоління на генетичному рівні. При цьому слід враховувати самобутню психологію українських селян на яку впливали не лише особливості природно-кліматичних умов в Україні та володіння максимально пристосованими до місцевих умов способами господарювання, а й несприятливі громадсько-політичні обставини: відсутність національної державності, патріархальність політичної культури, цілеспрямована політика царського уряду на заселення українських міст російським населенням. Внаслідок цього сформувалась специфічна «хліборобська душа» українського селянина, який зустрів XX століття з мрією про власну землю, про роботу на ній, про зростання заможності, добробуту, достатку власної родини [11: 90].

Але, усі кріпосницькі пережитки і, насамперед, велике дворянське землеволодіння не давали можливості здійснитись цій давній селянській мрії, вони були причиною розорення, періодичних голодувань певної частини українського селянства, гальмували розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, були перешкодою на шляху подальшого економічного розвитку України. Тому, на початку XX століття, в середовищі українських хліборобів назрівав соціальний вибух, який вилився спочатку в селянські виступи 1902 року в окремих регіонах України, а потім у селянську революцію 1905–1907 років.

Список використаних джерел

1. Порш М. Із статистики України. // Україна. – 1907. – Т. III. 2. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с. 3. Витанович І. Історія Українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с. 4. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 543. Царськосельський Олександрівський палац. – Оп. 1. – Спр. 254. 5. ДАРФ. – Ф. 543. Царськосельський Олександрівський палац. – Оп. 1. – Спр. 244. 6. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-1907. – Полтава: Державне видавництво України, 1927. – 231 с. 7. Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I-IV рівнів ак-

редитації / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 360 с. 8. Слово. – К., 1907–1909. 9. Порш М. Статистика землевладіння в 1905 році і мобілізація земельної власності на Україні від 1977 по 1905 рік // Україна. – 1907. – Т. IV. 10. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с. 11. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.). // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 88–97.

Vasily Sazhko

SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE BEGINNING XX CENTURIES

In clause social and economic development of the Ukrainian peasantry is opened, analysed his principal causes and features which have got an acuteness in the beginning XX centuries.

УДК 94 (477)

Богдан Трофим'як

НЕСКОРЕНИЙ "СОКІЛ-БАТЬКО" – НАЦІОНАЛЬНА КУЗНЯ ВИХОВАННЯ БОРЦІВ ЗА ВІЛЬНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ (1909–1914 РР.)

Сокіл – це шляхетний птах
з бистрим зором, могутніми
крилами, неперевершеним летом,
що накопичує сили для раптового
удару це символ сміливості,
шляхетності, свободи та боротьби.

У статті вперше в українській історичній науці на основі доступних вже і використаних архівних документів системно розкрито роль галицького Українського Сокільства до Першої світової війни, як невід'ємної складової європейського, всеслов'янського сокільського руху, в державотворенні. В цьому контексті показано діяльність громадсько-політичних провідників щодо пошуку своїх шляхів у становленні національних чинників, управлінської структури, засад українського сокільства на підневільній ниві Галицького краю.

Початок XX ст. визначався тим, що багато територій слов'янських держав Європи перебували під владою Турецької, Австро-Угорської, Російської імперій. Імперські уряди цих країн проводили планомірну жорстку політику, скеровану на денаціоналізацію, асиміляцію пригнічених націй, придушення національно-визвольних рухів.

Своєрідний окремий напрямок серед існуючих на той час державних національних гімнастичних систем Європи становить історія недержавного слов'янського гімнастичного сокільства, зокрема чеського. В умовах боротьби чеського народу за незалежність в імперії Габсбургів чеське сокільство переросло у потужну національно-визвольну силу боротьби за незалежність, полум'я якої швидко перекинулось на інші пригнічені народи, які плідно використали в організації боротьби уже набутий досвід чеського сокільства. "Більшість пражського населення, – пише про цю епоху у 1860 р. Я. Пеликань, один із видатних діячів Сокільства, – відносяться до національної ідеї зовсім рівнодушно і свідомо зачисляють себе до німців. Прага всюди рахується німецьким містом".

Засновник чеського сокільського гімнастичного руху (1892 р.) викладач Празького університету Мирослав Тирш розробив і впровадив для соколів ідеологічні засади, які швидко перетворилися в програму Слов'янського Сокольства слов'янських народів Центральної і Східної Європи. М. Тирш проповідував, що визначальним у навчанні повинен домінувати національний принцип, а ідея сокольства – всенародна. Він наголошував: "Що не зробив народ, того не зробить ніхто. Кожен народ гине по своїй власній вині. Наша робота приблизиться до досконалості лише тоді, – підчеркував М. Тирш, – коли не буде ні одного слов'янами заселеного пункту, де би не було "Сокола"! Від нашої роботи залежить майбутнє нашого народу... Ми не хочемо бути матеріалом-добривом для інших культур, нам хочеться жити вільно в благородному змаганні з іншими народами... летіти просто, впевнено та сміливо з девізом: "Зі щитом або на щиті" [1: 3–4].

Переслідуючи мету засобом гімнастики і дисципліни зміцнити духовно та фізично молоде покоління, об'єднавши його на основі розвитку національної свідомості і гордості, "Батько Сокольства" прагнув до всенародності "Сокола": "... де б ти не жив, щоб був соколом. "Все для Батьківщини". По всіх містах і містечках на той час говорили: "Що не чех – то сокіл". На 1909 рік у чеських сокільських товариствах налічувалося 75 тис. членів, а з 1930 р. – 600 тис. чоловік. "Пробуджуючи в кожній одиниці віру до себе, сокольство не тільки внесло в чеську душу нову силу і твердість, воно примусило чеський народ до добровільної дисципліни та зміцнило народну самосвідомість" – писав відомий тогочасний чеський історик Конічек. Тому в історії визвольного руху чеського народу головною рушійною силою, котра відіграла провідну роль у боротьбі з австро-угорським засилом та здобуттям незалежності держави, вбачали у сокольстві. Серед низки вихованців "Сокола", видатних політичних, військових, державних діячів майбутньої держави був і професор Томаш Масарик. Перший президент республіки писав: "Не забуваю ніколи за "Соколи", за їхні завдання" [2: 4].

Однак такі актуальні і вкрай потрібні національно-визвольні ідеї чеського сокольства знайшли благодатний ґрунт для поневолених українців Галичини лише майже через тридцять років (1892–1894 рр.). За цей забутий Богом і людьми благодатний край точилася постійна боротьба під потрійним національним і соціально-політичним тиском не лише з боку австро-угорського уряду та наближеної до нього польської шляхти, а й такого місцевого чинника, як москвофільство, яке обсіло Галичину, підтримуване фінансово і морально Російською імперією. Адже мрією російських шовіністів було і залишається якнайшвидше "Воздрузить трехцветное знамя" на вершинах Карпатських гір, знищити тогочасне "целое мазепинское движение", основою якого, на їх думку, був галицький сокільсько-січовий рух".

Протистояти цій шовіністичній маячні, потрійному іноземному гніту при відсутності сформованих чітких національних політичних чинників могла поява молодшої генерації провідників-лідерів знедолених галицьких українців. Українське селянство, що становило переважну більшість населення краю, штучно підштовхувалося польською шляхтою до духовної та фізичної деградації, денаціоналізації засобом планового цілеспрямованого споювання. На кожне українське селище 1869 року припадало в середньому по 4 корчми, а в селі Купчинці, що поблизу Тернополя, в якому було організовано перше у краю сільське сокільське товариство (1891 р.), до його заснування діяло аж 8 корчм. Після двох років діяльності сокільського гнізда на чолі з відомим галицьким поетом, побратимом і однодумцем Івана Франка Павлом, Думкою, пізніше – видатною громадсько-політичною діячкою, поетесою Іванною Блажкевич їх залишилося тільки 4 [3].

З цього приводу наймолодший син Великого Каменяра, автор першої монографії з історії сокольства, спорту ("Історія й теорія руханки. – Коломия-Львів, 1923 р.), організатор і керівник СТ "Україна" (Львів), сокільського, спортивного руху Галичини, член Старшини "Сокола-Батька", Тарас Франко зумів вже оцінити на той час серед інших побратимів сокольство для історичного поступу українського народу. "Справи стоять тепер так, що або весь український народ буде організований на безпартійній основі сокольства, або ще сто літ сидітиме в неволі. Відродити широкі маси селянства й виховати нове сильніше покоління могла тільки сокільська руханка", – наголошував Т. Франко [4].

Підвалини українського сокільського життя старалися закласти, в першу чергу, голови Старшини товариства, яких до Першої світової війни було чотири:

- Василь Нагірний, інженер – 11.02.1894 – 15.01.1900;
- Василь Гукевич, лікар – 15.1.1900 – 17.11.1901;
- Альфред Будзиновський, урядник – 17.11.1901 – 26.08.1908;
- Іван Боберський, професор – 26.08.1908 – 21.11.1918.

Серед провідників Товариства, крім проф. І. Боберського, варто відзначити плідну семирічну діяльність на ниві сокільства А. Будзиновського. Несправедливо чомусь призабутий українською громадськістю, дослідниками, він, в певній мірі, заклав організаційно-методичні, видавничі, ідеологічні віхи Українського Сокільства, очистивши його, в першу чергу, від засилля москвофільства, започаткував організований туризм, опублікувавши для його розвитку підручник "Туристика" (1909). За його керівництва відбувся перший публічний виступ руховиків українського "Сокола" у Львові, на якому і вперше прозвучав сокільський гімн Я. Ярославського (Вінцковського), а товариство було прийнято до родини слов'янських "Соколів". Водночас А. Будзиновський ініціює розвиток у Львові театрального мистецтва, консерваторії, впровадження нового однострою, прапора Товариства, гордості українства – сокільського хору під орудою С. Яричевського, пізніше Д. Січинського (1902–1908).

Про початок переломного моменту щодо замітного поступу Товариства та з нагоди 10-ліття його заснування друкують ґрунтовні статті львівські часописи "Руслан", "Діло", "Свобода" [5].

Однак генеруючою історичною постаттю у справі нових підходів до організаційної, видавничої, спортивної, господарської діяльності Українського Сокільства, створення Централі "Сокола-Батька" – керівного органу всім сокільським життям краю був професор Іван Боберський (14.08.1873–17.08.1947). Виходець із самбірської землі І Боберський віддав більше половини свого життя становленню та розвитку Українського Сокільства, з них 17 років (1901–1918) – не терені Галичини. Навчаючись після Львівського університету на студіях класичної філології в Граці (Австрія), склавши, попри все, державний іспит на вчителя фізичного виховання, І. Боберський з початку 1901 року займає посаду професора німецької мови, класичної філології в Українській академічній гімназії Львова, водночас викладає руханку у жіночій гімназії сестер Василіянок. Здійснюючи науково-практичні подорожі по державах Європи: Німеччині, Швеції, Франції, Чехії, молодий педагог вивчав та аналізував системи фізичного виховання цих країн, щоб все краще з них впровадити серед галицького українства. На час приїзду І. Боберського до Львова переважна більшість старшого українського громадянства вважала, що ставати у лави й триматися просто – це нижче людської гідності, і що всякі такі витребеньки – це ярмо, покладене на свободну людину, а публічні спортивні виступи "з голими колінами" – це "непотрібні речі" ("Діло", Львів, 16.12.1912 р.).

Як учитель німецької мови і руханки, захопившись ідеєю фізичної культури та відвідуючи їхні осередки, особливо у Німеччині, Боберський не міг не звернути уваги на роль гімнастики Ф. Яна щодо пробудження національної свідомості німецького народу та його змагання до свободи. Порівнюючи сучасний стан українського народу, який гинув під ярмом чужої неволі, він вирішив йти слідами Яна і вирвати український народ з обійм австро-польськості та москвофільства, вказати нові шляхи до волі засобами сокільської гімнастики, фізичної культури та спорту. Повний нових ідей і негасимого запалу до праці на службі своєму народові на рідній землі, молодий професор знаходить благодатний ґрунт для здійснення своїх задумів у "руській", а з розвитком національної свідомості галицьких русинів – першій Українській Академічній гімназії (УАГ). Його метою було виробити в учнів характер, гармонію душі і тіла. "Кріпи свої сили, бо як ти слабкий, то світ скрутить тобі карк (шию)", – наголошував Боберський, на протипагу тоді модному серед студентства антимілітаризму. Колишній гімназист, вихованець проф. І. Боберського, чемпіон гімназії з кічки, майбутній провідник української нації, полковник Є. Коновалець, гідно оцінив його особу і працю у своїх спогадах: "... він мав на мене найбільший вплив і запам'яталися мені три найважливіші моменти моєї молодості: професор Боберський, акт М. Січинського та знайомство з придніпрянською еміграцією". Попри все, проф. І.

Боберський був у той час найкращим германістом в усій Галичині, бо польська гімназійна професура не мала тоді нікого, щоб протиставити цьому українському педагогові (З'їзд германістів у Львові 1911 р.).

Професор-реформатор, виховник виділявся з-поміж інших своєю стратегічною організованою гімназійною реформаторською працею і в галузі тілесного виховання, що в майбутньому принесло йому не лише всеукраїнське, а й європейське визнання. Він послідовно і помітно виховував нову генерацію української молоді, яка незабаром змогла виконати свій найвищий обов'язок – обов'язок посвяти для нації. Полем своєї діяльності, попри гімназію, І. Боберський вибирає Українське Сокільство, яке розпочало накопичувати потужні національно-визвольні сили, акумулювати молоді кадри Провідників національної ідеї, об'єднувати та здійснювати підготовку національно свідомої молоді до боротьби за державність.

Із приїздом у 1901 р. до Львова та вступом молодого професора у тому ж році до товариства "Сокіл" у галицькому, а пізніше – і у всеукраїнському сокільстві наступають помітні зрушення у всіх його структурах. Будучи зразу ж обраний заступником голови Товариства, І. Боберський приклав чимало сил до забезпечення сокільства кадрами фахівців. Очолювані А. Будзиновським, пізніше проф. І. Боберським вчительські курси провідників руханки, потім відомі фахівці: Є. Любович, С. Гайдучок, П. Франко, І. Франко, О. Гузар, П. Зимак, О. Федів-Суховерська, С. Сидорович, Д. Білинська-Навроцька та багато ін. всю свою працю міцно пов'язали з Українським Сокільством. Випускники курсів намагаються будь-якими способами поширювати руханку між українськими масами в усіх закутках краю. Вони при допомозі і під керівництвом молодого професора створюють свої школи, видають навчальні посібники, окремий періодичний щомісячник Українського Сокільства "Вісти з Запорожя", у міжвоєнний період (з 1928 р.) – "Сокільські Вісти", впроваджують нову спортивну термінологію, організують величаві сокільські Здвиги (зльоти), гімназійні, робітничі, сільські спортивні клуби молоді і т. п.

Однак, попри вищевказані кадрові, видавничі, організаційні зрушення, довоєнний період галицького сокільства увійшов в історію національно-визвольного руху західного українства ще й такими визначальними організаційними віхами свого поступу як створення з 1909 р. Централі Товариства "Сокола-Батька", проведенням по містах, містечках і селах сокільських Здвигів, початок закупу і облаштування спортивної площі, т. з. "Українського Городу" у Львові – території для спорудження сокільського стадіону (пізніше – стадіон "Динамо").

Варто наголосити, що до всіх цих історичних подій в українському сокільстві був причетний, в першу чергу, проф. І. Боберський, який ініціював потребу їх проведення для втілення національної ідеї. Зокрема його відомий реферат "Значення руханкових товариств", виголошений у Львові на Першому просвітньо-економічному конгресі 1–2 лютого 1909 р., не лише сколихнув галицьку українську громадськість, а й надихнув свіжими думками і новим підходом до організаційної справи тіловиховання. З цього року було дозволено створювати сокільські товариства у сільській місцевості з назвою "Січ" під егідою Централі "Сокола-Батька", який стає керівною структурою сокільського життя Краю, виношує об'єднавчу ідею сокільсько-січового руху, яку пропонує "Січовому Батьку" К. Трильовському 1910 року на Першому окружному сокільсько-січовому Здвизі у Тернополі.

Велику надію на сокільські товариства, як на вагомий чинник побудови нової, демократичної, незалежної України, формуванні національної еліти, покладав Михайло Грушевський. Варто підкреслити, що він, з часу заснування товариства "Сокіл" у Львові (1894 р.), став завідувачем кафедри української історії Львівського університету. 20-річна наукова, громадсько-політична діяльність М. Грушевського в Галичині була тісно пов'язана не лише з розробленими ним тут теоретичними, науковими засадами Українського Сокільства, а й практичним спілкуванням з прихильниками та провідниками сокільства, січового руху – І. Франком, М. Павликом, В. Стефаніком, І. Боберським, А. Будзиновським та іншими галичанами.

Зокрема, в статті "Сучасне сокільство і наука нашої минувшини" він закликав: "... завдання організацій сокільських – послужити великому ділу будови нової України –

без панування і поневолення. України свободної від неволі політичної, суспільної і духовної. Сокільські організації, – продовжував М. Грушевський, – мають своїм завданням приготувати не сліпу воєнну силу, не масу м'яса для гармат, а силу горожанську, діяльну, що має творити нове життя народу, без хлопа і без пана" [6: 87–90].

За невеликий проміжок часу головування "Соколом-Батьком" самовідданого І. Боберського (1908–1914) сокільський рух розвиває і втілює ідею національної єдності й волю до свободи, гармонійно розвиненої одиниці, щоб вишколити цілу націю, рівень її національної свідомості, активізації та об'єднання. Сокільський рух на нових організаційних засадах набирає відчутного поширення у всіх повітах Галичини. У недержавних, колоніальних умовах до Першої світової війни сокільство стає національною кузницею духовного і тілесного загартування молодого покоління, підготовки випробуваних борців прийдешніх національно-визвольних змагань за Українську державу. Польська шляхта, поміщики, урядовці адміністрацій на місцях, полонізуючи українське громадянство на "східних кресах", вели вперту боротьбу за завоювання чорноземних земель Поділля, особливо їх "столицю" – Тернопіль, в якому з 35 тис. населення проживало на той час майже 80% поляків і євреїв. Тому не випадково Старшина "Сокола-Батька" 26 червня 1910 року проводить перший окружний сокільський Здвиг у Тернополі, який отримує відчутний резонанс у всіх куточках галицької землі, оскільки в ньому беруть участь соколи і січовики не лише Тернополя, сокільського округу, а й з далеких повітів Краю [7].

Практичні організаційні поради у підготовці Здвигу надавала Старшина "Сокола-Батька": І. Боберський, Л. Цегельський, С. Гайдучок (всі – Львів), К. Трильовський. З пропагандистсько-агітаційною метою старшиною "Сокола-Батька" було виготовлено друкарським способом величезну афішу-відозвув до галицького українства, яку розклеїли ще за вісім днів по будинках міст Галичини: Львова, Станіславова, Стрия, Коломиї, Золочева та ін. Текст афіші закликав, що це не лише свято Тернопільської Русі, але й цілої нашої країни, щоб показати сокільський дорібок і переконати всіх, яких великих справ може здобути наш народ спільними силами. "...Будемо мати нагоду показати свою силу і своїм, і чужим. Станьмо всі в однім ряді, без різниці, стані, віку, статі, бо в злуці – сила", – наголошувалося в афіші [8: 59].

У відозві закликалося: "На Здвиг до Тернополя. Сокільські і Дружні Січі! Столиця українського Поділля кличе нас до себе. Обов'язок вимагає, щоб ми злетілися тисячами до Тернополя і масою організованих рядів показали ворогам, що не дамо видерти собі з рук кров'ю зрошених окраїн нашої прадідівської землі. Відмова – непростимий гріх. Українці! З карними (дисциплінованими – авт.) сокільськими і січовими рядами візьміть масову участь в тім святі. Покажіть сокільські і січові організації". В народному сокільському святі, яке розпочалося з відправи Служби Божої на т. з. "Побараковій Площі" Старого парку (сьогодні – стадіон) о. крилошанином парохом Тернополя Володимиром Громницьким, чотирма священиками у присутності тисяч народу. Після чого в одностроях по місту до "Міщанського Братства" (сьогодні – філармонія) в прекрасний сонячний недільний день пройшло під супровід музики чотирьох оркестрів 1516 соколів і січовиків. Під час параду поляки через вікна здивовано вигукували: "Русини йдуть!" [9].

Упродовж трьох днів – 27, 28, 29 червня – львівські часописи "Діло", "Руслан", "Вісти з Запорожя" із захопленням висвітлювали величаве свято, яке вдалося на славу. Як наголошував пізніше на своїх сторінках християнсько-суспільний щоденник "Руслан", що виходив у Львові до 1914 року під керівництвом О. Барвінського, "Тернопіль-Русь", а передовсім "Сокіл" можуть бути задоволені з вчорашнього сокільського свята, яке підняло на душі Русинів і виказало значне усвідомлення серед селянства в Тернопільщині і Тербовлянщині, звідки фірами (возами) і залізницею прибуло кілька сот селянських Соколів".

Завершився величавий Здвиг спільним обідом на 200 осіб в парковім павільйоні, де було виголошено чимало тостів та цікавих думок, серед яких були визначальними виступи ректорів К. Трильовського, Л. Цегельського, батька сокільства І. Боберського та ін. Зокрема, відомий вже громадсько-політичний діяч, заступник голови "Сокола-Батька", пізніше дипломат, член уряду ЗУНР д-р Льонгин Цегельський запропонував, на противагу "Січовому Батьку", доленосну, вкрай потрібну національну об'єднавчу ідею. Осяяний по-

літичним стратегічним мисленням, д-р Л. Цегельський підніс клич злуки і злиття двох потужних вже на той час національних молодіжних сил двох організацій – "Соколів" і "Січей" в одну сильну національну армію під спільним малиновим стягом. На превеликий жаль, об'єднавчі пропозиції Л. Цегельського, І. Боберського не знайшли підтримки у "Січового Батька", який послідував амбіційності свого характеру загумінковій галицькій політиці, відкинувши ідею злуки [10].

В той час поляки вже тривалий час під безпосереднім керівництвом Ю. Пілсудського, Е. Ридз-Смігли та інших майбутніх воєначальників здійснювали в парамілітарних спортивних, сокільських дружинах підготовку старшинських кадрів польських військових легіонів, які вагомо (через 8 років) спричиняться до перемоги в українсько-польській війні 1918–1919 рр. та завоювання своєї незалежної держави. В той час старші галицькі політики дискутували за чашкою кави про доцільність мілітарного виховання української молоді, надаючи перевагу культурно-просвітницькій роботі.

Однак голова Старшини "Сокола-Батька" проф. І. Боберський та оточення його однопідумців дуже добре розуміли і відчували, що без власної спортивної площі – майдану українська молодь Львова і краю не може бути вихованою з почуттям національної, народної гідності і гордості свідомих громадян. Тому проголошене Іваном Боберським 1911 року після сокільського здвигу у Львові гасло: "Добудьмо для себе самі українську площу у Львові, т. з. "Український Город" було визначальною історичною подією на шляху подальшого розвитку Українського Сокольства. "Нарід, що не має фізичної сили, не може існувати... не може жити і нидіє... Гімнастика є найкращим засобом до відродження нації. Виховання тіла – це шлях до виховання духа. Нероба стає рабом, – закликав у своїх історичних кличах-гаслах І. Боберський, так потрібних сьогодні, на противагу запропонованої в Україні футбольної "суркісіани", в політичному і суспільному житті такої ще кволої, несформованої нації. Найактивніший творець "Українського Города" – пізніше стадіону "Сокола-Батька" – І. Боберський з цього приводу наголошував ще 1910 року, що крім двох спортивних польських площ у Львові – "Сокола-Матері" і "Товариства ігор і рухових забав" – української площі не було. "Молодь наша, – пише І. Боберський, – вешталася по чужих полях. Скрізь її виганяли... і не давали вести спортивних ігор і забав. Побої, образи та понижування особистого та національного достоїнства нашої молоді були на порядку дня. Молодь наша була тоді, наче жебрак на вулиці, а почуття її достоїнства було постійно сильно калічене, оскільки всюди її прозивали "батьри, свині, махабунди, москалі, збуї" та виганяли зі спортивних площ". Адже на той час у 15 середніх, 2 вищих школах, ремісничих майстернях і торгівлі Львова кількість української молоді становила понад 4 тис. При таких обставинах спеціально здійснювався процес деградації національної честі, національної і особистої гідності, що, в свою чергу, відбивало силу, відвагу. "Старші громадяни мовчки і зовсім байдуже до цього приглядалися, – пише далі І. Боберський, – не виявляючи ніякого зрозуміння для життєвих і конечностей української молоді. Треба було починати боротьбу з власним заскоружлим громадянством, що казало творцям "Українського Города": "Нам площі не потрібно і для десяти вар'ятів (душевнохворих) ніякої площі будувати не будемо!" Однак здоровий розум і воля "десятьох вар'ятів" перемогли вузьколюбність і брак здібності дивитись далеко себе тодішніх "батьків народу" [11].

З цією метою проф. І. Боберський, перебуваючи в Галичині до Першої світової війни, пізніше й з-за кордону, веде постійне листування у справі пожертвувань на "Український Город" – спортивну площу "Сокола-Батька" з українцями не лише Галичини, Східної України, а й усіх частин світу. За власні кошти він висилає чл. старшини "Сокола-Батька" Софрона Щєбця за Збруч, на підросійську Україну, спілкується з цього приводу зі свідомими українцями – однопідумцями, симпатиками сокільства того часу. Залучає до цієї національно важливої справи чільних самостійників з Великої України – Миколу Міхновського, Івана Луценка, Христину Алчевську, Софію Русову, Михайла Коцюбинського. Будучи неодноразово гостями провідників галицького сокільства, його величавих Здвигов, подорожуючи мальовничими Карпатами, вони щиро відгукнулися на прохання галичан, на потреби викупу та будівництва спортивної площі.

Однак основні внески зробили галичани, видатні постаті національного поступу, меценати сокільсько-січового, пластового, спортивного руху: митрополит А. Шептицький, С. Федак, К. Левицький, Д. Левицький, М. Заячківський, К. Паньківський, Л. Кульчицький, І. Сполітакевич, І. Боберський та ін. Лише одна Чортківщина на викуп площі "Сокола-Батька" збрала 287,55 злотих і 40 доларів [6: 105]. Дякуючи пожертвуванням зі Сходу та Заходу України, української діаспори, "Український Город" поступово ставав власністю нашої нації, кількох її поколінь. Масовими, хоч і дрібними жертвами не лише українців колишньої Австрії, а потім Польщі, але й українців з усього світу, забезпечили за нами здобуття найкращої спортивної площі у Львові, – наголошував І. Боберський.

27–28 червня 1914 року на спортивній площі "Сокола-Батька" проводився вже II-й крайовий Ювілейний Шевченківський Здвиг за участю більше 10 тис. соколів, січовиків, пластунів, спортсменів, стрілецьких товариств, представників сокільських організацій, інших слов'янських націй. В той же час розпочалася Перша світова війна. Члени гімнастичних товариств з честю виконали наказ голови "Сокола-Батька" проф. І. Боберського від 8 серпня 1914 року про термінове зголошення до лав новоствореного військового легіону "Українських Січових Стрільців" у розпорядження "Української Бойової Управи". Прийшлося соколам, вперше вступаючи в "бойове хрещення", ділом доказати на полях боїв (1914–1921) вірність та відданість сокільській ідеї, гімну Товариства:

Як славно бувало козацькі сини
Боролись до смерти-загину,
Боротись будемо, Соколи всіми
За нашу святу Україну! [12].

Їхня героїчна і трагічна боротьба на воєнних, смертельних полях змагань довела народам Європи і усього світу, що ідея українського народу не загубилася, що він також прагне свободи і готовий до її здобуття.

Список використаних джерел

1. Акинтьевский Ю. Сокольство, его идея, развитие і організація. – Прага, 1922. – С. 3–4.
2. Тырш М. Наша задача, наш путь, наша цель. – Прага, 1948. – С. 4; Спортові Вісти. – 1931, 15 жовт. 3. "Сокільські Вісти". – 1935, січ. 4. Франко Т. Історія й теорія руханки. – Коломия-Львів, 1923. – С. 23. 5. "Руслан". – 1904, 16–17 берез.; "Свобода". – 1908, 29 квіт.; "Сокільські Вісти". – 1928, лют. 6. Трофим'як Богдан. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – С. 87–90. 7. Грушевський Михайло. Сучасне сокільство і наука нашої минувшини // Громадський Вісник. – Львів, 1923, січень. 8. Качор А. Мужі ідеї і праці. – Вінніпег-Торонто-Клівленд, 1974. – С. 59. 9. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 687. – Арк. 30, 31, 36, 37. 10. "Діло". – 1910, 27–29 червня. 11. Руслан. – 1910, 28 червня. 12. Сокільські Вісти". – 1929, вересень; 1935, 1939, березень. 13. "Сокіл-Батько". Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994. – Львів: РВО "Основа", 1996. – С. 15.

Bohdan Trofymyak

UNDEFLATED "SOKIL-BATKO" (HAWK-FATHER) – NATIONAL TRAINING CENTRE OF FIGHTERS FOR FREE UKRAINIAN STATE (1909–1914)

The article is the first in Ukrainian historiography that systematically shows the role of Galician Ukrainian Hawk-hood, as the part of European, Slavonic Hawk movement, during the time before World War the First in the formation of Ukrainian state.

It shows the activity of political leaders in the search of their own ways of the Ukrainian Hawk-hood National principles formation on the occupied territory of Galicia.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК "ПРОСВІТИ" В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.)

У статті розкрито становлення і розвитку "Просвіти" у Тернопільському воєводстві у міжвоєнний період, досліджено внесок Товариства у процес національно-культурного відродження.

Плідними для становлення і розвитку товариства "Просвіта" були роки до 1914 року, тобто до початку Першої світової війни. Однак, Товариство чекали нові випробовування. Військова окупація завдала значної шкоди "Просвіті". Було знищено бібліотеки, читальні, репресовано активних членів. Та все ж робота активізувалась у 1918 році, коли почалася боротьба за власну державність. Поступальний розвиток відновлено на початку 20-х рр. Найактивніше діяла "Просвіта" на Гусятинщині, Зборівщині, Терехівщині і Борщівщині. Щоб підняти просвітний рух, у грудні 1920 року було проведено "Свято Просвіти", а через два місяці відзначено 60-річчя від дня смерті Т. Шевченка [1: 59–63].

Одна з перших після війни, в грудні 1920 року відновила свою роботу філія "Просвіти" в Гусятині [2]. Її головою став нотаріус Ярослав Богачевський. І вже через кілька років, у 1924 році, на теренах повіту працювали 48 читалень, 14 хорових гуртків, діяло 19 домів "Просвіти" (1 будувався), 27 бібліотек з книжковим фондом у 833 екземпляри. Міська "Просвіта" утримувала у цей час своїми коштами школу на 45 дітей (одного вчителя) і школу-дяківку на території церкви св. Онуфрія від УПТ (Українського Педагогічного Товариства – примітка автора). Три роки з 1926 по 1929 роки, споруджувався у місті будинок "Просвіти", який згодом був центром культурного життя Гусятини. Також відомо, що в 1928 році головою Гусятинського осередку став М. Шахнович, а секретарем Д. Кришталович. На той час при "Просвіті" працювали такі гуртки: хоровий, драматичний, музичний, вишивки і в'язання, молоді господині і бібліотечний. А в 1932 році було організовано ще й дитячий садок, у чому "Просвіті" допоміг місцевий священик, колишній капелан УГА о. Рак-Раченко. 1933 рік став пам'ятним створенням у Гусятині осередку "Союзу українок", а також організацією допомоги продуктами харчування голодуючим у радянській Україні. З приходом більшовиків у 1939 р. "Просвіту" було ліквідовано [3].

Метою "Просвіти" було навчання грамоти у селі осіб старшого віку, розвитку культури та духовності селян. До чоловіків приєднувалися і жінки. Було створено гурток "Союз українок". Зокрема у с. Вікно при "Просвіті" був створений драматичний гурток. Селяни з великим бажанням відвідували проби драматичного гуртка. Від великих до найменших брали участь у виставах ("Наталка-Полтавка", "Москаль-чарівник", "Не судилось" та інші.) Віконський бібліотекар Федір Процишин власними силами зібрав велику бібліотеку при читальні "Просвіта". Книжки, куплені на пожертви селян, обмінював в інших бібліотеках, готував репертуар вистав. Павло Мудрий зробив опис всіх подій у селі, вів щоденник протягом довгих років життя, був активним учасником драматичного гуртка. Але, на жаль, таке цінне джерело про подію минулих років до нашого часу не збереглося [4].

У листопаді 1921 року розпочала діяльність філія Товариства у Підгайцях. Головою був обраний о. Петро Наболотний. Збиралися кошти на будівництво Народного дому [5: 336–407]. Восени того ж року почала діяти читальня у Зборіві. Про діяльність філії товариства "Просвіта" маємо звіт у зв'язку з її загальними зборами, 8 грудня 1923 року. З документу, який подав її голова о. Кулик, видно, що Віділ філії докладав старань, щоб освітню працю поширити в усіх громадах Зборівщини. З цією метою звертався Віділ до визначних людей по громадах із закликом відновити та засновувати нові читальні, тримати зв'язок з філією, записуватись в члени матірнього товариства "Просвіта" та викону-

вати інструкції і вказівки в справі ведення освітньої праці в громадах. До війни філія мала в своїй окрузі п'ятдесят дві читальні. Після війни вдалося відновити діяльність дев'ятнадцять читалень, а саме: в Гаях за Рудою, Мшані, Озерній, Зборові, Травотолоках, Залізцях Старих, Гаях Розтоцьких, Бліхові, Білоголовах, Манаєві, Кабарівцях і Підгайчиках. З відновлених читалень надіслали повідомлення про свою діяльність лише 4 читальні. Окремої канцелярії виділ не проводив. На протязі цілого року склав Виділ 12 засідань, з яких лише відбулося 9. Філія розпоряджалась бібліотекою з 100 книжками. Цю бібліотеку передано для вжитку місцевій читальні. Заходами Виділу філії мали відбуватися гімназійні курси, на які однак польська влада не дала дозволу. В 1923 році у філії було вже 88 членів [6]. 22 липня 1923 року відбулося велике віче у Зборові з доповідями Янова і Кузьмовича, а в серпні 1923 року відбулася економічна анкета. З відновлених читалень найкраще розвивалась читальня у Зборові з 85 членами. Від 1921 року існував при читальні аматорський гурток з 30 членів – міщан, місцевої і немісцевої інтелігенції. Прибуток з вистав направлявся на гуманітарні і освітні цілі. Існував також хор під проводом Багрія, який власними силами дав Шевченківський концерт. Бібліотека читальні налічувала 140 книжок.

Заходами філії громадянство відсвяткувало день 8 грудня – свято "Просвіти". На Загальних зборах був вибраний новий Виділ з головою Є. Вациком. 16 березня 1924 року відбулося у Зборові Шевченківське свято, що було доказом освітньої праці, веденої вправними ідейними людьми.

Важливим чинником в активізації культурно-освітнього і громадського життя в Зборові була матеріальна підтримка повіту зборівською еміграцією в Америці. Перший такий комітет надання допомоги "старому краю" було утворено в 1921 році у Бостоні. І від цього Комітету прислав Йосиф Ничай на руки Куликової і Снітинського 20 вересня 1922 року 100 доларів [6]. З подібними проханнями також звертались мешканці сіл Зубів і Глеща-ви.

У 20-их роках перед "Просвітою" постали дещо інші завдання. Нова програма передбачала відновити передвоєнні та заснувати нові філії і читальні, організувати народні театри, просвітні гуртки, пропагувати діяльність Товариства серед різних верств населення. На думку провідного діяча "Просвіти" М. Галуцинського, освіта: "має в'язати всі порозділювані частини народу в одне духовне ціле, тобто дбати про вироблення сильного почуття національної єдності.

Вона має дбати про взаємний обмін культурного нашого доробку. Вона має хоронити перед загарбником національні почуття в народі серед чужого моря і переважаючого впливу чужої культури. Одним словом: вона має стати охоронним засобом у щоденній розвоєвій праці й у щоденній боротьбі за існування національного організму"[7: 53].

Подальша програма діяльності передбачала перехід до фаховості в роботі, виховання на таких вічних цінностях, як віра, мораль, надія, пробудження потреби в самоосвіті та самовихованні, гарт духу і сила волі, заснування у Львові Вищого інституту освітознавства.

Виконуючи програму Товариства, активні члени взялися до праці. В 1922 році відбулися збори "Просвіти" у Збаражі, які обрали нову управу повітової організації. Очолив її др. А. Гаврилук, секретарем був В. Фризель. Читальню у місті очолив А. Данилевич. За короткий час знову відкрились по селах повіту філії і хати-читальні "Просвіти". Побудовано тоді Збаразький Народний Дім, в якому відкрито читальню Товариства. Відновлено просвітянський хор під керівництвом Ганни Когутової [8: 12].

За ініціативою управи "Просвіти" в 1929 році Збаразька міська рада ухвалила, що вулиці в північній частині міста, де мешкають переважно українці будуть названі іменами Франка, Федьковича, Котляревського, Кобилянської, Лесі Українки, а вулицю біля Народного Дому, що йде вниз Глинянки, назвати іменем довголітнього голови товариства "Просвіта" о. О. Заячківського, у південній частині міста, де переважно жили поляки, вулиці будуть мати назви польські, три бічних вулиці біля Ринку носитимуть єврейські назви.

В 1929 році Клуб українських радників заснував культурно-освітнє товариство "Міщанське Товариство". Ця організація мала багато членів, бо кожен міщанин уважав сво-

їм обов'язком належати до цього Товариства. Воно мало солідну бібліотеку, в зимові місяці майже кожної неділі там була якась лекція, слухали радіопередачі. Молодші міщанські хлопці належали до "Просвіти", а через деякий час після одруження записувались до "Міщанського Товариства" [8: 13].

У селі Глещава, під час війни будинок "Просвіти" зруйнували загарбники. Жителі села вирішили будувати новий будинок і звернулися за матеріальною допомогою до односельчан в Америці [9: 25–26]. На урочисте відкриття читальні зібралися всі мешканці Глещави. Прибув також з Тереховлі о. Степан Мохнацький, який разом із священником Мар'яном Волошинським посвятив новобудову. У новому просторому будинку закипіла робота. Декорацію для сцени виготовила художниця Корнелія Смільська. Аматорський гурток демонстрував вистави, хор теж виступав перед земляками, у навколишніх селах та Тереховлі. Майже усі селяни, у першу чергу молодь, були членами "Просвіти". У Товаристві також розгорнулася культурно-просвітницька робота. Відроджено читальню, збудовано Народний Дім, відбудовано церкву, відкрито дитячий садок. 58 селян стали активними членами осередку "Просвіти" у Гайворонці. Петро Гусак заснував драматичний гурток. Вихователькою дитячого садка, що діяв при "Рідній школі" була Стефа Миськів, за фахом учителька, якій під опіку віддали 63 дітей 3–6 річного віку на двомісячний термін, поки селяни жнивували. Садок був взірцем у повіті, що відзначено похвальною грамотою Головою Ради товариства "Рідна школа" зі Львова [9: 27].

Село Котузів на початку 20-их років також почало проявляти активність. Його мешканці власними силами побудували Народний Дім, в якому розмістилася читальня "Просвіти", гуртки "Рідної школи", "Сільського господаря", осередок товариства "Сокіл". Просвітянські активісти о.О.Яворський, о.Юліан Фіца з дружиною Ольгою, о. Степан Сас, Василь Голь, Микола Яворський, Іван Динька, Степан Кучерявий, Тит Мерва, Гринько Гаджак, Іван Гринчук та інші доклали чимало зусиль аби ці громадські установи добре працювали, приносили духовну користь громаді. У Деренівці на місці корчми, що її колись орендували євреї в графа Леонарда Козебродського, завдяки старанням Петра Глинського, зведено великий будинок "Просвіти", де була простора зала зі сценою, на якій можна було влаштувати вистави драмгуртків. При читальні "Просвіти" діяли аматорський гурток, хор "Просвіта", яким керував Петро Турула і якому і якому допомагав Стефан Серафим. "Трембіта" з Деренівки належала до кращих хорів Тереховлянщини. Сільські співаки досить часто виступали на повітових святах у Тереховлі [9: 28].

У Новій Могильці селяни також збудували нову читальню "Просвіти". Тут взяв на себе обов'язки організатора й головного будівничого Василь Жук, згодом його обрали головою просвітянського осередку. У селі почав діяти осередок товариства "Сокіл". Аматорським гуртком при читальні керував о. І. Яворський. Йому допомагали студенти Павло Дарміць, Марійка Яворська. З їх участю підготовлено й показано вистави "Вифлеємська ніч", "Наталка-Полтавка", "Маруся Богуславка", "Дай серцю воля – заведе в неволю". Із виставою "Святомиколаївський вечір" успішно виступала дітвора. Сільська читальня мала бібліотеку, в якій було понад 400 книжок, передплачувала газети "Діло", "Новий час", "Народна справа", "Неділя", "Христос – наша сила", кілька дитячих журналів. Бібліотекарем працював Михайло Терлецький. До цікавих занять залучено дітей у гурток "Рідної школи", а при осередку товариства "Сільський господар" відкрито секції господинь, хліборобського вишколу молоді [9: 29].

Протягом 20–30-х років майже в усіх селах Тереховлянщини сільські громади ставали перед собою завдання – знайти або ж збудувати приміщення для просвітянського осередку. Тоді у селі Налужжя читальню тимчасово розташували у будинку колишньої корчми, що його купив у власника – заможний сільський господар Михайло Хитрий. Однак на цьому не зупинилися. Кошти для будівництва нового приміщення збирали, влаштовували аматорські вистави, які готували сільські драмгуртки під керівництвом сільського дяка та самодіяльного директора Антона Коберницького. На свято Успіння Пресвятої Богородиці у новозбудованому залі поставлено виставу "Майстер Копитко". Режисерами були Антін Коберницький і Володимир Мандичевський.

У будинку читальні працювали гуртки "Рідної школи", "Сільського господаря", самоосвіти, осередки ряду товариств, була кімната для дитячого садочка [9: 30]. У 1921 році

в Тереховлянському повіті вже існувало 45 читалень. Власні будівлі мали просвітянські заклади Тереховлі, Струсова, Ілавчого, Слобідки Струсівської, Різвян, Могильниці Нової, Ласківців, Романівки, Вербівців, Глещавки, Іванівки, Кобиловолоків. У 1926 році в м. Тереховлі було 210 членів "Просвіти", серед яких 103 чоловіки, 32 жінки, 47 хлопців, 28 дівчат. У червні 1929 року проведено повітове свято "Просвіти", приурочне до 60-річчя заснування товариства. Святкова академія відбулася на Покрівці. Отець Кульчицький у співучасті отців з деканату відправив Службу Божу а потім парафіяни вирушили організованим походом. Очолював колону оркестр читальні "Просвіти" з Тереховлі під керівництвом Івана Козака. Взяли участь також оркестри з Ілавчого, Ладичина. Тут були і кінні бандерії "луговиків" з села Довгого. Проходили і піші чоти "луговиків", "луговичок" і "соколів" [9: 30].

Майже при кожній читальні існували театральні гуртки, хори, оркестри. Філія "Просвіти" в м. Тереховлі надавала консультативну допомогу, бо до неї зверталися зі сільських читалень за порадою й допомогою з різних питань. Під час польської окупації треба було мати дозвіл від старости на всі репертуари читалень. Тому товариство "Просвіта" і повітовий союз гуртків "Рідної школи" утримували на свої спільні кошти постійного урядовця, який цензурував тексти театральних вистав, промов, декларацій, слова пісень.

Члени Виділу "Просвіти" м. Тереховлі часто виїжджали у сільські осередки "Просвіти" для участі в їх засіданнях коли обговорювали організаційні плани проведення ювілейних заходів "Просвіти", вшановування пам'яті Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича. Діяльним головою читальні в Ілавчому був о. Йосиф Райх, який вів аматорський гурток, а з хором виступав на повітових святах [9: 32].

Сільські виділи "Просвіти" старалися, щоб у бібліотеках було багато цікавих книг, усякими способами поповнювали їх фонди. Так, 24 жовтня 1937 року на засіданні виділу читальні "Просвіти" у селі Глещавка голова осередку Степан Стечишин запропонував купити у Львові українських книг на 150 злотих, що й було зроблено. З ініціативи провідників засновано осередок "Молодої "Просвіти", довкола якого гуртувалися молодь села. Окремі ентузіасти показували чудові приклади самовідданого служіння інтересам громади. Так, Роман Курп'як, здібний музикант з Говилова Великого, володів гарним голосом, став ініціатором створення гуртка, хору та оркестру [9: 30]. Під його опікою драмгурток вів Ярослав Бабій, а хор – Володимир Василенко

Активне просвітницьке життя вели і жителі села Застіноче. Видатним діячем "Просвіти" у селі відзначився Андрій Куліковський. Основним завданням було будівництво власного Народного дому. Вдалося викупити частину земельної площі в центрі села, де були залишки згорілої під час війни школи. Будівничий комітет очолив Андрій Куліковський. Зусиллями української громади села та при допомозі земляків з Канади в 1935–1936 р.р Народний дім було збудовано в якому розмістилась читальня "Просвіти", гурток "Рідної школи" – керівник І. Яворський, товариство "Луг" – старшина П. Статкевич, кооператив "Віра" – старшина Й. Паньків, зал для вистав і забав. Читальня почала поповнюватися новими газетами і журналами, було створене антиалкогольне товариство "Відродження" [10: 275].

За проханням Андрія Куліковського у селі була заснована власна парафія. З приходом нового душпастиря значно активізувалося церковне життя, були створені товариства "Апостольської молитви", "Братство Пресвятого серця", церковний хор та ін. Андрій Куліковський за свої кошти поставив хрест Пресвятої Богородиці на сільському роздоріжжі і фундував великий дзвін до церкви, який названий його іменем. Користуючись пошаною і довірою односельчан, був старійшиною української громади села, відстоював і захищав громадянські і національні права в сільській управі, Тереховлянському старостві. Йому вдалося ладити, домовлятися з верхівкою польської громади, яка шовіністично ставилась до українців [11].

Найкраще склалися справи у просвітньому житті в селах, де більшість становили українці. Так у 1937 р у селі Гумніськах біля школи і церкви побудували нову читальню "Просвіти", довкола якої групувалися свідомі українці. Місцевий хор, аматорські вистави, бібліотека пробуджували національну свідомість у селян. Багато зробив на просвітянсь-

кій ниві Семен Гаврилук, надійною помічницею у нього була дружина Степанія, яка відзначилась по-християнськи милосердним ставленням до бідних [9: 33].

Осередок товариства "Просвіта" у селі Дарахів значно пожвавив культурно-освітню роботу після того, як хор і духовий оркестр почав вести Омелян Барановський, син місцевого пароха о. Юліана. Ці колективи, яких добре вишколив пан Омелян брали участь в різних святах, виступали в сусідніх селах на повітових конкурсах. Танцювальним гуртком опікувалася Марія Домбровська із Слобідки Струсівської.

Багато сільських парубків належали до протиалкогольного товариства "Відродження". Сільські господарі робили все для того аби в Дарахові не було корчми. Щороку на Зелені свята оркестр та хор читальні разом з селянами вирушили до могили Українських Січових Стрільців у Семиківцях. Багато дарахівчан їздили до Львова на свято "Українська молодь – Христові" [12: 34].

Важливу роль у національно-культурному відродженні відіграла філія товариства "Просвіта" у Борщеві. У роки російської окупації філія "Просвіти" не діяла. Відновити її вдалося тільки 28 лютого 1918 року [13]. Новому керівництву філії дістався важкий наслідок: вся документація безслідно пропала, відчувалася нестача кваліфікованих кадрів, апатія населення, перешкоди військової влади. Філія опублікувала відозву до читалень повіту із закликом поновити діяльність. Однак понад 80 % просвітніх гуртків не відгукнулися на неї. Проголошення ЗУНР у листопаді 1918 р і наступні трагічні події українсько-польської війни унеможливили культурно-освітню працю [14].

У 1921 і 1922 роках вдалося провести збори філії та через відсутність приміщення (Народний Дім у той час був зайнятий польськими військами) вона практично була паралізована. Згода Антанти на остаточне приєднання Східної Галичини до Польщі змусила останню послабити поліцейсько-окупаційний режим на українських землях. На Борщівщині поляки дозволили громадським установам проводити різноманітні публічні заходи та повернули їм "Народний Дім". Сприятливими обставинами скористалася філія "Просвіти". 24 березня 1923 року вона провела загальні збори на яких до її керівництва прийшли рішучі та енергійні громадські діячі на чолі з колишнім полковником УГА д-ром Андрієм Лунівим, Петро Смаль став його заступником, Михайло Путько – секретарем, Йосип Шалацький – скарбником, о. Василь Навроцький, Антін Бойчук, Петро Стус, Тарас Волохатюк, Іван Мартюк і Микола Капуста – членами Виділу [14: арк. 59].

У 20-ті роки філія стала центром просвітнянського руху на Борщівщині. Навколо неї гуртувалися кращі представники інтелігенції та селянства. Вже 16 травня 1923 року новий Виділ провів у Борщові повітову нараду на якій з рефератами виступили А. Лунів і делегат "Просвіти" зі Львова п. Підкович. Було вирішено організувати постійно діючу філіальну канцелярію скликати просвітньо-економічні наради у селах, провести реєстрацію всіх національно-свідомих громадян повіту [15]. Заходами філії до кінця 1925 року вдалося відновити діяльність 29 читалень. Особливою активністю виділялися читальні у Скалі, Гермаківці, Іванкові, Ланівцях [16].

Особливе значення для "Просвіти" мало будівництво власних домівок. Через їх відсутність обмежувався обсяг культурно-освітньої роботи, гальмувався ріст числа членів товариства. Тому філія активно сприяла спорудженню "Народних домів" у Білівцях, Заліссі, Усті і Михалкові. Із-за відсутності власного приміщення потерпала і Мельницька централь. Всі свої збори і засідання їй доводилось проводити у приватних будинках. Члени товариства вирішили будувати власний дім та реалізації цих планів перешкодила Друга світова війна.

Основний тягар просвітньої роботи ліг на членів Виділу. Першим головою філії був о. О. Капустинський, його заступником – Д. Щуровський, секретарем – І. Романюк, членами Виділу – В. Чубей, В. Костинюк та інші. У 30 роки Мельницьку філію очолив Петро Смаль повітовий суддя відомий громадський діяч повіту. Згідно донесень Борщівського повітового староства у 1938–1939 роках у керівні органи філії входили: голова Петро Смаль заступник голови – І. Вінниченко, секретар – Мирослав Павлін, бібліотекар – Михайло Лоточинський.

Завдяки цим сподвижникам "Просвіти" культурно-освітнє життя українського населення Мельниччини набувало рис масового народного руху. Просвітні досягнення філії

засвідчують статистичні дані 1926 року: число читалень збільшилось від 14 до 25. 15 з них мали власні будинки. У читальнях працювало 1700 свідомих селян. Гуртки мали 14 бібліотек з більш як 1200 книжками, 13 драмгуртків, 2 хори. Протягом року просвітяни поставили 74 вистави, 5 "Свят Шевченка", влаштували 5 популярних відчитів [17: 8–9].

Протягом 1928–1930 рр. число читалень Мельниччини зросло до 28. Велика заслуга у поширенні мережі просвітних гуртків належала тодішньому голові філії о. Івану Чолгану, а також Володимиру Грушкевичу із Залісся та Гнату Баранику. З їх допомогою сільські аматори у 1929–1930 роках організували 4 курси для неграмотних. У той час просвітні гуртки утримували 18 театральних груп 10 хорів і один оркестр. Значним досягненням "Просвіти" було створення в Гермаківці при місцевій читальні жіночої секції [17: 10].

Друга половина 20-их років в діяльності філії характеризувалася численними концертами, святами, фестинами, нарадами, конференціями, і збірковими акціями. Це був найкращий період в історії. Вже у 1923 р. філія спромоглася організувати "коляду" на Матірне Товариство (зібрано 116 золотих) [14: арк. 49].

Головну увагу в цей час філія також приділила будові читалень. У річному звіті за 1924 рік зокрема зазначалося: "Відділ філії старався всіма силами вплинути на читальні в справі читальних домів" [18]. Нелегкою була справа будівництва читалень. Кожен від старого до малого намагався чимось спричинитися до загальної справи. Адже для того тільки, щоб взяти в господаря місце на будову, треба було відкупити 1 морг поля. На це йшло 160 доларів. Як згадує Ганна Швидюк, жителька села Козаччина, батько якої Пугера Іван керував будівництвом – гіркі були гроші як сльози. Але люди відривали від себе давали, хто міг гроші яйця, а хто миску збіжжя. Селом їхала фіра і збирала ті датки. А як не стало грошей на замок до дверей, то Ганна Чорній, що жила по сусідству віддала свій. А колишній голова "Просвіти" Олександр Кисіль, хоч не міг допомогти руками, бо був вже смертельно хворий намагався хоч порадою помагати громаді. Його дочка Дарія згадує, як він годив майстрів, як щоденно цікавився справами будівництва. Пам'ятає вона і ті репетиції, що допізна проводилися в їх хаті, де тимчасово містилася читальня "Просвіти" і як до тата сходилися на раду активісти "Просвіти".

Дуже тяжко людям доводилось в час будівництва читальні. Вдень возили снопи і робили на жнивях, а вночі возили цеглу і камінь на будівництво. Всі столярні і теслярські роботи виконували власними силами своїх майстрів.

Із спогадів Миколи Прозоровського, батько якого Ілько Прозоровський був на той час головою "Просвіти": "Коли понесли на затвердження проект будови, польська влада відмовила бо був завеликий. Тоді переробили для комісії, але задню частину поставили тільки з самої цегли без розчину. Комісія прийняла, а вночі зійшлися і змурували по справжньому, але посунувши її далі. Про це хтось доніс. Прийшов жандарм і забрав тата до постерунку. Тоді все село і навіть поляки та люди підписалися під проханням звільнити його [19: арк. 20].

Будова читальні тривала більше двох років. І от нарешті у 1937 році закінчилася. Відбулося освячення, яке провів довголітній парох села о. Олексій Гуньовський.

Подружжя Заседьбідів – Стефанія і Михайло розповідають, що до читальні ходили щонеділі. Але як тільки бамкнув дзвін до вечірні, то всі тут же залишали читальню і йшли до церкви. А після вечірні поверталися до читальні. Нерідко в читальні влаштовувалися вечорниці. Житель села, Швидюк Іван розповідає, як у 1938 в читальні справляли на Провідну неділю спільне свято. Він написав і порозносив запрошення.

Люди радо приймали запрошення і зносили продукти. В зазначений час всі зійшлися до читальні, де на них чекали святково прибрані зала і столи. Після посвячення їжі і спільної молитви люди пригощалися, співали великодніх пісень.

З відкриттям читальні культурне і громадське життя значно пожвавилось. Часто хтось приїжджав з лекціями з Борщова, в основному з жіночої секції товариства пані Воркунова, Смалева, Старицька та ін. Діяв вишкіл хліборобської молоді, де навчали основ агрономії. Крім драмгуртка постійно збирався хор, давніше чоловічий, а в різних часах мішаний. Керував хором добрий майстер хорової справи сільський самоук Михайло Цуркан, дуже любили в селі струнний оркестр, в якому грали хлопчики 11 – 15 років, його організували Задорожний Григорій та Білан Ілько. Вчив грати та керував оркестром Спи-

ридон Чорній. Влітку організувалися фестини, доходи яких ішли на читальню. Було також організовано читальню, молочарню, яка розмістилася в хаті П'єцового Петра. Село почало культурно омолоджуватись і приходити до національної свідомості. А тут почалася війна. Прийшли червоні і знищили все [19].

Багато читалень Борщівської філії були не в змозі купувати нові книжки і утримувати бібліотеки. Тому працівники філії на початку 1924 року відкрили у Борщеві повітову бібліотеку "Просвіти". Оскільки доступ туди жителям навколишніх сіл був обмежений, Виділ філії організував так звану мандрівну бібліотеку. Вона розміщувалась у десяти спеціальних скринях; у кожній скрині налічувалося по 26 книг популярного змісту. Кожна читальня могла безплатно позичити на кілька місяців таку мандрівну бібліотеку [20: арк. 60].

У 1928 році у зв'язку з політичним протистоянням на Борщівщині між українськими партіями у філії стався розкол. Виділилося дві групи: прибічники А.Лунива і його противники. Але все ж таки у таких складних умовах філія "Просвіти" у Борщеві продовжувала свою роботу. Згідно звіту філії за 1929–1930 рр. у повіті було проведено дві освітні конференції, відсвятковано всі просвітні свята. При читальнях діяли: 41 аматорський гурток, 9 хорів, 7 оркестрів, 1 дитячий садок, 7 жіночих секцій, 2 самоосвітні гуртки, 1 курс для неграмотних [21: 12].

Отже, аналізуючи процес становлення і розвитку діяльності "Просвіти", бачимо, що відновлення філій і читалень сприяло поширенню освітніх знань, наданню практичної допомоги українському населенню в справі культурного відродження.

Список використаних джерел

1. Шах С. Свято "Просвіти" в 1920 році // Просвіта до українського народу. – Львів, 1921. – С. 59–63.
2. Діло. – 1939. – Ч. 158. – 22 березня.
3. Горбоватий В. Несли дух волі і єднання // Вісник Надзбруччя. – 1998 р. – 11 грудня.
4. Чемера Г. Просвітянська іскра у Вікні // Вісник Надзбруччя. – 1991. – 27 грудня.
5. Янів В. "Просвіта" як вияв соціальних прямивань українського народу (Студії та матеріали до новішої української історії) – Мюнхен, 1970. – 169 с.
6. Чучкевич Р. "Просвіта" у Зборові після I світової війни // Зборівська дзвіниця. – 1998. – 7 грудня.
7. Гринів О. "Просвіта": історія та сучасність // Літопис Червоної Калини. – 1991р. – Ч. 6. – С. 53.
8. Малевич А. "Просвіта" на Збаражщині: історичний нарис. – Збараж: "Тернопіль", 1995. – 58 с.
9. Завальнюк О., Михайлюк М. "Просвіта" на Теребовлянщині: історичний нарис – Львів, 1997. – 48 с.
10. Помдвор В. Початки культурно-освітнього життя в Теребовлі // Теребовлянська земля. Іст.-мем. Збірник. – Філадельфія: ПА, 1970–1983. – С. 275.
11. Куликівський А. Активний діяч "Просвіти" // Воля. – 1996. – 24 травня.
12. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" у Львові. Львів 1928. – 268 с.
13. Лист Петра Смаля до Головного Виділу "Просвіти" від 22 червня 1921 року // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 348. – Оп. 1 – Спр. 1249. – Арк. 51.
14. ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1 – Спр. 1249. – Арк. 49, 51 зв., 59.
15. Народна Просвіта. – 1923. – Ч. 6.
16. Путьмо М. З Борщівщини // Народна Просвіта. – 1923. – Ч. 7.
17. Скочиляс І. З історії філії "Просвіти" у Мельниці-Подільській // Галицький вісник – 1996. – 7–21 вересня. – С. 8–10.
18. Народна Просвіта. – 1925. – Ч. 5.
19. П'єцовий М., Яремчук Х. Читальня "Просвіти" в селі Козаччина Борщівського повіту // Галицький вісник. – 1993. – 18 грудня.
20. Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 12, 60.
21. Звіт з діяльності товариства "Просвіта" за часів від 1 січня 1929 року до 30 червня 1930 року – Львів, 1931. – С. 12.

Ivan Zuljak

**BECOMING AND DEVELOPMENT «PROSVITA» IN TERNOPOL REGION
IN MILITARY THE PERIOD (1919 –1939)**

In clause becoming and development «Prosvita» in Ternopol region in military the military period is opened, revival is investigated the contribution of the Society to process national-cultural.

УДК 94 (477)

Іван Шумський

**ЗАХІДНОУКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛІСТИЧНА ПРЕСА ПРО ПРАВО-
РАДИКАЛЬНИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1920–1939)**

У статті розкривається роль західноукраїнської націоналістичної преси у становленні і зміцненні праворадикального молодіжного руху, поширенні його впливу на західноукраїнську молодь протягом 1920–1939 років.

Одним із найважливіших засобів поширення серед західноукраїнської молоді націоналістичних ідей була преса. Це й інформаційний тижневик "Український голос", що виходив у Перемишлі під редакцією Є. Зиблікевича, місячник "Студентський шлях" під редакцією С. Охримовича, "Розбудова нації", що спочатку приходила на західноукраїнські землі легально, "Сурма", "Український націоналіст", "Літературно-Науковий Вісник", "Заграда", "Національна думка", "Смолоскипи", "Юнак", "Юнацька думка".

Навесні 1921 р. Є. Коновалець звернувся до Д. Донцова з пропозицією відновити видання "Літературно-Наукового Вісника" і редагувати його в дусі ідей українського націоналізму. Видавцем його стала "Українська Видавнича Спілка", яку очолили проф. Юрій Полянський і Осип Навроцький. Головним редактором став Дмитро Донцов, а співредакторами – Володимир Дорошенко та Володимир Гнатюк.

У першому номері відновленого журналу, який вийшов 1 травня 1922 року, так було окреслено його основне завдання: "Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинуті, очистити її від сміття і болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація – ось завдання, до розв'язки котрого, разом з іншими, хоче спричинитися і відновлений "Літературно-Науковий Вісник" [1: 48]. "Літературно-Науковий Вісник" під редакцією Д. Донцова виходив до 1933 року, а від 1933 до 1939 року – під скороченою назвою "Вісник". Усі ці роки на його сторінках пропагувалися ідеї українського націоналізму, що відіграло важливу роль у формуванні націоналістичної ідеології.

Одночасно із "ЛНВісником" у 1922 році з ініціативи УВО почав виходити ще один журнал ідеологічно-політичного характеру "Заграда". Головним редактором його також був Д. Донцов, а співредакторами – тодішні члени Крайової Команди УВО Дмитро Паліїв, Василь Кучабський, Михайло Матчак, Володимир Кузьмович. При журналі була створена окрема легальна націоналістична партія під назвою "Українська Партія Національної Роботи", а для її членів та втаємничених – "Українська Партія Національної Революції" [1: 50].

"Заграда" була першим націоналістичним журналом у Львові, що виходив два рази на місяць протягом 1923–1924 років і мав бути легальним рупором ідей УВО. Але це по-

чинання закінчилося невдачею: УПНР злилася з національними демократами, утворивши разом з ними УНДО, а журнал "Заграва" більше не видавався.

У квітні 1924 року вийшло перше видання часопису "Національна думка". Це був добре редагований місячник, що виходив до кінця 1927 року, спершу літографічно, а від літа 1926 року – друком. Саме він підготував місце "Розбудові нації". Першим редактором "Національної думки" був Іван Гижа, заступником – Мирон Коновалець. З літа 1926 року головним редактором був Олесь Бабій, а після нього редакцію очолював Володимир Мартинець. На сторінках "Національної думки", редагованої так, що журнал був доступний і зрозумілий не тільки студентам та людям з вищою освітою, розроблялися питання націоналістичної ідеології, поняття нації, її єдності, вищості загальнонаціональних інтересів над класовими чи територіально-партикулярними, неминучості боротьби, а не переговорів і співжиття з ворогами, відношення до Радянської України як державної фікції, прагнення повної державної суверенності і соборності української нації. Добро української нації мусить стояти на першому місці і понад усім іншим: "Одна думка повинна нас оживляти, одне хотіння лучити, одна віра зігрівати, одна воля провадити, одна мета присвічувати, а нею є добро української нації" [2: 46]. У часописі особливо підкреслювалось: "...На місце інтернаціоналізму мусимо плекати ідею національної єдності, на місце братовбивчої класової різни – ідею співпраці, позитивізму, реалізму та патріотизму. А це виключає синтезу і компроміс, бо синтеза і компроміс ідуть усе на шкоду слабшому. Національно-державний принцип і класово-інтернаціональний комуністичний – це вогонь і вода. І коли хто хоче творити синтезу з тих двох антиподів, той хоче мирити вогонь з водою. Ми в ту синтезу не віримо. І тому на місце інтернаціоналістичних фраз несемо клич: Україна понад усе!" [2: 47].

На сьомому році існування УВО, а саме у 1927 р., почав виходити місячник під назвою "Сурма". Спершу він друкувався за кордоном – у Німеччині, ЧСР та Литві, а на Західну Україну передавався нелегально. Перший випуск "Сурми" редагував І. Гижа, а згодом – колегія у складі Є. Коновальця (програмно-ідеологічні теми), Р. Ярого (військові теми), С. Чучман (політичні теми), О. Сеніка (тема революційно-визвольної боротьби інших народів), В. Мартинця (хроніка подій). Технічною частиною видавництва чотирьох перших номерів займався О. Сенік, решти – І. Рев`юк.

Польська влада старалася не допускати розповсюдження "Сурми" між українським населенням. Але, незважаючи на переслідування офіційного уряду, вона передавалася з-за кордону через Польщу і Закарпаття, переходила із рук до рук, від хати до хати.

"Сурма" була надзвичайно сильним і впливовим засобом пропаганди. Основне її гасло звучало так: "Ідея без діл є мертва!". На сторінках місячника піднімалися найбільш болючі проблеми тогочасного західноукраїнського суспільства, лунали заклики до національно-визвольної боротьби за створення Української Самостійної Соборної Держави. Так, у статті "Український боєвик ідеї", що була надрукована у першому номері за 1927 рік, говорилося: "...І Суверенна, Соборна, Українська Держава, то його найближча Мета, а шляхом до неї: Боротьба" [3: 2]. У п'ятому випуску за той же рік наголошувалося на тому, що й жінки, а особливо молоді дівчата, мають взяти участь у цій боротьбі: "...і хай молодше покоління жінок іде слідами своїх великих сестер, хай проголошує далі шлях, перейдений в терпінню та зрошений сльозами і кров'ю соток і тисячів" [4: 5].

На сторінках декількох випусків 1928–1930 років піднімалося питання про необхідність збереження серед юнаків традицій української армії, звучали звернення до призовників не складати присягу на вірність Польщі та наводилися реальні приклади такої поведінки українських рекрутів [5: 7; 6: 1; 7: 3].

Про масові саботажні акції у Східній Галичині та безпорадність перед ними польських властей повідомлялося у дев'ятому номері "Сурми" за вересень 1930 року [8: 6].

У квітневому випуску місячника за 1931 рік подавався витяг з польської газети "Роботнік", де писалося про заборону української мови: "...а тепер відібрано українцям навіть те, що вони мали за Австрії – навіть українські написи на поштових картках і залізничних двірцях. Навіть назву "українець" власне заборонено, а вже ж почуття національної приналежності є чимось чисто особистим. У таких умовах частина української молоді

вийшла на шлях актів саботажу, яких не можемо оправдати, але можемо шукати їх підложжя" [9: 9].

На сторінках журналу "Сурма" значна увага приділялася проблемі національно-патріотичного виховання молодого покоління у школах та гімназіях Західної України. Так, у п'ятому та шостому випусках за 1932 рік були приведені приклади заборони учням зі сторони дирекції брати участь у панахиді, присвяченій пам'яті січових стрільців, спроби вигнати учнів за двері за виконання українського національного гімну. Також наводилися слова директора гімназії "Рідної Школи" в Яворові Годованця, який говорив: "... ми повинні бути дуже вдячні полякам, бо ліпше, як в Польщі ніде нам не буде". Далі автор статті з словами обурення звертався до читача: "От так виховують наші "патріоти" нашу молодь. От до чого доводить "органічна праця", що її проповідують наші "реальні політики" з УНДО, радикали, есдеки, католики, уперівці. Громадяни! Допоможіть нам у боротьбі з рабами, що й нашу надію, нашу молодь, наших майбутніх борців за волю України виховують на таких рабів, як і вони" [10: 8].

Із січня 1928 року з'являється ще один місячник під назвою "Розбудова нації", у якому найбільше уваги приділяється питанню ідеології українського націоналізму та організаційним справам майбутньої єдиної організації українських націоналістів. У його перших трьох випусках були надруковані статті різних авторів: Ю. Вассіяна, М. Сціборського, Д. Андрієвського, Є. Коновальця та ін. Вони були написані згідно з визначеним І Конференцією Українських Націоналістів планом ідеологічної, політичної та психологічної підготовки до майбутнього Конгресу українських націоналістів і створення єдиної організації українських націоналістів.

Із середини 20-х років почалася тісна співпраця Союзу української національної молоді з УВО, а з осені 1926 року СУНМ випускає перший номер свого друкованого органу – журналу "Смолоскипи". Задуманий спочатку як місячник, він пізніше виходив нерегулярно. А після відходу Осипа Боднаревича від керівництва СУНМом його періодичних видань вже не було, вийшло лише кілька тематичних номерів. Так, у квітневому випуску за 1929 рік із гіркотою зазначалося, що за останній рік, коли не виходив журнал, організаційні справи української молоді пішли на гірше. А у статті О. Дніпровського, вміщеній у тому ж номері, констатувалося: "...Реальна українська дійсність... ми поневолена нація. Оце є вихідна точка для всякої праці і всякої роботи" [11: 9–11].

До видавництва журналу "Смолоскипи" багато праці приклав Іван Габрусевич, який згодом почав видавати журнал "Юнак", що був призначений для ідеологічного вишколу молоді. Він виходив з осені 1928 року і до кінця існування СУНМу, а тоді ще деякий час друкувався як орган Підрефентури Крайової Екзекутиви ОУН. Журнал "Юнак" був призначений тільки для проведів груп юнацтва і головним його завданням була розробка політичних та ідеологічних засад СУНМу і ознайомлення з ними його членів з метою виховання в них якостей, необхідних для боротьби за національне визволення. Значна увага у його публікаціях приділялася етичному вихованню юнаків та дівчат, наголошувалося на тому, що "...згідно з ідеологією націоналізму людина мусить усіма своїми силами працювати для добра своєї нації" [12: 3]. А щоб в умовах існуючого польського терору український націоналізм виконав свої завдання, кожний український націоналіст мусить всесторонньо приготуватися до важкої праці, якої від нього вимагає організація. Жертовність, обов'язковість, гарт духу, фізична витривалість, теоретичне та практичне опрацювання військової справи, конспіративність, глибоке розуміння ідеології, програми і тактики українського націоналізму – ось прикмети, якими має відзначатися кожний член організації [13: 3].

Березневий випуск журналу за 1930 рік був присвячений крайовій конференції ОУН, яка проходила 22–23 лютого. Зокрема, повідомлялося, що: "Конференція крім іншого затвердила постанову про організацію верховних органів Юнацтва, їх компетенцію, організаційну схему; організаційний статут Юнацтва разом із організаційною схемою Юнацтва. Конференція прийняла до відома реферат основ ідеологічної та організаційної праці Юнацтва; інструкцію праці для проведів Груп Юнацтва разом із схемами програми сходи Проводу і Групи і Звен Групи Юнацтва. Для поглиблення виховання юнацтва кон-

ференція вирішила видавати бюлетень "Юнак", де буде три роди вишколу: ідеологічно-політичний, розвідницько-конспіративний та військово-технічний" [14: арк. 16–17].

У квітневому випуску "Юнака" за 1933 рік висвітлювалися питання динаміки української національної революції. Так, на сторінках журналу зазначалося: "Український націоналізм – це духовно-світоглядове і суспільно-політичне змагання української нації до повного, всебічного й найвищого розвитку і розросту на всіх ділянках її тяглого й всеобіймаючого життя; це свідомо-активне, психо-суспільне діяння волі Нації до життя, боротьби, до влади і могутності у синтезі її творчого ставання, росту... Націоналізм – це тверда, суспільна дисципліна волі, духа, ідеї, чину та організації.

Ціль революційної діяльності:

- боротьба власними силами на всіх ділянках, зі всіма окупантами та внутрішньоворожими і противними силами;
- виховання і формування психіки, характеру і світогляду Української Нації та переміни її духовно-суспільного життя на нових основах;
- виховання характерів, розбудження сильного постійного цільового революційного хотіння і вироблення активного, психо-волевого наставлення під кутом революційної ідеї;
- кристалізація і реалізація всеобіймаючої ідеології націоналізму та боротьби з ворожими і противними їй світоглядом суспільними течіями;
- виховання і вироблення проводу, керманічів і організаторів революційного руху та творців і будівничих власного державного життя;
- виховання молоді, що забезпечує майбутнє руху;
- виховання мас, цілої суспільності, що дає силу руху;
- проникнення, опанування та поборювання ворожих і противних впливів у всіх суспільних інституціях, та відрізання від чужо ворожих організмів, надання всім ділянкам національного життя націоналістичного духу, світоглядних заłoженнь і ідейно-морального змісту та спрямування на шлях революції;
- створення організаційно-технічного апарату революційної діяльності і державного будівництва, (організація всіх революційних сил і плян революційної акції, організування і капіталізація революційних актів й акцій при помочі внутрішньої і зовнішньої пропаганди і т. д.);
- виховання, вишкіл і організування мілітарно-збройних сил" [15: 3, 6].

У 30-х роках у Львові виходив друкований орган українського робітництва "Юнацька думка". В основному він був орієнтований на ремісничу та селянську молодь, тому на його сторінках розповідалося про вечори, які проводилися в промислово-ремісничих школах та бурсах. Розглядалося також питання українського націоналізму, впливу фашистської ідеології на молоде покоління.

У другому номері червневого випуску "Юнацької думки" за 1933 рік у статті "Батьки і діти" розглядалася проблема суперечностей між старшим поколінням й "молодим віком". Зокрема, наголошувалося, що "...це є боротьба між націоналізмом з одної сторони а опортунізмом (угодовщиною) з другого боку" [16: 8–9].

У третьому випуску за липень 1933 року була вміщена стаття "Кінець городецького процесу", в якій розповідалося про суд у Львові над 7 молодими людьми за їх приналежність до ОУН та напад на пошту в Городці Ягеллонським. Подібний процес відбувся 14 червня 1933 року й у Тернополі проти 9 хлопців, які одержали від 5 до 1 року тюрми [17: 8].

Привертає до себе увагу також стаття Б. Стави, вміщена у серпневому номері "Юнацької думки" за 1933 рік, яка присвячена проблемі фахового вишколу української молоді. У ній звертається увага на те, що "українське фахове шкільництво ще в пеленках, його розвій залежить від розросту нашого господарського життя... Молодь мусить любити своє фахове знання... Мусимо мати солідних і совісних ремісників, купців, кооператорів. Навіть нічого не допоможе клич "Свій до свого" коли наші фахівці будуть партачами" [18: 6–7].

Список використаних джерел

1. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (1920–1939). – Мюн-

хен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – Т. I. – 639 с. 2. Книш З. Приджерелах українського організованого націоналізму. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 186 с. 3. Стаття "Український боеквик іде!" // Сурма. – 1927. – № 1. – С. 2–3. 4. Інформація про дівчат-націоналісток // Сурма. – 1927. – № 5. – С. 5. 5. Стаття "Самовбивство українського рекрута" // Сурма. – 1929. – № 10. – С. 7. 6. Стаття "Завдання УВО" // Сурма. – 1930. – № 11–12. – С. 1. 7. Звернення до українських призовників // Сурма. – 1928. – № 1. – С. 3. 8. Про саботажні акції у Східній Галичині // Сурма. – 1930. – № 9. – С. 6. 9. Витяг з польської газети "Роботнік" // Сурма. – 1931. – № 4. – С. 9. 10. Стаття "Про школу" // Сурма. – 1932. – № 5–6. – С. 8. 11. Дніпровський О. Послідовність // Смолоскипи. – 1929. – № 1. – С. 9–11. 12. Стаття "Про етичне виховання юнацтва" // Юнак. – 1933. – № 6–7. – С. 3. 13. Стаття "Про школу революціонера-націоналіста" // Юнак. – 1932. – № 8–9. – С. 3. 14. Юнак. Бюлетень для справ Юнацтва за березень 1930 р. – ЦДІА України у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 965, арк. 10–17. 15. Іполіт. Динаміка української національної революції // Юнак. – № 4. – 1933. – С. 3–6. 16. Стаття "Батьки і діти" // Юнацька думка. – 1933. – № 2. – С. 8–9. 17. Стаття "Кінець городецького процесу" // Юнацька думка. – 1933. – № 3. – С. 8. 18. Отава Б. Фаховий вишкіл української молоді // Юнацька думка. – 1933. – № 4. – С. 6–7.

Ivan Shumskyj

WESTERN UKRAINIAN NATIONALIST PRESS ABOUT RIGHT RADICAL YOUTH MOVEMENT DURING THE PERIOD OF 1920–1939 (THE PERIOD BETWEEN TWO WARS)

The article reveals the role of the Western Ukrainian Nationalist Press in establishment and strengthening of the Right Radical Youth Movement, in increasing of its influence on the Western Ukrainian Movement during the period of 1920–1939.

УДК 94 (477)

Микола Сивирин

ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1944–1950-Х РОКАХ: ПІДХОДИ, ЕТАПИ, ЗАВДАННЯ

В статті розглядаються наукові підходи істориків сучасної України, а також вчених періоду радянського режиму щодо визначення особливостей міграційних процесів в Західній Україні в повоєнний період. Автор доводить, що в українській історіографії зовсім не досліджувався вплив соціально-політичних аспектів на демографічну структуру Західної України в 1944–1950-х роках.

В сучасній історіографії дослідження міграційних процесів в післявоєнний період (1944–1950-х рр.) на території Західної України має досить суперечливий характер. Це пояснюється тим, що за часів панування комуністичної ідеології, Західний регіон України вважався громадсько-небезпечним (національно-визвольний рух, спротив колективізації, поліетнічний склад населення). Дослідження історії в основному базувалися на матеріалах, які показували керуючу та направляючу роль комуністичної партії, опоненти такого напрямку вважались буржуазними націоналістами. Тому не могло бути й мови про неупереджене і правдиве висвітлення соціально-економічних та політичних процесів як з боку радянських, так і зарубіжних істориків.

Розглядаючи історіографію вивчення міграційних процесів в Україні, можна виділити періоди: перший – до початку перебудовчих процесів в Радянському Союзі, які визначили демократизацію суспільства, а це в свою чергу зумовило появу праць істориків, економістів, політологів, соціологів, які в своїх дослідженнях намагалися переосмислити події минулого у вітчизняній історії, тому з утворенням незалежної Української держави починається другий етап в сучасній історіографії.

Основною колективною науковою працею з історії за радянських часів була "История СССР" за редакцією М.І.Нечкіної [1]. В ній не визначались чинники міграційних процесів в Західній Україні, тому що основна увага приділялася соціалістичному будівництву шляхом впровадження радянсько-колгоспного ладу, що призвело в свою чергу до жорстокого опору соціалістичній перебудові села серед місцевого населення, яке визначалось радянськими істориками як "куркулі", буржуазно-націоналістичні елементи. Вони чинили терористичні акти проти комуністів, сільських активістів, вели активну антирадянську агітацію. Проте опір було зламано. Серед авторів, що безпосередньо висвітлювали проблему міграції, таких як Євсєєв І.[2], Земськов В.[3], Хомра А.[4], мало або зовсім не приділялась увага насильницькому переселенню "неблагонадійних елементів", утворенню спецпоселення, а направлення на роботу радянських працівників, вчителів, агрономів, військовослужбовців, правоохоронців та інших в Західні області з Східної України та Росії визначалось як інтернаціональна політика Радянського уряду, яка забезпечувала возз'єднання етнічних українських земель в єдину державу. Тому в цих працях не висвітлювались репресивні заходи щодо місцевого населення.

Напередодні розвалу СРСР під впливом демократичних віянь з'являється ґрунтовна праця радянського історика Бугая М. "Депортації населення з України (30–50-ті роки)"[5] чи не найперша спроба істориків радянської школи висвітлити складне етно-національне становище на Україні в післявоєнний період. Однак недоліком в дослідженні є суттєва акцентуація уваги на постатях керівництва СРСР і упущення уваги основної теми – депортації цілих народів та їхня подальша доля.

Після проголошення Української незалежної держави в історичній науці з'являються праці в яких переосмислюється вітчизняна історія. Характерним для цього періоду є те, що історичні дослідження стають менше ідеологічно заангажовані порівняно з минулими періодами. Таким чином можна вважати, що взяв початок II період її розвитку, який започаткували вчені історики інституту історії України НАН України Смолій В., Кульчицький С., Панченко П., Сарбей М.[6] Їхнє дослідження вийшло однією узагальнюючою працею "Історія України: нове бачення". В цій синтетичній праці виділено розділ в якому характеризуються міграційні процеси в Україні, але не достатньо визначено місце і роль цих процесів в Західних областях України.

В працях вітчизняних істориків Ажнюка Б. "Українське слово в Приморському краї"[7] Дністровського М. "Кордони України. Територіально-адміністративний устрій"[8], Боєчка В., Ганжі О., Захарчука Б. "Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан"[9] розглядаються проблеми міграції лише з точки зору етнічних кордонів українських земель в складі інших держав (Польщі, Румунії, Угорщини, Австрії, Росії). Щодо виселень – детально висвітлюють розселення українців по Польщі з територій прикордонних з СРСР і на схід СРСР жителів Західної України з прилеглих до Польщі земель згідно домовленостей досягнутих на Кримській і Тегеранській конференціях. Решту причин міграції автори не розглядають.

Велику увагу хронології повоєнних виселень жителів Західних областей України на схід СРСР приділив Винниченко І. "Українці в державах колишнього СРСР"[10]. Він вказує місця спецпоселень по всьому СРСР та їхню специфіку (відомо, що переселенців направляли в той чи інший регіон відповідно до статті за якою вони були засуджені).

В статті професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Сергійчука В. "Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період"[11] вказуються причини вивезення українських сімей Західних областей до Сибіру – "підірвати матеріальну базу тих, хто зі зброєю в руках продовжував боротьбу проти більшовицької влади". Приводом оформлення "путівок" до Сибіру були вилазки "ястрибків", які діяли під виглядом воїнів УПА, і як наслідок, можливі "бандпосібники" відправлялися в

безповоротню дорогу на схід. Основну увагу автор приділяє боротьбі ОУН-УПА проти радянського режиму, а приклади виселення наводяться для підсилення ефекту, йдуть додатком.

Початком "радянзації" Західної України слід вважати дату вводу на територію Західних областей 17.09.1939, згідно пакту від 23.08.1939 між СРСР і Німеччиною, радянських військ. Сам факт застосування військ та подальша внутрішня політика правлячої комуністичної партії дає підстави стверджувати, що на Західній Україні було створене "силове поле" для зміцнення радянської влади. *Силове поле – державне регулювання суспільно-економічними процесами методом силового впливу органів влади за принципами адміністративно-командної системи (М.С.)*. Процес радянзації супроводжувався масовими репресіями відносно корінного населення. Особливого загострення дана ситуація набула в післявоєнний період коли під приводом проведення колективізації та боротьби з буржуазними націоналістами масово виселяли місцевих жителів.

Післявоєнний період цікавий тим, що був істотно змінений демографічний склад населення в УРСР, а в західних областях це виявилось чи не найбільшою трагедією. По Україні пройшло два військово-політичні фронти – спочатку німецько-фашистський, потім радянський; післявоєнні "великі виселення" (С.М.) до Польщі (договір від 1 жовтня 1944 року) та Чехо-Словаччини (договір від 10 липня 1945 року). Переслідування за політичні погляди – окрема віха в історії західних областей УРСР. Під тиск адміністративно-командної системи попали не лише воїни ОУН-УПА та члени їх сімей, а й духовенство греко-католицької і римо-католицької церков, представники західноукраїнської інтелігенції, студентство.

Першим дослідженням цих явищ можна вважати "Україна: історія" Субтельного О. [12], який зробив спробу узагальнити дослідження істориків західної діаспори, а також спогади очевидців.

Праця іншого представника української діаспори в Німеччині Демковича-Добрянського М. "Україна і Росія"[13], який не маючи можливості ознайомитися з матеріалами колишніх спецхранів – описує події на основі інформації поданої радянською владою – переписів населення, в яких він вбачає фальсифікації і головною метою ставить "об'єктивно з'ясувати становище двох національних меншостей у двох сусідніх країнах". Схожа робота Голубенка П. "Україна і Росія в світлі культурних взаємин"[14] розглядає виселення українців як причину їхнього спротиву чужинській ідеології. Автором наводяться цитати з агітаційних листівок як радянської влади так і ОУН-УПА. Що ж стосується конкретних фактів – то тут не має про що говорити крім "бідних" борців за свободу. Слід зазначити, що представники еміграції при дослідженні повоєнного періоду детально розглядають ідеологічну боротьбу населення Західних областей України та еміграцію на Захід представників опозиціонерів до радянської влади, а міграція в середині країни, як наслідок внутрішньої політики уряду СРСР, дещо випадає з кола їх інтересів.

З впровадженням "радянзації" Західної України почалася значна міграція селян до міста з метою працевлаштування на промислових об'єктах, але доступу до керівних посад чи до фахової роботи місцеві жителі не мали в зв'язку з тим, що фахові робітники і техніки присилалися з РСФСР або зі Сходу України. Висвітленням цієї проблеми займався вчений економіст, історик Коропецький І., який у своїй "Економічній праці"[15] визначив та обгрунтував загальні тенденції розвитку економіки УРСР на базі регіоналізації основою якої було підпорядкування економіки Західної України загальній мілітаристській доктрині Радянського Союзу. З цією роботою перекликається праця вітчизняного вченого Лавріва П. "Історія південно-східної України"[16], де автор вказує причини переселення жителів Західних областей (відбудова Донецька "членами семей изменников родины", виселення мешканців Львівської області згідно договору між СРСР та Польщею по передачу земель останній, інше). Наслідком вказаних переселень стала часткова русифікація західноукраїнських міст.

Виходячи з аналізу вищевказаних праць як вітчизняних так і зарубіжних дослідників можна зробити висновок, що проблема повоєнної міграції в Західних областях України не достатньо досліджена, як її причини так і наслідки (політичні, соціальні, етнокультурні та історичні). Тому в умовах сучасного етапу державотворення є потреба не лише до-

слідити основні чинники міграційних процесів 40-х–50-х років ХХ-го століття в західних областях УРСР для прогнозування схожих подальших явищ в умовах сучасного державотворення. Необхідно дати оцінку наслідкам міграційних процесів та їх характеру. Вивчивши проблему національної ідентичності в умовах тоталітаризму, з'ясувати етнокультурну орієнтацію жителів Східної Галичини, спроектувати їх на сучасність з врахуванням помилок та надбань минулого.

Список використаних джерел

1. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 2 сериях. В 12 томах/ Под ред. М. И. Нечкиной – М., 1966–1980.
2. Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украины и Польской народной республики – К., 1962. – С. 127
3. Земсков В. М. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) [30–50-е годы] // Социологические исследования. – 1990. – №11. – С. 3–17.
4. Хомра А. Миграционные взаимосвязи населения областей УССР: Особенности структуры и динамики // Экономическая география: Республиканский межведомственный научный сборник. – К., 1990. – вып. 42. – С. 42–53.
5. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал. – 1990. – №10–11.
6. Історія України: нове бачення: У 2-х томах/ За ред. Смоля В. А. – К., 1995.
7. Ажнюк Б. Українське слово в Приморському краї // Сучасність. – 1994. – №7–8.
8. Дністровський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів: Світ, 1992. – 144 с.
9. Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
10. Ігор Винниченко. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир: Льонек, 1992. – 164 с.
11. Сергійчук В. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях (суспільно-політичний, науковий і літературний місячник). – 2000. – №11. – С. 42–58.
12. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.: іл.
13. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія – Львів; Краків; Париж, 1993. – 208 с.
14. Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
15. Коропецький І.-С. Економічні праці. Збірник вибраних статей – К.: Смолоскип, 1998. – 416 с.
16. Лаврів. П. Історія південно-східної України” – Львів: Слово, 1992. – 152 с.

Mykola Syvuyun

INVESTIGATE OF MIGRATION PROCESSES IN THE WESTERN UKRAINE IN 1944–1950th: APPROACHES, STAGES, METHODS

The article deals with the scientific approaches of the modern Ukrainian historians and also of the scientists of the Soviet regime period concerning the definition of migration processes peculiarities in the Western Ukraine of the postwar period.

The autor proves that the influence of socially-political aspects on the demographic structure of the Western Ukraine in 1944–1950th was not investigated in the Ukrainian historiographics.

УДК 63.3 Н 34

Леся Костюк

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ О.ОЛЬЖИЧА-КАНДИБИ

У даній статті авторка висвітлює наукову діяльність О.Ольжича-Кандиби, посилаючись на архівні джерела і матеріали й спеціальні праці; прослідковує основні етапи археологічної кар'єри вченого та розкриває значення його наукової діяльності в контексті українського національно-культурного відродження.

Понад сімдесят років тому розпочалася наукова кар'єра відомого вченого України – Олега Олександровича Кандиби (О.Ольжича), який увійшов до історії українського народу як визначний археолог, автор фундаментальної праці з трипільської культури, видатний суспільно-політичний діяч, невтомний борець за відновлення української національної державності, один з співorganizаторів Київської Української Народної Ради, перший голова Культурної Референтури.

Цілі покоління не мали можливості пізнати творчу спадщину і громадсько-політичну справу О.Ольжича-Кандиби. Якщо така можливість була, то йшлося про так звані критичні оцінки із радянських енциклопедій і трактатів радянських істориків, які сходилися в тому, що праці О.Ольжича написані з націоналістичних позицій, а сам він був іменованим буржуазним націоналістом. Видання його праць в колишньому СРСР було заборонено, а опубліковані раніше його книги знаходились під замком у спецфондах. Доступ до них мали окремі люди за спеціальним дозволом.

Високе визнання мав О.Ольжич-Кандиба тільки за кордоном, особливо серед української діаспори за межами колишнього соціалістичного табору. З нагоди 90-ліття з дня народження О.Ольжича відбулися наукові конференції та інші заходи. Було констатовано, що наукові праці О.Ольжича виходять за межі української історіографії і є значним внеском до європейської і світової археологічної науки.

Тому незважаючи на багатогранну наукову і суспільно-політичну діяльність доктора О.Кандиби-Ольжича і його помітний вклад у розбудову української національної культури у ХХ ст., до сьогодні немає жодної наукової праці, ані монографічного дослідження, присвяченого його творчості. Важливо виправити цю велику прогалину у вітчизняному дослідженні про видатного українського вченого. Його наукова діяльність охоплює неповних 19 років, хоч починається 1925 року і закінчується у травні 1944 року, коли він був заарештований гестапо у Львові. Існує загальноприйнята думка, що О.Кандиба зовсім припиняє свою наукову працю у 1939 або 1940 р. Вона вимагає ґрунтовної переоцінки, і на думку багатьох вчених не витримує критики.

Діапазон наукової діяльності і творчості О.Кандиби був широкий і охоплював археологію, історію, етнографію, літературу та інші академічні дисципліни. Досліджуючи його наукову діяльність, слід взяти до уваги участь О.Кандиби в археологічних експедиціях, діяльність в різних наукових установах, редакційну працю у наукових і науково-популярних виданнях, і його зв'язки і співпрацю з різними вченими. Також при реконструкції й аналізі цієї багатомірної діяльності О.Ольжича, не можна не згадати про збір ним історичних матеріалів, зокрема українських народних пісень, що вказує на його безпосереднє зацікавлення українською етнографією. Тож, як бачимо, діапазон наукової діяльності О.Кандиби доволі широкий і охоплює різні ділянки наукової і науково-організаційної праці.

Для кращого огляду і аналізу основних етапів в науковій діяльності доктора О.Кандиби, необхідно скласти відповідну періодизацію академічно-наукової діяльності, яка хронологічно охоплює три основні періоди, що збігаються з його перебуванням у різних місцевостях, зокрема, у Празі, Україні і Америці. До уваги беремо такі періоди його наукової діяльності:

Роки 1925–1930 – університетські студії у Празі і початок його наукової археологічної праці. Навчання О.Кандиба закінчував в Карловому університеті в Празі, одержав звання доктора археології. На цей період також припадають археологічні розкопки у Чехословаччині, Югославії, в Західній Україні [1:24].

Роки 1931–1940 – це період інтенсивної наукової і академічно-педагогічної діяльності О.Кандиби, золота доба його творчості. Це також час появи основних наукових праць вченого у різноманітних наукових виданнях, організація Українського Наукового Інституту в Америці [2:3].

Роки 1931–1940 – період революційної боротьби на українських землях, яку очолював О.Кандиба [2:4].

Наукова і професійна діяльність О.Кандиби до 1930 років була багатогранною та винятково плідною. Вона включає археологічні експедиції, дослідження, працю в чеському Народному музеї в Празі і початок його асистентської роботи в археологічному семінарі Українського Вільного Університету, співпрацю і зв'язки з науковими установами і науковцями [3:28]. Його наукова творчість у тому часі становить окремий і надзвичайно важливий розділ молодого і здібного археолога. Вона є правдивим показником його непересічних наукових здібностей, завдяки яким О.Кандиба здобув визнання серед українських і світових учених.

У хронологічному порядку спершу згадаємо співпрацю О.Ольжича з Музеєм НТШ ім.Т.Шевченка у Львові у 1928–1929 роках. Музей очолював з 1928 року видатний український археолог Я.Пастернак. Саме в тих роках О.Ольжич+Кандиба побував з дорученням Музею у двох повітах Західного Поділля – Борщівському і Заліщицькому, оглянув залишки трипільських поселень, які були виявлені переважно Ю.Полянським у 1920-х роках та розглянув можливості дослідницької праці в цих околицях [4:30]. Спочатку він провів там пробні розкопки та зберіг ті пам'ятки, яким загрожувало знищення.

О.Ольжич закарбував свою дослідницьку працю у кількох публікаціях. Предметом першої з них було кам'яне знаряддя трипільських племен у Галичині. Вона одержала назву "Kamenne nastroj nediticke makene keramiky Haligil" [5:32–36]. В ній він доходить до висновку, що кам'яна індустрія трипільських племен тісно пов'язана з таким виробництвом Центрально-Європейської кераміки (лінійно-стрічкової), а форми і орнамент старшої трипільської кераміки має свої численні аналогії в неоліті Подунав'я [5:4]. Після дуже солідної підготовки він проводить студійні подорожі по музеях Львова, Кракова, Берліна, Відня, Будапешта та Софії. О.Ольжич+Кандиба написав у 1936 році дві статті: 1) про S-спірально кераміку в орнаментиці Дністрово-дунайської неолітичної кераміки [6:5] та 2) про біжучу спіраль у волютівій (трипільській) орнаментиці [7:18]. У першій автор прийшов до висновку, що S-спіралевий мотив (у лежачому вигляді ~) є одним підставовим оздобленим елементом Дністрово-дунайської області, мінливість якої вказує на вітальність і на безупинну еволюцію декоративних неолітичних мотивів цих теренів. У другій статті він дійшов до висновку, що спірально-біжучий орнамент ширився в Східну й Центральну Європу з Подунав'я.

Наступного 1937 року О.Кандиба виконував важливу працю для популяризації трипільського мистецтва. Йдеться про велике трипільське селище в Шипинцях на північній Буковині, виявлене 1893 р., яке розпочали досліджувати того ж року Й.Сомбаті, Р.Кайждаль (1902), Е.Костін (1904–1914) та І.Прокопович (1920). Проте найповнішу дослідну працю про добути матеріали та їх значення для праісторії Буковини провів О.Кандиба. Все це він виклав у своїй праці "Shipenitz: kunsfund Geratelines nefolithischen Dorfes" (Шипинці: мистецтво і знаряддя неолітичного селища), видані у Відні в 1937 році [8:13]. У цій праці автор подає всебічний і детальний аналіз та інтерпретацію археологічних знахідок трипільського поселення в Шипинцях, що на Буковині. Праця здобула всевітнє визнання та принесла О.Кандибі широку популярність як науковцю.

Але головною працею О.Кандиби до 1930 р. була дисертація "Неолітична мальована кераміка Галичини" [9:31]. Ця праця базується на його дослідженнях керамічних трипільських пам'яток, які зберігалися у львівських та краківських музеях і на різноманітній науковій літературі. Докторська праця складається зі вступу, двох розділів, заключення і додатків. На думку проф. Альбіна Строцького, головного рецензента дисертації

О.Кандиби." Це була перша велика спроба висвітлити в науковій літературі це складне і комплексне питання. В головній частині своєї праці О.Кандиба робить докладну типологічну і хронологічну класифікацію галицького матеріалу. Пан О.Кандиба перший подав чіткі типологічні ряди форм і орнаментів, що йому дало можливість знайти елементи контакту з українською мальованою керамікою і укласти принаймні в головних рисах її класифікацію"[10:73].

На окрему увагу заслуговують наукові зв'язки О.Кандиби на той час. З його статей знаємо, що в 1931 році він тісно співпрацював зі своїм колишнім професором А.Строцьким, який тоді очолював Археологічний інститут в Карловому університеті, а також доктором Ю.Неуступним з Народного музею в Празі. Також він тісно співпрацює з українськими науковцями Я.Пастернаком і Ю.Полянським із Львова, німецькими професорами П.Шмітом і В.Унверзактом з Берліну тощо. Також у 1932 р. О.Кандиба зав'язав тісну співпрацю з американськими археологами та американськими науковими установами, яка тривала майже 5 років [11:81].

Як бачимо, на початку 1930-х років О.Кандиба зумів розбудувати свої зв'язки і нав'язати тісну співпрацю з американськими і європейськими науковцями і науковими установами. Вже тоді О.Кандиба був визнаний українськими і неукраїнськими науковцями, як здібний і видатний археолог і спеціаліст по неолітичній мальованій кераміці в Європі.

У зв'язку з науковою діяльністю О.Кандиби важливо відзначити його безпосереднє зацікавлення в популяризації археології, як науки і археологічних знахідок в популярних українських та чеських часописах і журналах у формах коротких інформаційних статей. Уже в 1932 році О.Кандиба звертається до редакції львівського часопису "Новий час" і пропонує свою співпрацю. Доктор Мирон Коновалець, редактор "Нового часу" відписав молодому археологу, що приймає його пропозицію "в справі фахових нарисів з української передісторичної минувшини" і "за них редакція платитиме Вам гонорар". Одночасно він зазначував у цьому листі, щоб нариси "по змозі якнайкоротші, бо лише такі читають найрадше читають"[12:83].

Подібну співпрацю зав'язав О.Кандиба з празьким ілюстрованим тижневиком "Pestky tyden", в якому друкував свої популярні статті на різні археологічні теми. Свої інформаційно-популярні статті з археологічною тематикою О.Кандиба подав і в інших популярних чеських та інших виданнях. Він йшов слідами своїх старших колег – археологів, зокрема Я.Пастернака, який також видавав багато інформаційних статей археологічної тематики в українській і неукраїнській пресі. Популяризація наукових археологічних досліджень серед читачів популярних газет і журналів вказує на те, що О.Кандиба хотів познакомити ширші кола громадянства з науковою, археологічною та історичною тематикою.

Завдяки зв'язкам і співпраці О.Кандиби з чеськими науковими установами в 1932 році він зав'язує співпрацю з Американською школою передісторичних дослідів та іншими американськими науковими установами, які створювали наукові експедиції з американських археологів в Європі. На той час О.Кандиба був асистентом при кафедрі археології, якою завідував В.Щербаківський при Українському Вільному Університеті [13:40].

Наукові зв'язки і співпрацю О.Кандиби з американськими науковими установами і вченими в 1932–1939 роках, становить винятково важливу ділянку його наукової діяльності в той час. Беручи до уваги, що до 1939 року зв'язки українських вчених, які проживали в Європі з американськими науковими установами майже не існували або були випадково-прингідні, семилітня співпраця О.Кандиби з американськими вченими у цьому відношенні унікальна і заслуговує на окреме обговорення. Ми зупинимось лише на головних моментах цієї наукової праці, яка охоплювала три головні ділянки: археологічно-дослідну працю, високошкільну, педагогічну діяльність і публікацію його наукових праць в американських наукових виданнях.

Без перебільшення можна ствердити, що О.Кандиба своїм знанням і поведінкою здобув повне визнання американських науковців, установ і музеїв. У тому періоді наукової діяльності О.Кандиби можна про нього говорити, як про винятково здібного молодого археолога з міжнародною науковою репутацією [14:19].

Реконструкція даного "американського періоду" наукової діяльності О.Кандиби базується на нових архівних матеріалах, свідченнях американських співробітників археолога, і на відповідній науково-інформативній літературі.

Треба також підкреслити, що ця доба наукової праці О.Кандиби досі була недосліджена, а в працях українських авторів вона неповно або дуже часто невірно відтворена.

Першу офіційну згадку про співпрацю О.Кандиби з американськими науковими установами в 1932 році знаходимо в Бюлетені Американської школи передісторичних дослідів з 1933 року. "У річному звіті Джорджа Гранта Меккурті, директора АШПД згадується, що О.Кандиба був учасником 12-го річного літнього семестру цієї наукової високошкільної установи, а також брав участь в американській археологічній експедиції до Югославії, с.Старчево, де американські археологи і студенти АШПД проводили археологічні розкопки неолітичних пам'яток [4:23–24]. Цю експедицію проводили три американські установи: Американська Школа передісторичних дослідів, Фонд музею мистецтва Гарвардського Університету. Літній семестр АШПД і американську археологічну експедицію до Югославії очолював доктор В.Фюкс, який був заступником директора АШПД. Археологічні розкопки в с.Старчево проводилися від 14 липня до 16 серпня 1932 року". У вищезгаданому звіті Меккурті О.Кандибу згадує, як "спеціаліста неолітичної кераміки в центральній і східній Європі"[15:67].

Американська школа передісторичних дослідів, з якою О.Кандиба тісно співпрацював протягом семи років, була визнана престижною науково-дослідною археологічною школою. Школа тісно співпрацювала з Американським Археологічним інститутом, Американською Антропологічною Асоціацією, Гарвардським, Пенсильванським університетами, різними європейськими науковими археологічними інститутами і музеями [16:85].

Також слід згадати й те, що в 1936–1937 р. О.Кандиба перебуває в Італії працюючи в різних наукових закладах. Одночасно друкує ряд публікацій в різних журналах у багатьох європейських країнах.

Отже, можемо зробити підсумок, що як археолог О.Кандиба вивчав те, що було найбільш визначним у нашій культурі. Як науковці, ми вдячні О.Кандибі за внесок у науку, самопожертву національній справі та за його героїчну смерть. А сучасні процеси державотворення, що відбуваються в Україні ще раз підтверджують нагальну необхідність вивчати наукову спадщину таких дослідників, як О.Кандиба, шанувати його вклад у світову та українську науку.

Список використаних джерел

1. Винар Л. О.Кандиба – поет та науковий діяч // Український історик. – 1986. – Ч.2. – 143 с.
2. Пастернак Я. О.Кандиба, археолог-дослідник // Український історик. – Том VI. – ч. 4. – 1969. – 90 с.
3. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Том СХLIX.
4. Археолог О.Кандиба // Універсум. – 1994. – №6–7. – 57 с.
5. Фонд ЦДІА у м. Львові. Kandyba O. Kamenne nastroj nediticke makene keramiky Haligil // Obzor prachistjricky. – 1930–1935. – R.9. – S.32–36.
6. Фонд ЦДІА у м. Львові. O.Kandyba. S–spiral in the Decoration of the Dnistro–Dunuvian neolithic Pottery American Journal of Archaleologu XI–1936.
7. Фонд ЦДІА у м. Львові. O.Kandyba. Diefortlaufende Spirale in der band kramizehen Ornamentik Braunschweig. – 1936.
8. Фонд ЦДІА у м. Львові. O.Kandyba. Shipenitz–kunsturd Gerete eines nedlitischen Portes–Wien. 1937. – S.127.
9. Кандиба О. Старша мальована кераміка в Галичині. – Прага. – 1939. – 36 с.
10. Наукова діяльність О.Кандиби // Український історик. – 1985. – 102 с.
11. Винар Л. Головний період наукової діяльності О.Кандиби 1931–1940 // Український історик. – 1986. – №1–2. – 104 с.
12. Фонд ДТА. Штогрин. Наукова праця О.Кандиби-Ольжича // Новий час. – 1959. – 132 с.
13. П.Дужий. Ольжич – науковець, літератор, політик // Спадщина Олега Кандиби – О.Ольжича у контексті національного відродження України. – Тернопіль. – 1999. – 277 с.
14. Фонд ДТА. О.Оглюблин. Володимир Щербаківський // Вісник. – Ч. 3. – 1956. – 32 с.
15. Попик. В. Археолог, поет, політичний діяч. // Українське слово. – 1994. – 8 червня.
16. Винар. Л. Головний період наукової діяльності О.Кандиби. / Український історик. – 1986. – № 3–4. – 134 с.

Lesya Kostuk

THE SCIENTIFIC WORK OF O.OLZHUCH-KANDYBA

At this article the author shows O.Olzhuch-Kandyba the scientific activity, reference to the archive sources and materials and the special woks, investigates the main stages his archeologikal career, to the meaning his scintific work in the context of the Ukrainian national cultural revival (Renaissance).

УДК 94 (477)

Оксана Шміло

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 20–30-Х РР. ХХ СТ. ЯК ФОРМА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті на основі архівних джерел та публікацій науковець розглянув особливості розвитку та види сільськогосподарської кооперації західноукраїнського селянства у 20–30 роках ХХ ст.

Відновлення та розвиток західноукраїнського кооперативного руху було визначено потребами капіталізації фермерського господарства, що повільно набувало сили після закінчення Першої світової війни. На ці процеси певною мірою вплинуло й те, що посилювалося прагнення селянства знайти захист від злиднів та розорення в кооперативі. За характером кооперація на початку 20-х років була селянською, хліборобською, тому що 80% загальної кількості кооперативів об'єднувало селянство. Для сільських підприємців кооперація була не тільки засобом господарської форми діяльності, але й знаряддям протистояння проти сильних інонаціональних конкурентів. Характерною особливістю кооперації західноукраїнських земель був їхній поділ за національною ознакою: українська, польська, єврейська, російська, німецька [1:91].

Українська кооперація в період, що розглядається в даній статті, була вагомою ланкою економічного прогресу, який базувався на засадах ринкової економіки, вільної від бюрократичного втручання держави. Відстоюючи принципи добровільності, незалежності і господарської самостійності, повоєнна відбудова західноукраїнської кооперації ускладнювалася як інфляцією польської грошової одиниці, так і законодавчою невизначеністю кооперативного руху. Але традиційно кооперативна практика, як вказував М. Творидло, була сформована в чотири головні групи, а саме:

- кооперативи для доставки всіляких потреб хліборобам;
- кооперативи для захисту хліборобських продуктів;
- кредитові;
- продукційні і для переробки хліборобських плодів [2:150].

Всі ці види кооперації після прийняття польським сеймом закону від 29 жовтня 1920 р. відновили свою діяльність у вигляді Крайового ревізійного союзу під назвою "Ревізійний союз українських кооперативів" (РСУК). Почала створюватися структура союзу, яка складалася з повітових (окружних) союзів універсальних кооперативів (ПСК або ОСК), що постачали в сільські кооперативи товари і займалися заготівлею сільськогосподарської продукції, і займалися консультативно-освітніями функціями. В 1921–1924 роках число кооперативів усіх типів, підпорядкованих РСУК збільшилося з 579 до 840, створено 22 ПСК [3:78], а в 1928 р. вони становили 1818 [4:арк.38].

Поволі відновлювали свою діяльність кооперативи Руського ревізійного союзу. В 1924 р. йому були підпорядковані 68 кооперативів, в 1925 р. – 45, в 1926 р. – 65, в 1927 р. – 96, в 1928 р. – 171, в 1929 р. – 181, 1930 р. – 183 [5:332]. Це були споживчі та кредитні спілки спеціалізованих союзів "Дністроян" і "Защита землі".

У післявоєнний період Західна Україна відчувала гостру нестачу грошової маси для ведення господарства. Оскільки закордонні банківські кредити були малодоступними, а капіталів приватного сектора виявилось недостатньо, важливе значення набула справа мобілізації і концентрації коштів населення. В ній значне місце відводилося відтворенню довоєнних і створення нових мереж кредитно-фінансових інститутів.

У цьому контексті важливого значення набула організація українських райф айзенек. Це було зумовлено необхідністю організації дешевого продукційного кредиту для потреб дрібного хліборобства з метою втягнення селянського господарства у товарообмін. У 1931р у сільському господарстві Польської держави було зайнято 65%, у Львівському воєводстві – 70,9%, у Станіславському – 76,6 %, в Тернопільському – 81,2 %, у Волинському – 88,7% населення [6:82]. Серед українців Східної Галичини хліборобством займалося 91,2% населення, торгівлю – 1,1%, у промисловості працювало – 3,9%, службовці становили 1,1%, мали інші заняття – 2,7% [6:81].

Домінуючими сільськими жителями, як у Східній Галичині так і на Волині, були українці. У цих аграрноперенаселених районах українське селянство не мало можливості у повній мірі займатися підприємницькою діяльністю. На початку 30-х рр. українські селяни були власниками 72,3% (991800) господарств, в їхньому користуванні було 72,6% (3607,1 тис. га землі) селянської землі, здебільшого – це карликові селянські господарства, які обробляли наділи до 5 га, вони становили 73,6% і володіли 43,9% селянської землі; господарства 5–10 га землі становили відповідно 17,6% і 32,7% землі; а 10–50 га землі 8,8% і 23,4% [7:90]. Таким чином, на кожних 100 га землі в українських власників 98 га припадають на дрібну власність, а 2 га – на велику власність.

В умовах зuboжіння селян, посилення товарної і грошової лихви та відсутності кредитної підтримки, кредитна кооперація могла розвиватися тільки за рахунок мобілізації дрібних заощаджень широких верств населення. Досить активно ця ідея пропагувалася К. Коберським на сторінках "Кооперативної республіки". Він писав, що необхідно розвіяти сумніви щодо відсутності коштів у населення. Для розбудови кредитної кооперації треба перш за все скоротити видатки населення на алкоголь і тютюн, припинити передержування готівки місяцями, а той роками вдома, сприяти інвестиціям українців із-за кордону [8:156].

Загальний скрутний матеріальний стан спонукав різні групи людей у селах до організації грошової допомоги. У селах самостійно відкривалися кредитні відділи при споживчих кооперативах і окремі кредитні кооперативи. У 1934 р. в Західній Україні діяло 422 райф айзенки [9:95]. Це були досить дрібні установи, проте становили найсильнішу групу у союзній кредитній кооперації. Вони мали невеликі власні капітали, і тому їх позичкова діяльність була незначною.

Незадовільний розвиток кредитної мережі кооперативів обумовлювався різними перешкодами, що їх чинила польська влада з приводу діяльності українських товариств. Протягом 30-х років було видано ряд правових актів, які по-різному вплинули на розвиток кооперації. Влада встановила податок на селянина в 7 разів більше, ніж він сплачував до війни. У селян зменшувалася купівельна спроможність на товари промислового виробництва, що безпосередньо негативно вплинуло на це виробництво. Проводилася політика "закритих дверей" щодо виділення кредитів українським кредитним установам. У 1930 році сума кредитів 3000 кооперативів становила всього 646691 злотих. Банк господарства крайового фінансував лише один будівельний кооператив "Власна хата", а всій українській кооперації виділив тільки 5208 злотих. З 1929 року в Галичині державні банки не виділяли кредитів зовсім [10:12].

Виробництво хліборобської продукції могло покращитись лише завдяки припливу капіталу у вигляді середнього та довгострокового кредиту. Короткостроковий кредит був занадто дорогий для рільництва, однак, у 1925–1928 роках ним в основному користувалися господарства, які володіли понад 50 га землі.

Населення, пригноблене господарською політикою польської держави, потребувало великого і дешевого кредиту. Тому ця роль і була відведена райф айзенкам, яких у 1937 р. налічувалось 469 [11:30], але, на жаль, їх позики були досить малими і не могли суттєво вплинути на розвиток підприємницької діяльності українського селянства.

Активність підприємницької діяльності проявлялась в молочній кооперації, яку очолював "Маслосоюз". В 1926–1936 роках кількість підконтрольних йому кооперативів збільшилася з 106 до 148, які разом з прийомними молокопродуктів нараховували 1693 виробничі одиниці і мали 170 тис. членів (що становило 20 % українських селянських дворів) [12:218].

При споживчих кооперативах Центросоюзу в 1928 р. діяло 20 % маслоробень, а в 1938 р. – 27; олійниць – відповідно 13 і 27; млинів – 3 і 7; черепичних заводів – 13 і 17; цегельних – 19 і 26; круподерень – 0 і 2 [13:арк.45].

Сільськогосподарська кооперація українського селянства в міжвоєнний період відіграла не останню роль в розвитку ринкових відносин, сприяла фермерському підприємству в українського селянства. Для західноукраїнського трудівника кооперація також була засобом захисту від сильніших в економічному відношенні інонаціональних представників.

Список використаних джерел

1. Голуб Г. М. З історії кооперативного руху на західноукраїнських землях у 20–30-ті роки ХХст. (на прикладі молочарства) // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. – 1994. – Вип. 26–27. – С. 87–94.
2. Творидло М. Шляхи розбудови сільськогосподарської кооперації // Кооперативна республіка. – 1929. – № 4. – С. 150.
3. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883–1939 рр.) // Економіка України. – 1994. – № 3. – С. 78.
4. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 7.
5. Кооперативна республіка. – 1932. – № 9. – С. 332.
6. Кубійович В. Територія і людність українських земель. – Варшава. – 1931. – С. 82.
7. Рева-Родіонова Л. Українське товариство "Сільський господар" 1899–1944 рр. Історія. Досвід. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – С. 85.
8. Коберський К. Провідні думки в організації українських райфайзенко // Кооперативна республіка. – 1929. – № 4. – С. 152–158.
9. Голуб Г. Розвиток кредитної кооперації на західноукраїнських землях у 20–30-х роках // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1994. – Вип. 26–27. – С. 95–105.
10. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів. – 1932. – Ч. 10. – С. 12.
11. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів. – 1937. – Ч. 7. – С. 30.
12. Ілюстрований господарський календар "Сільський господар". – Львів. – 1938. – С. 218–228.
13. Державний архів Львівської області. – Ф. 1. – Оп. 51. – Спр. 596.

Oksana Shmilo

THE AGRICULTURAL COOPERATION OF WESTERN-UKRAINIAN PEASANTSHIP IN 20–30-S OF THE XX C.

On the basis of the archives documents and published materials peculiarities of the development and kinds of agricultural cooperation of western-ukrainian peasantry in 20–30-s of the XXc are described in this article.

УДК 94 (477)

Марія Мандрик

**ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИСОФСЬКІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГ-
РАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 20–30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті з використанням значної джерельної бази проаналізовано основні теоретичні та ідеологічні засади українського інтегрального націоналізму.

В політичній свідомості української інтелігенції закарбувалося розуміння "українського націоналізму" як радикальної ідеологічної течії і політичного руху з виразними елементами національної винятковості, агресивності. Як безумовне кредо українського націоналізму остаточно визначилася відома тріада принципів: політична незалежність, державність і соборність нації. Визначення цих ідеалів як необхідних передумов процесу національного поступу стало досягненням представників радикальної частини українського націоналістичного руху.

Національна катастрофа як наслідок політичних програшів визвольних змагань 1918–1920 рр. спричинила спочатку етап осмислення та усвідомлення того, що сталося, визначення причин, а потім обрання шляхів виходу з цього становища та подальшої боротьби. Визвольна боротьба залишила прийдешньому поколінню, за висловом одного з ідеологів українського націоналізму М.Сціборського, "шкідливу спадщину, а саме: політичний і психологічний антагонізм між окремими частинами нашої Нації, що перебувають на землях Великої та Західної України" [31: 9]. Найгіршими виявилися наслідки "психологічної роз'єднаності", оскільки це є розрізненість поглядів на шляхи боротьби, мету боротьби, засоби, а найважливіше – це розколотість сили духу, як визначального чинника творення національної незалежності.

До невдач минулого додалися й інші чинники, зокрема – "брак віри в себе, в свій нарід, і брак у них (провідників – М.М.) жагучого бажання волі й незалежності..." [14: 21]. Причини політичних поразок криються у неспроможності українського народу, а зокрема його проводу виробити національну ідеологію. Окремі спроби зробити це закінчилися невдачами, оскільки українська нація в різні часи проявляла лише свої стихійні бажання щодо цього. На думку одного з ідеологів українського націоналістичного руху І.Григоровича, до цього не був готовий "мізок нації". Як свідчить наш історичний досвід, тривалий час українські політичні діячі запозичували "чужі думки, чужі духові витвори, чужі ідеї без розбору", не усвідомлюючи негативний вплив цього, не розуміючи, що національне ніколи не може бути побудоване на чужинецьких підвалинах. Національна ідея не може бути штучним витвором теоретиків, але породжується відповідним рівнем національної свідомості, вона "родиться в організмі нації зі стихійного чуття, переходить ірраціональне хотіння, кристалізується в думку-ідею" [11: 5]. На національну ідеологію покладається завдання з'ясувати і сконкретизувати спільне найвище хотіння нації й накреслити шляхи реалізації цього ідеалу.

Перед українцями постала проблема перегляду теоретичної спадщини та створення нової ідеології, в основі якої мала лягти національна ідея. Потрібно було критично все зважити, врахувавши позитивні моменти, набутки, а також причини втрат, виробити нові шляхи та засоби боротьби, чітко окреслити політичні ідеали, здійснити повну реорганізацію старих форм діяльності.

Відсутність національної ідеології рівносильна відсутності системи відліку, чітко окресленої градації життєвих, інтелектуальних і моральних явищ відповідно їх вартості, важливості, актуальності для певної нації. Чомусь тривалий час українці були переконані, що національна ідеологія – це, за висловом І.Григоровича, "модерний фрак чи циліндер, який можна купити в польським, париським, берлінським або московським моднім ма-

газині, готовий привести на Україну і в него убрати українську націю" [11:9]. Ідеологія завжди народжується на рівні чуттєвості, коли нація психологічно до цього готова, тому її неможливо привнести "на замовлення" з чужого ґрунту, а тим більше чужими силами і чекати реальних змін на краще. М.Сціборський вважав орієнтацію на чужі сили найбільшим злом, оскільки через неї народ втрачає віру в себе та свій духовний потенціал, покладаючись або на випадковий збіг обставин або на силу чужого духу, тим самим втрачаючи прагнення до самоутвердження.

Усвідомлення причин поразки української революції 1917–1921 рр. призвело до монополізації терміну "націоналізм" радикальними націоналістичними напрямками в українському русі. Саме вони зайнялися пошуками національного ідеалу, його усвідомленням як чогось незмінного і перманентно існуючого в усій тисячолітній історії поступу українського народу, визначення його змісту та вироблення ідеологічної концепції боротьби за його втілення. Цей складний суперечливий процес тривав близько десяти років.

Для того, щоб боротися за утвердження української державності потрібно було спочатку визнати і усвідомити факт, що Українська держава не існує як така. Тому визвольна справа – здобуття самостійної й соборної держави – постала як нагальна перед цілим поколінням української молоді, що згодом склала основу проводу нації. Фактично націоналізм як політичний рух володів своєрідною притягальною силою завдяки виробленню власної системи моральних цінностей та політичних ідеалів, визначенню першочергових завдань, вирішення яких мало уможливити національно-державницьке визволення.

Новий світогляд формувався як наслідок публіцистично-політичної діяльності певного кола людей, які в переважній більшості були розділені просторово, а тому позбавлені можливості швидкого обміну думок, полеміки чи ідейної конфронтації. Публікація у 1926 р. книги Д.Донцова "Націоналізм" і дискусія з приводу неї в українській публіцистиці, поява праць фундаторів української націоналістичної ідеології Ю.Василяна, Є.Онацького, М.Сціборського, Д.Андрієвського, В.Мартинця у 20–30 рр. ХХ ст. привели до свідомої ідентифікації "українського націоналізму" з відповідним політичним рухом та ідеологією (у даному випадку – ОУН). Поступово сформувалося оригінальне, реалістичне, зрадикализоване світобачення під назвою "інтегральний націоналізм", що акумулювало в себе найкращі думки, переконання, формуючи таким чином ідейну цілість. "На очах творилася нова ідеологія, що її хвиля біла об береги суспільної байдужості..., і стала основою великого суспільно-політичного руху, що прийняв назву українського націоналізму" [14: 25]. Можна по-різному оцінювати роль політичних мислителів у житті нації, але вона визначається в першу чергу тим, як вони зуміли зідентифікувати актуальні потреби даного суспільства, вказати йому нові шляхи, нові перспективи, окреслити нову концепцію національного поступу.

У радянській історіографії, публіцистиці, наукових дослідженнях вже з початку 1920-х рр. з'являється словосполучення "український буржуазний націоналізм". Звичний ярлик "буржуазний", який застосовувався щодо різних проявів і форм українського націоналізму радянськими суспільствознавцями, безумовно, мав суто ідеологічне значення і нічого спільного з науковим підходом. Термін "націоналістичний" поступово перетворився у своєрідний спосіб таврування усіх політичних течій, ідеологій, які не сповідували загальноприйнятую політику радянського режиму у розв'язанні "національного питання" – фактичне декларування прав національностей у директивних документах на зразок "рішуче заперечення всіх і всіляких форм примусу щодо національностей, визнання рівності і суверенності народів у справі влаштування своєї долі...".

Підтвердженням двоякості цієї політики щодо поступової уніфікації національних відмінностей є поява 18 березня 1929 р. славнозвісної праці Й.Сталіна "Національне питання і ленінізм", де він вступає в полеміку з противниками "російської марксистської теорії нації як єдино правильної теорії" щодо змісту поняття "нація". Вся праця зводиться до заперечення однієї з найголовніших передумов формування та поступу нації – "наявності своєї власної відособленої національної держави" [30: 333]. Саме це положення стало визначальним принципом національної політики радянської влади. Будь-які спроби спростування цього розцінювалися як ворожі соціалістичному ладу, тому ставлення до них було відповідним – в дусі нещадної боротьби за ліквідацію "буржуазних націй". Як

відомо не оминула цю участь і українська нація, провід якої не вбачав інакшої форми існування в майбутньому як незалежне державне утворення.

Спроби дослідників типологізувати явище під назвою "український націоналізм" 1920–1930-х рр. виявили багатоаспектність, суперечливість і постійну еволюцію змісту, що вкладався в це словосполучення. Поняття в науково-пропагандистський обіг ввів на початку ХХ ст. французький письменник Ш.Моррас. Так у праці "Повернення до живих речей" він підкреслює, що інтегральний націоналізм – це виключний акцент на національну політику, абсолютна підтримка національної могутності, адже нація занепадає коли втрачає військову могутність. Ш.Моррас пропагував цей тип націоналізму, оскільки громадянин, сповідуючи його, повинен повністю підкорити свої емоції, прагнення, інтереси одним цілям – досягнення добробуту Батьківщини, оскільки вона (Батьківщина – М.М.) – "це абсолютна умова його власного благополуччя й благополуччя його співвітчизників" [21: 129]. Інтегральний націоналізм відіграє роль своєрідного зведення вирішення усього кола проблем, що він ставить перед собою до єдиного знаменника – національних інтересів. Він відкидає певний етичний баласт і накидає індивідові єдину цінність: націю. Таким чином інтегральний націоналізм в інтерпретуванні Ш.Морраса постає як заміник, сурогат релігії, кульмінаційним виявом якого був містичний культ землі і померлих, що вимагав від особи повної відданості і самопожертви.

Націоналізм як явище, як ідеологія, політичний рух, доктрина, тип свідомості є своєрідним, суперечливим і це стосується не тільки націоналізму в окремо взятій країні, до прикладу, в Україні. Його типологізація є наріжним каменем в суспільно-політичній думці і досі. Іншими словами, націоналізм трактується як той чи інший в залежності від мети, яку він переслідує, від рівня суспільно-історичної сформованості нації та її самосвідомості, від типу наявного державного утворення, в якому нація перебуває тощо. Є чимало моментів, часто суперечливих, щодо ідентифікації націоналізму з певними політичними діячами, партіями, ідеями, поглядами, які насправді були далекі від справжньої сутності націоналізму або ж мали незначні спільні риси з ним. Одним з доказів цього є праці радянських дослідників, які мали на меті "ідейну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму". Так Ю.Римаренко, автор цілого ряду праць, написаних в такому дусі, стверджував, що "український націоналізм має, так би мовити, різні масті", в "таборі української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, якщо розглядати питання в історичному плані, – писав він у 1974 р. – діяли націонал-реакціонери, що відображали інтереси великих землевласників, великої буржуазії...; націонал-ліберали, соціальною базою яких була велика й середня українська торговельна буржуазія та українські обуржуазнені поміщики... і націонал-демократи, що відображали інтереси міської дрібної буржуазії, куркульства та дрібнобуржуазної інтелігенції" [27: 39].

Так однією з найвідоміших є типологія націоналізму американського дослідника, основоположника історичних досліджень націоналізму Г.Кона. Умовний поділ усіх націоналізмів на "західні" і "східні" з'являється не штучно. Ключовим і вихідним моментом є аналіз феноменології нації як поняття. Виходячи з твердження, що нація – це не просто людська спільнота, об'єднана певною свідомістю, але і група, що має чітко визначені спільні прагнення знайти самовираження в незалежній суверенній державі, Г.Кон спробував застосувати термін "характер нації", вклавши в нього сучасне розуміння слова "менталітет" як щось своєрідне, властиве певній нації, що не може бути передбачуваним, генетично закладеним. "Характери" є витворами суспільного та інтелектуального розвитку, а тому вони формуються протягом тривалого часу [15: 631].

Західний націоналізм виникає в тих країнах, де нація має чітко окреслені політичні кордони, або ж – в ідеальному варіанті – процеси формування національної держави та націотворення співпадають в часі. В протилежному випадку йде мова про східний тип націоналізму як своєрідну форму протесту "проти наявного державного утворення..." та конфлікту з ним з метою перегляду політичних кордонів у відповідності з етнічними вимогами. Якщо спробувати визначити умовну приналежність українського націоналізму до тієї чи іншої групи – західної чи східної – то ми маємо приклад східного типу: по-перше, відсутність (вірніше втрата) власної державності, тривале перебування в умовах авторитарного режиму, по-друге, творцем ідеології стала інтелектуальна еліта, по-третє, відсу-

тність чітко окреслених концептуальних засад боротьби, певна міфологізація минулого і тривалі пошуки в ньому національного ідеалу.

Протягом 70–90-х рр. XX ст. з'явився цілий ряд досліджень західних істориків, політологів, соціологів, які намагаються "втиснути" різні за своєю сутністю та походженням націоналізми в межі певної теоретичної моделі, еволюція якої відбувається за певними закономірностями. Іншими словами напрошується висновок, що як такого поняття феномену українського націоналізму не варто виділяти, оскільки його становлення відбувалося аналогічно до інших згідно певним спрогнозованим внутрішнім процесам, а ось його певні "відхилення" – особливості пояснюються тими впливами, яких націоналізм зазнавав, історичними обставинами, в яких він виникав. Тим самим відкидаються ті відмінності, які характеризують кожну націю як унікальну за своїм розвитком, менталітетом, свідомістю, і фактично є визначальними в процесі становлення націоналізму та формуванні ідеологічних підстав визвольної боротьби.

Яскравим прикладом такого тлумачення націоналізму є точка зору одного з найвідоміших сучасних дослідників націоналізму, англійського соціолога Е.Сміта. Націоналізм, на його думку, нагадує ілюзію, яка не піддається логічному аналізу, що "постійно проявляється в особливих історичних обставинах" [28: 282]. Ідеологія націоналізму, якщо вона і є така, носить штучний, надуманий характер, є своєрідним намаганням відродження "міфічного минулого", що не має шансів на практичне втілення в майбутньому, оскільки існує лише в умах "прошарку інтелектуалів" [28: 284].

Досить однобоко розглядає інтегральний націоналізм К.Хайяс, який ідентифікує його з усім, що вороже гуманізму та лібералізму, оскільки він робить націю не засобом слугування людству і досягнення нового світового порядку, а самоціллю. Інтегральний є найгіршою формою націоналізму, оскільки пропагує національний егоїзм, коли добробут однієї нації досягається за рахунок інших, а точніше, на шкоду іншим націям. У внутрішніх справах він є надзвичайно недемократичним і тиранічним. До цих негативних характеристик потрібно додати не менш важливу, – пише К.Хайяс, – прагнення ідеологів інтегрального націоналізму до уніфікації системи моральних цінностей і підпорядкування їй всіх громадян. І що найгірше – все це робиться в ім'я національних інтересів [17: 739].

Своєрідним продовженням цієї думки є дослідження американського політолога Б.Андерсона "Уявлена спільнота: роздуми про походження та поширення націоналізму", в якому він серед основних причин зневажливого сприйняття націоналізму різними колами дослідників, і не тільки ними, визначає три "парадокси націоналізму", суть яких зводиться до наступного – харизматичний вплив націоналістичних рухів на маси і одночасна наукова неспроможність, примітивізм, а частіше відсутність ідеологічної концепції як такої, штучне запозичення ідей у інших політичних напрямків, невміння будувати підстави визвольної боротьби на глибокій філософсько-теоретичній основі, намагання виправдовувати перевагу сили духу над силою розуму, значне заглиблення в минуле з метою пошуку в ньому ідеалів політичної боротьби [2: 567]. Якщо намагатися бути об'єктивним, повністю цю точку зору не можна відкидати. Така оцінка має рацію в аналізі діяльності одного з напрямків українського націоналістичного руху, що набрав ознак організованого політичного руху і чітко оформився у 20-х рр. XX ст. під назвою "інтегральний націоналізм". Мається на увазі загальноприйнятий підхід ідентифікувати назву "інтегральний" з діяльністю Організації Українських Націоналістів. Так один з фундаторів ідеології українського інтегрального націоналізму Є.Онацький, якому неодноразово приписувалися схилення в бік світоглядних засад італійського фашизму, справді визнає згідно вчення італійського професора Бортолотто, що "нація не є чимсь лише ідеальним, бо вона має в собі й елементи матеріальної реальності; але не є вона й чистим наслідком лише зовнішніх обставин, бо й спіритуальні сили відіграють у її формуванні важливу роль..." [23: 144]. Отже потрібно визнати, що ідеологи інтегрального націоналізму притримувалися думки про творення справжнього націоналістичного світогляду на рівні ірраціональності, підсвідомого, в сфері чуттєвості, коли присутні певні міфологічні елементи, що в єдності творять національні ідеали боротьби. При цьому не можна відкидати той факт, що таке розуміння в значній мірі сформувалося під значним впливом німецької та італійської теорій нації, політичного лідерства, національної еліти.

Найбільш об'єктивним з позиції оцінки змісту інтегрального націоналізму, передумов виникнення та визначення його ролі у долі націй є аналітичний підхід відомого французького дослідника сучасної історії П.Альтера. Так, при визначенні основних причин виникнення даної форми націоналізму, він посилається на О.Лемберга, якому належить теза про те, що появі інтегрального націоналізму передуює криза національної самосвідомості, велика загроза ззовні, справжня чи уявна небезпека для існування нації, особливо це відчувається тоді, коли нація зазнає тяжкої політичної чи військової поразки, що зачіпає її особисту гідність і внаслідок цього ослаблює об'єднавчу силу, необхідну для подальшого існування нації [1: 682]. Якщо умовно накласти дану характеристику на українську дійсність 20-х рр., виявиться її схожість з трагічністю суспільно-політичної ситуації, в якій опинилися українські землі внаслідок подій Першої світової війни та визвольних змагань. Ця дійсність підривала довіру до доцільності легальних засобів політичної дії, радикалізувала настрої та підсилювала крайню течію, що й спричинило появу інтегрального націоналізму, як мобілізуючого та об'єднавчого чинника у подальшій визвольній боротьбі.

На думку П.Альтера зародження інтегрального націоналізму можливе в будь-якій країні, де склався для цього вище перераховані передумови. Він не з'являється на порожньому місці, а є результатом виродження націоналізму рісорджіменто, коли "певної історичної хвилини температура досягає точки кипіння і націоналізм переходить у іншу субстанцію". Аналізуючи основні ідеологічні засади цього радикального типу націоналізму, дослідник теж підкреслює його головну рису націоцентризм – обстоювання інтересів і прагнень своєї нації коштом інших націй. "Культ нації стає самоціллю... Нація, що виявиться в світі ворогів дужчою і пристосованішою, переможе і врешті виживе..." [1: 676]. Таким чином, не зважаючи на позитивні моменти, П.Альтер звертає увагу на підпорядкуванні моральних вартостей вимогам політичної доцільності, що викликало неоднозначне сприйняття цього відгалуження націоналізму громадськістю.

Розглядаючи світоглядно-ідеологічні підстави визвольної боротьби українських націоналістів, Р.Паклен робить висновок про відсутність "правильного світогляду", оскільки "...майже увесь український рух від моменту так зв. "відродження" є частково сновиганням без жодного світогляду, а частково – шуканням навпомацки загубленого власного шляху і власного світогляду" [26: 2]. Без останнього, на думку дослідника, неможливе досягнення справжніх потреб нації, а отже національний розвій. Р.Паклен звинувачує творців націоналістичної ідеології у схильності впадати в крайнощі, невмінні зорієнтуватися у тодішніх концепціях, свідомому униканні фундаментальних досліджень з історії, філософії, творів публіцистики різних напрямків [26: 6–7]. "Щоб творити власне, – підкреслює дослідник, – треба не лише цілковито усвідомити собі невідповідність тої чи іншої концепції, тої чи іншої ідеї, що її, здавалося, можна без труду перейняти: треба не тільки те все зрозуміти, але й перерости!" [2: 3]. Неспроможність досягнути цю істину відобразилося на тому, що ця міжвоєнна молодь, запалена ідеалами героїзму та патріотизму, так і не змогла сформувати справжньої націоналістичної і політичної свідомості.

До провідних дослідників проблем, пов'язаних з ідеологією націоналізму, в даному випадку українського, належить В.Лісовий. Виходячи з загальноприйнятого підходу розглядати націоналізм як ідеологічну доктрину і як політичний рух, він приходить до висновку, що політична практика свідчить: політичний рух не завжди повністю дотримується обраних ідеологічних засад боротьби, проте саме ідеологія слугує визначником при ідентифікації націоналізму. При цьому націоналізм потрібно розглядати в двох ракурсах: вузькому – ідеологія націоналізму як ідеологія національної держави; широкому – ідеологія націоналізму як особлива політична ідеологія [16: 92]. Проте, на думку автора, обравши той чи інший варіант, ми матимемо в результаті однобоке уявлення про саму історію зародження націоналізму в часовому вимірі. Так, скажімо, якщо розглядати націоналізм як особливу ідеологічну конструкцію – конкурента лібералізму, консерватизму тощо, ми логічно приходимо до хибного висновку, що він зародився в кінці XIX ст. Тому В.Лісовий схильний до думки, що ідеологія націоналізму в Європі тривалий час існувала як складник інших політичних ідеологій, у постійній взаємодії з ними, впливаючи на них та зазнаючи їхнього впливу [16: 92–93, 105].

Виникнення різних варіантів як лібералізму, соціалізму, консерватизму так і націоналізму спричинені глибиною цих взаємовпливів. Так в залежності від цього дослідник виокремлює рідорджіменто-націоналізм, інтегральний та реформаторський націоналізми [16: 105–110]. Відійшовши від трафаретних переважно негативних оцінок інтегрального націоналізму, В.Лісовий припускає існування і "пом'якшених варіантів", які умовно можна вважати проміжними між ліберальним та інтегральним націоналізмом. Український інтегральний націоналізм, що представлений Д.Донцовим, він розглядає як реакцію на протидію становленню української національної держави, тим самим заперечуючи закиди у яскраво вираженій схильності до німецької та італійської форм націоналізму, які виникли з метою реконструкції, радикального оновлення вже наявного державного організму.

Г.Касьянов, сучасний український дослідник націоналізму, автор цілого ряду праць, присвячених даній проблематиці, розглядає поняття "український націоналізм 1920–1930 рр." та його еволюцію у трьох вимірах: соціально-психологічному (націоналізм, як настрої, почуття), ідеологічному (націоналізм як доктрина, світогляд, система ідей) і політичному (націоналізм, як політичний рух). Ідейні засади, які сповідували українські націоналісти сягають витоків у XVIII–XIX ст., безпосереднє оформлення елементів національної свідомості в ідеологію відбулося в кінці XIX ст., а становлення українського націоналізму як політичної доктрини, сформованої політичної ідеології відбулося у рамках його радикального відгалуження, так званого "інтегрального націоналізму" [13: 308–312].

Проте однією з найпопулярніших тез ідеологічних критиків і противників українського "інтегрального націоналізму" є його спорідненість, духовна й ідеологічна, з німецьким націонал-соціалізмом та італійським фашизмом. До певної міри ця теза, якщо відмовитися від примітивного ідеологічного таврування самими термінами (фашизм, нацизм) відповідає дійсності. Свого часу Я.Оршан, один з активних діячів українського націоналістичного руху, вказував, що український націоналізм оперує терміном "націоналізм" саме у тому розумінні, як італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм. "Націоналізми: фашизм, націоналізм-соціалізм, український і т.д. – це різні національні вислови одного духу, що в наступі проти своїх противників борються революційним шляхом за найвищий розвиток власної нації в ім'я нового власного світогляду – оснований на цінності нації...В такому розумінні націоналізм є світовим явищем і тому можна говорити про світову історичну добу націоналізму" [25: 28–29]. Ця цитата (вірніше уривок з неї, який вигідно змогли використати критики – М.М.) з відомої праці Я.Оршана дала зайвий раз підстави авторам "Малої енциклопедії етнодержавознавства" зробити висновок, що український інтегральний націоналізм не лише дотримувався...расистських, геополітичних спрямувань італійського та німецького фашизму, а й висунув з свого середовища речників..., які об'єдналися в "Організацію українських націоналістів" [17: 804].

Справді не можна відкинути факт, що деякі ідеологи ОУН безпосередньо запозичували ідеологічні конструкції італійських фашистів, а очевидна орієнтація на Муссоліні й Гітлера, як на основні фігури в ревізії Версальської системи, що позбавила Україну будь-яких сподівань на незалежність, є загальновідомою. Культ сили й дії, волюнтаризм, ірраціоналізм, харизматичність лідера, елементи расистських теорій тощо – усе це також споріднює український "інтегральний націоналізм" з фашизмом і нацизмом.

Проте варто звернути увагу також і на фундаментальні розбіжності, що дають підстави відмовитися від шляху формальних аналогій і не ототожнювати український "інтегральний націоналізм" з нацизмом і фашизмом. Цим проблемам присвячена праця Ю.Бойка "Основи українського націоналізму". Ставлення націоналістів до фашизму було продемонстроване на сторінках провідного ідеологічного органу "Розбудова Нації" зовсім недвозначно: "Зміст різниці, що проходить між фашизмом й українським національним рухом полягає у тому, що "...фашизм зродився і переводив цілу свою акцію в межах власної держави, в опозиції до власного уряду, на власній національній території, і мав на увазі не створення якоїсь нової держави, але лише відмоложення, перетворення старої. Тим часом має український національний рух перед собою займанські уряди, не має ніякої національної держави й головні його представники перебувають навіть на чужій території" [22: 400]. Інтегральний націоналізм в Україні був ідейною течією і політичним рухом бездержавної нації, а якщо формулювати коректніше, нації, яка щойно втратила

державність і саме він був готовий принести в жертву все і всіх заради знищення "культу тих держав, що не дають йому жити" [24: 15]. Саме це положення має стати вихідним при оцінці цієї форми націоналізму в Україні, оскільки саме ідеологи інтегрального націоналізму зуміли зорієнтуватися у тодішній політичній ситуації і поставити у площину вирішення найнагальніших проблем української нації.

Отже, термін "інтегральний націоналізм" трапляється під різними назвами як тип протилежний націоналізмові рісорджіменто і вживається по відношенню до одного з напрямів або течій націоналізму, або цілої низки його різновидів, зокрема таких, як радикальний, військовий, екстремістський, войовничий, агресивно-експансіоністський, реакційний, правий, перебільшений. Він асоціюється частіше з негативними формами боротьби нації за своє визволення, з прагненням до тоталітарного підпорядкування єдиній ідеологічній системі та ієрархії цінностей, що в певній мірі нагадує оцінку макіавеллізму без урахування історичного контексту. Об'єктивна оцінка змісту поняття "інтегральний націоналізм" без звичних підходів його штучного таврування як одного з найнегативніших проявів радикалізму, можлива лише за умови врахування ідейно-теоретичного підґрунтя, що й визначає його сутність та призначення.

Список використаних джерел

1. Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 664–687.
2. Андерсон Б. Уявлена спільнота // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 567–580.
3. Андрієвський Д. До ідеологічно-статуарної підготовки організації українських націоналістів // Розбудова нації. – Прага. – 1928. – Ч.6. – С. 217–222.
4. Андрієвський Д. Розбудова Нації // Національна думка. – Прага. – 1927. – Ч. 7–8. – С. 1–7.
5. Андрієвський Д. Засади організації // Національна думка. – 1927. – Прага. – Ч. 9. – С. 1–5.
6. Андрієвський Д. Шляхи розбудови // Розбудова нації. – Прага. – 1928. – квітень. – Ч. 4. С. 125–136; – травень. – Ч. 5. – С. 180–189.
7. Бойко Ю. Основи українського націоналізму. – На Чужині, 1951. – 128 с.
8. Бойко Ю. Шлях нації. – Париж-Київ-Львів: Українське слово, 1992. – 126 с.
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 292–310.
10. Гердер Й.Г. Мова і національна індивідуальність // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 37–45.
11. Григорович І. Наша ідеологія // Національна думка. – Прага-1927. – Ч.4–5. – С.8–14.
12. Кармазин Д. До проблеми українського націоналізму // Орлик. – Берхтесгаден. – 1947. – березень-квітень. – Ч.3–4. – С. 17–22.
13. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
14. Книш З. Приджерелах українського організованого націоналізму / Передмова д-ра Д.Квітковського. – Торонто: Вид-во "Срібна сурма", 1970. – 186 с.
15. Кон Г. Західний і східний націоналізм // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 629–633.
16. Лісовий В. Ідеологія націоналізму // Лісовий В. Культура – культура – політика. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С.80–115.
17. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза-Довіра, 1996. – С. 739.
18. Мартинець В. Первопочатки українського організованого націоналізму // Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН: спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м., 1949. – С.117–200.
19. Мартинець В. Ідеологія організованого й т.зв. волевого націоналізму: Аналітико-порівняльна студія. – Вінніпег, 1954. – 200 с.
20. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен та ін.: Укр. вид-во, 1968. – Т.1: 1920–1939. – 639 с.
21. Моррас Ш. Повернення до живих речей // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.121–132.
22. Онацький Є. Фашизм і ми // Розбудова нації. – Прага. – 1929. – грудень. – Ч.12. – С. 397–401.
23. Онацький Є. Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом // Розбудова нації. – Прага. – 1934. – травень-червень. – Ч.5–6. – С. 142–149.
24. Онацький Є. Листи з Італії: Деяко про фашизм // Розбудова нації. – Прага. – 1928. – березень. – Ч.3. – С. 93–96.
25. Оршан Я. Доба націоналізму. – Париж, 1938. – 32

с. 26. Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти. В 3 т. – Чужина, 1978. – Т. 3. Ч. 1. – 108 с. 27. Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації". – К.: Наукова думка, 1974. – 383 с. 28. Сміт Е. Д. Націоналізм та історики // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 282–291. 29. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет / З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк-Торонто: Trident International, Inc, 1974. – 412 с. 30. Сталін Й. В. Національне питання і лєнінізм // Сталін Й. В. Твори. Т. 11. – К.: Держвидав політичної літ-ри УРСР, 1949. – С. 332–354. 31. Сціборський М. Соборність політики і психології – засада визволення // Самостійна Думка. – Чернівці, січень, 1931. – Ч. 1. – С. 9–14. 32. Сціборський М. Соборність психології та політики – основа націоналізму // Розбудова нації. – Прага. – 1928. – грудень-січень. – Ч. 1. – С. 11–15. 33. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 46–55. 34. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 333–349.

Maria Mandrik

THE THEORETICAL AND HISTORYOSOPHICAL BASES OF UKRAINIAN INTEGRAL NATIONALISM 1920–1930

In clauses with use of significant spring base concepts the theoretical and ideological bases of ukrainian integral nationalism are analysed.

УДК 911:9.:502

Марія Алексієвець

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ І ПРИРОДООХОРОННІ ТРАДИЦІЇ ВИНИКНЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У статті з'ясовано основні історико-географічні передумови і природоохоронні традиції та обгрунтовано їх вплив на виникнення екологічного руху в Україні.

Витоки охорони природи мають давню історію. Упродовж людської історії відбувалися зміни як у природно-географічному середовищі, так і в діяльності самої людини, в її інтелектуальному розвитку. У процесі суспільно-історичної практики характер і ступінь залежності людини від довкілля суттєво змінювалися. Це стосується і нашого народу. Тривалий історичний період формування й подальшого розвитку українського етносу супроводжувався пізнанням оточуючого природного середовища, адаптацією до географічно-природних умов, нагромадженням соціально цінного суспільно-історичного досвіду гармонійних відносин з природою, закріпленням і передачею цього досвіду з покоління в покоління через систему народних природоохоронних традицій. Вони виникали у результаті активного господарського освоєння природного середовища й акумулювалися в народній селекції й агрономії, народній фенології, народному мистецтві й архітектурі, народній медицині й народній педагогіці, їх формування відбувалося протягом тривалого історичного часу під впливом природно-географічних і соціально-економічних факторів при визначальній ролі останніх.

Взаємодія людини та природи завжди супроводжувалась пізнанням навколишньої дійсності, виявленням закономірностей розвитку об'єктивного світу, що зумовлювалось постійними потребами життєвої практики. Процес пізнання природного середовища роз-

почався одночасно з виникненням людського суспільства. Перехід від використання природних засобів існування до виготовлення знарядь праці з природних матеріалів став можливим завдяки тривалому вивченню людьми корисних властивостей об'єктів живої та неживої природи. Становлення і розвиток знань про природу упродовж первісної доби та доби перших цивілізацій характеризувалися нагромадженням людиною великого історичного досвіду, який дав можливість перейти від привласнюючого до відтворюючого господарства, сталої осілості, освоїти нові території.

На основі дальшого пізнання закономірностей космічних ритмів, біологічних властивостей злакових рослин і цінних видів тварин став можливий перехід до землеробства та скотарства. З удосконаленням знарядь виробництва відбувалося нагромадження соціального досвіду, поглиблення знань суспільства у веденні господарства. Об'єктивна необхідність передачі суспільно-історичного досвіду з покоління в покоління зумовила формування в надрах народних мас системи народно-природоохоронних традицій як засобів передачі цих знань і досвіду.

Народні природоохоронні традиції являють собою спосіб вироблення, акумуляції, збереження та передачі з покоління в покоління позитивного соціального досвіду взаємовідносин з навколишнім природним середовищем. Під традиціями охорони природи нами розуміється увесь практичний виховний досвід українського народу, що включає національні екологічні цінності, шляхи, засоби, форми, методи і прийоми бережливого, відповідального ставлення до природи, які склалися історично і передавалися з покоління в покоління через звичаї, обряди, свята, символи, ритуали, народний календар, усну народну творчість. Вони включають інформативні, ціннісні, нормативні, діяльнісні компоненти впливу природно-географічних і суспільно-економічних факторів на людину і розглядаються нами як об'єктивне соціально-історичне явище. На наш погляд, існує декілька типів природоохоронних традицій. По-перше, мисливські, рибальські, лісогосподарські, які зв'язані з лікарськими травами чи використанням інших природних ресурсів, суто прагматичні заборони. По-друге, традиції, пов'язані із здоров'ям людини та її господарством. По-третє, традиції, спрямовані на збереження окремих природних об'єктів чи комплексів, що ґрунтуються на морально-етнічних принципах. По-четверте, традиції, в основу яких покладена меморіальна поведінка людини. Люди добре знають і усвідомлюють те, що такі дії будуть слугувати доброю пам'яттю після смерті. Народження і нагромадження природоохоронних традицій є процесами протягом тривалого часу. Можна схематично лише окреслити основні сили, які мають на них вплив, зокрема: первісно-язичницька релігія, яка знаходила вияв у вшануванні сил природи, культі природи і має в народній свідомості і понині свої пережитки; християнство, могутня сила, з 988 року на Русі за допомогою народної набожності й моральності створила нові економічні цінності; сама моральність і мудрість народу – постійне джерело екологічних традицій; досвід і приклад сусідніх народів; на появу нових екологічних традицій впливає література, мистецтво, засоби масової інформації, природоохоронні організації. Зміцнившись у народній свідомості, позитивні і негативні щодо природного середовища традиції, прикмети, повір'я, приказки значно впливають на ставлення людей до оточуючого довкілля. При цьому слід мати на увазі, що природоохоронні традиції повинні будуватися на міцній народній основі, органічно бути пов'язаними з життям народу, його працею і культурою. При їх розробці бажано брати також до уваги традиційний досвід, уклад, традиції саме корінного народу. Це допоможе уникнути багатьох ускладнень в еколого-соціальному і етнічному планах.

Науковий підхід до природоохоронних традицій полягає в тому, що вони формуються як об'єктивне суспільно-історичне явище, властиве не лише матеріальній, а й духовній сфері. Сам термін «традиція» (*traditio*) в перекладі з латинської означає «передача», в найбільш широкому розумінні акумулює в собі історичну спадкоємність об'єктивних суспільних явищ, зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім їх станом, передбачає певну логіку їх розвитку [1:17]. Слід відзначити, що в науковій літературі не існує єдиного і загальноприйнятого їх визначення.

У сучасній історико-філософській концепції взаємодії людини і природи (В.Н.Афоніна, Г.А.Давидова., Є.В.Гірусова, Е.С.Маркарян) простежується «адаптивно-

приспосувальний» підхід до трактування генезису традицій, зазначається, що природа і суспільство є цілісною динамічною системою, яка виникла на ранніх етапах соціального становлення людства і перебуває в постійному історичному розвитку [2:25–27], а специфіка взаємодії в системі «суспільство – природа» виявляється на рівні культурних характеристик буття соціуму [3:19]. На думку В.Н.Афоніної, Ю.В.Бромлея, В.Р.Кабо, єдність системи забезпечується основними специфічними «позабіологічними» (соціальними) адаптивними механізмами, при цьому головним соціальним механізмом є формування двостороннього зв'язку між суспільством і природою шляхом культурної традиції [4:306; 5:246; 6:212; 7:156]. Безпосередньо процес взаємодії суспільства з природним середовищем відбувається шляхом його соціально організованого територіального освоєння конкретним етносом. Народ та його природне середовище взаємопов'язані.

Взаємодія людини з природою, зміни природних і кліматичних умов змушували її адаптуватися до навколишнього середовища, нагромаджувати нові знання про довкілля, створювати знаряддя праці, способи добування їжі. Будучи продуктом акумуляції суспільного досвіду гармонійних відносин з довкіллям, природоохоронні традиції виступали для людини сукупністю соціальних установок та ціннісних екологічних орієнтацій. Потрібно зазначити, що не всі народні традиції є природоохоронними, а лише ті, які являють собою позитивний соціальний досвід гармонійного співжиття з природою і спрямовані на збереження навколишнього природного середовища. Для означення даних традицій, вироблених українським народом, ми використовуємо паралельно терміни, які мають синонімічне значення у розрізі досліджуваної нами проблеми з певними смисловими відтінками: «народні природоохоронні традиції», «традиції бережливого ставлення до природи», «природоохоронні традиції українського народу». Найбільш уживаним у роботі є термін «народні природоохоронні традиції».

Практичне ознайомлення із законами природи, значенням окремих її компонентів у житті людей, констатація негативного впливу деяких видів людської діяльності на оточуюче природне довкілля викликали на всіх етапах суспільно-історичного розвитку прийняття колективних заходів захисту природи. Сутність природоохоронних заходів спрямовувалася на збереження життя людини, її розвиток. Використання природних ресурсів, набуття екологічних знань про рослини і тварини, захист від стихії природи були невід'ємною частиною буття людини від найдавніших часів до сьогодення. Такий контекст природоохоронної діяльності простежується протягом всієї історії поступу людства: кінцевий результат спрямовувався на досягнення матеріальних і духовних здобутків, тобто поліпшення умов існування людини в навколишньому середовищі, її вдосконалення. З плином часу розвивалися погляди про необхідність охорони не тільки життя людини, а й окремих об'єктів і ресурсів природи, упорядкування природокористування, започаткування природоохоронних законодавчих актів тощо.

У процесі історичного розвитку людини через правила, норми, заборони, символи, імперативи, систему знань, поведінку в екосистемі та ін. утверджувалися необхідні суспільству стосунки людини з природою. Природоохоронні традиції мають декілька механізмів впливу на мотивацію людини. У висвітленні такого питання ми спираємось на висновки В.Є.Борейка про те, що головними серед них є: по-перше, це культове поклоніння, яке пояснюється релігійними причинами (голуб – божа пташка); по-друге, створення за допомогою традицій поетичних любовних образів (біла лебідка); по-третє, викликання почуття жалю до живої природи (горобець маленький, а серденько має); по-четверте, пророкування корисних для людини наслідків (ластівка прилетить – щастя в дім принесе); і, по-п'яте, залякування поганими для людини наслідками, якщо завдано тварині (її домівці) чи рослині шкоди (вбити бобра – не буде добра) [8:10]. Екологічні знання народу передаються із покоління в покоління через повір'я, звичаї, обряди, казки, прислів'я, приказки і т. д. Знання, розуміння історичних взаємостосунків людини і природи має відіграти значну роль у формуванні в людей сучасної екоцентристської екологічної свідомості.

Різнобічні погляди на природу сягають своїм корінням ще в первісну добу. Наприклад, вірування, які були частиною світогляду первісної людини, мали натуралістичну основу. Тотемізм, магичні акції, жертвопринесення, анімізм, одухотворіння, персоніфіка-

ція пов'язувалися з природним середовищем, процесами, які в ньому відбувались, і складають одну із форм витоків охорони природи і природознавства. З удосконаленням людини і, в першу чергу, її мозку, формувались науково-пізнавальні й естетичні підходи, які тією чи іншою мірою мали природоохоронний контекст.

У засвоєнні знань про природу від найдавніших часів провідне значення мали такі соціальні механізми як звичаї, обряди, ритуали, символи тощо, а також праця, пов'язана з природним середовищем. У наших предків існували культу води, повага до землі, гаїв, лісів, обожнення сонця тощо [9:17]. Вода, яка символізувала первісний океан і першу матерію, називалась материнською, тому що вона в початковому періоді довілля була подібною морю. Вона сприймалася як оберіг життя, як початок і кінець всього на землі. Вона була символом родючості, посередником між життям і смертю. Вода як джерело живлення полів і лісів дуже поважалася у народі. На Русі поклонялися річкам, джерелам і берегиням. Вважалося, що поклоніння воді і її джерелам дасть необхідний дощ, зрошення полів, запобіжить посуші. Дощ виступав символом єднання неба і землі. Свято Купала відображало побажання народу у збагаченні водою. Вода, її символи були тісно пов'язані з екологічним становищем довілля, важливими в аспекті нашого дослідження є: розуміння народом значення води в природі як необхідної умови існування всіх живих організмів; уявлення про кругообіг води в природі; значення особливостей гідрографічної сітки, залягання підземних вод своєї місцевості.

На всіх історичних етапах свого розвитку український народ виховував бережливе ставлення громади до води, вшановував джерела, криниці. Це як феномен матеріальної і духовної культури стало невід'ємною частиною життя. В нашого народу у ставленні до колодязів, криниць склався цілий комплекс поважально-екологічних традицій. Криниці було прийнято вклонятися; освячували криничну воду, як і саму криницю, кидали дрібні гроші, клали поблизу криниць полотно, рушники в знак подяки за лікування, віталися і зверталися до води і криниці за ім'ям, давали криницям власні імена й освячували криничну воду на Свят-вечір, Водохреще, Юрія, весняного Григорія. В українського народу було звичаєм після першого весняного грому вмиватися криничною водою «на щастя та здоров'я», випікати весільний коровай з води «із семи криниць». Вода, як і криниці, поетизувалися в колядках, щедрівках, купальських піснях, веснянках-гаївках, в апокрифічних піснях. З «освяченою» водою пов'язано багато українських звичаїв. Культ криниці був поширений на Київщині, Чернігівщині, Волині, Поділлі. Багато джерел пов'язані з історичними подіями. Добре відомі в Україні древлянські колодязі біля Коростеня, Ярославова криниця на березі річки Вуж на Житомирщині, Володимирове джерело на Рівненщині, криниця Олекси Довбуша в Бубниці, Івана Франка в селі Тихлі. Під Зборовом, в урочищі Жолоби, де відбулася одна з головних битв українських козаків із загарбниками, населення шанобливо оберігає Козацьку криницю. Про українське озеро Свитязь є багато легенд.

Важливе значення в контексті природоохоронних традицій має усвідомлення і засвоєння народного досвіду, пов'язаного з різними способами побудови криниці і колодязів з метою захисту води від забруднення, вплив на чуттєву сферу людини через оздоблення джерел, залучення населення до практичної природоохоронної діяльності по розчищенню джерел і криниць, постійного догляду за ними.

В історії українського народу існувало багато інших символів природничого аспекту. З точки зору повсякденного життя вони відігравали важливу роль у набутті природоохоронних традицій і природничих знань, а також мали первісне природоохоронне значення. Наприклад, свята Купала, Коляди, проводи присвячувалися сонцю як основному джерелу життя. На етапі первісного розвитку наших предків культ сонця був головним. Сонце було символом джерела життя і вищої людської цілісності. Невипадково арабський письменник Аль-Масуді називав слов'ян сонцепоклонниками [10:210]. Природничий зміст у цих святах і повір'ях був вагомим компонентом.

Духовне єднання з природою знайшло вияв у народних традиціях бережливого ставлення до землі, вшанування її як основного джерела життя. Давніми традиціями українського народу є виховання поваги до землі, навчання способам її обробітку, вшанування її плодів і передусім хліба, віра у її велику силу: земля-годувальниця, земля Божа, пра-

ведна, свята, мати – сира земля, місце спочинку рідних. В Україні говорять: «про землю піклуйся – золотим зерном милуйся», «земля – наша мати, всіх годує», «доглядай землю плідну, як матір рідну», «держися землі, то не впадеш», «хто про землю дбає – тому вона повертає», «земля – трудівниця – аж парує, та людям хліб готує», «землі кланяйся низько – до хліба будеш близько». Із землею існує багато приповідок, порівнянь: чорний як земля; припадає як жайворонок до землі; рідна земля і в жмені гріє; вмій землю в руках тримати, бо вона як мати; хто землю ображає – того Бог карає. При братанні земля виступала гарантом союзу, який скріплювався обміном жменями землі, символізуючи тим самим силу клятви і вірність слову. Християнські закони передбачали 15-ти денне церковне покарання поклоніннями того, хто «бив землю» [11:17]. Заборонялося говорити погані слова про землю, бити по ній палицею – вважалося, що вона вагітна і готується дати хліб [12:17]. Говорили, що «коли орати, то землі болить, тільки ми не чуємо, що дощ промиває її рани». Виховуючи бережливе ставлення до землі від покоління до покоління, наші предки передавали: «з землі живем і знов у землю підем, а того й земля не прийме, хто на неї плює» [13:457]. В українського народу століттями утверджувалася традиція одухотворення Матері-Землі, бережливого ставлення до неї та її багатств і раціонального використання, повної гармонії між людиною та земною природою.

Невіддільне співжиття людини з природою знаходило вияв в українського народу у традиціях дбайливого ставлення до тварин і рослин. Традиція поважного ставлення до тварин охоплювала таких два напрями: перший – виховання бережливого ставлення до домашніх тварин, і другий – виховання бережливого ставлення до представників дикої фауни.

Виховання дбайливого ставлення до тварин здійснювалося з перших років життя. З дитинства батьки всіляко сприяли спілкуванню дітей з домашніми тваринами, особливо з маленькими звірятами та пташенятами. Цей природний потяг у народному вихованні схвалювався у поєднанні із застереженням, що тварин не можна кривдити, мучити. Про домашніх тварин в українців є багато добрих і мудрих прикмет, повір'їв, приказок, приповідок. Кішка на Поліссі – вважається покровителем – «кіт – господар хати», «кіт пропаде і господарство пропало», «де кіт водиться – там і худоба водиться». На Волині говорять: «Кота вбити – сім років ні в чому вдачі не бачити», «не бий собаку – корчі візьмуть», «без собаки – не двір, без кішки – не хата». Кіт часто згадується в колискових українських піснях. Кота запрошують гойдати дитину, кіт приносить сон дітям, йому забороняють муркотіти, щоб не розбудити дитину. Чимало повір'їв присвячено і собаці, адже вважалося, що вона була раніше, ніж людина. Собака відганяє нечисту силу [14:99].

В українців велике значення має в господарстві кінь: без коня не господар, без коня не козак. Кінь є крилами для людини, він вірний друг, товариш у битвах. Розмова козака з конем є однією із звичайних форм у піснях. Після коня такі ж близькі друзі для хліборобів є воли. Українці вважають, що воли є благословенні тварини, оскільки новонародженого Христа зігрівали своїм диханням [15:17]. З коровою в Україні завжди поводяться з повагою – вона годувальниця. На Великдень з нею «христосаються», дають їй «святощі». овець благословив сам Господь, бо вони ховали його в шерсті від ворогів.

Для збереження місцевої фауни важливу роль мали традиції бережливого ставлення до диких звірів, птахів, комах та плазунів. З метою виховання бережливого ставлення до диких тварин батьки часто приносили дітям знайдених під час сільськогосподарських робіт зайчика, білченят, за якими діти доглядали, вигодовували молоком. Уже з перших років життя дітей привчали до гуманного поводження з тваринами у процесі безпосереднього догляду за ними. На Харківщині, Житомирщині до свята Вознесіння дітям заборонялося ходити в ліс, щоб не заважати звірам готуватися до зими. У народі намагалися забезпечити тишу, встановили своєрідний «місячник тиші» [16:17].

Велика увага приділялася вихованню бережливого ставлення до птахів, з якими у людини пов'язано дуже багато доброго. Птахи є втіленням божої сутності, неба, сонця, вітру, хмар, духів неба, блискавки, волі, зростання, родючості, добробуту, душі пророцтва, натхнення, життя. Відносно символізації птахів, писав М.Костомаров, слід мати на увазі: 1) фізичні їх якості із застосуванням до подібних рис народного характеру; 2) птаховолхвовення, яке було у слов'ян одним із міфологічних догматів. Воно знаходить вияв

у народній поезії в двох формах: запитують у птахів про майбутнє, чи що робить відсутній, і пересилають шляхом птахів вісті рідним і друзям; 3) міфологічні сказання про птахів [17:18]. Птахи відігравали значну роль у створенні орнітоморфної символіки як магичного засобу впливу продукуючого і захисного характеру. Повторюваність образів-символів птахів можна знайти в скульптурах, орнаментах, обрядовому фольклорі українців.

Бережливе ставлення до птахів заохочувалося циклом народних повір'їв типу: якщо ластівки не обживають обійстя, там живуть погані люди; в кого селяться голуби, в того не буде пожежі. «Ластівку зіб'єш – довго не проживеш», – говорили в Україні. Побачивши уперше її навесні, кидали їй землю, промовляючи: «На тобі, ластівочко, на гніздо!». В Західній Україні стверджували, що там, де ластівка поселилася, буде добре плодитися рогата худоба. За іншими повір'ями, ластівка – це дівчина, яка шукає свого нареченого. На Львівщині говорять, що на зиму ластівки, з'єднавшись ланцюгами, лягають на дно рік і озер. І якщо прикласти вухо до льоду, то можна почути, як вони взимку щебечуть. На Благовіщення вони виринають із води і приносять з собою весну. Тому в Україні з давніх-давен люблять ластівок, бережуть їх гнізда від руйнації. Давньою традицією українського народу є охорона лелек, зозуль, чайок. Вважають, що вони приносять щастя або нещастя в залежності від поведінки людини.

Вихованню бережливого ставлення до птахів сприяли народні звичаї: закликати приліт птахів; зустрічати птахів примовками та певними ритуальними діями (кидання соломки на гніздо диким гусям і т.п.); звертатися до птахів, зокрема до лелек, по імені; залишати птахам частину врожаю в садах бажати відлітаючим у вирій птахам легкої дороги. Поведінка людей регламентувалась заборонами вилізати до пташиних гнізд, брати в руки яйця і пташенят, задивлятися, лякати птахів, які висиджують потомство. Знищення птахів вважалося великим гріхом і різко осуджувалося. Знищення навіть шкідливих для селян видів птахів (ворон, горобців, сов) не схвалювалося. Дорослі вчили дітей позбавлятися їх шкідливого впливу через замовляння та магичні дії [18:247]. Важливе значення як виховний приклад для наслідування мала практична допомога птахам, підгодовування їх, влаштування гнізд. Особливо поважним було ставлення до їх, які символізували урожайність, сімейний добробут. Підкидаючи в повітря пташок під час свята весни, діти вірили, що, чим вище ті злетять, тим більшим буде врожай. Традиційно в українців ставлення до птахів по-особливому тепле, добре. З історичних джерел впливає, що вони є провісниками родинного щастя, втіленням нерозривної єдності людини з довкіллям, його органічною частиною, символом перемоги і багатьох народних свят.

Аналіз історичного матеріалу засвідчує, що до світогляду наших предків належало поклоніння лісам, гаям. Останні вважались місцем помешкання богів. У них відбувалися богослужіння і жертвоприношення. Тому в них заборонялося добувати звірів і рубати дерева. За порушення цього передбачалася кара і навіть смерть. Завдяки релігійним обрядам охоронялися від винищення природні об'єкти. Такий підхід у подальшому відіграв роль у створенні заповідників, охоронних територій, розвитку екологічних знань [19:18]. В українців багато гаїв і заповідних лісів мали «священні» назви: «гай – бог», «божниця», «праведний ліс», «святибор», «божий ліс».

Вихованню бережливого ставлення до дерев, що виявлялось у традиції оберігати старі дерева, сприяли народні погляди на дерева як на живі істоти, легенди про їх утворення від людей, повір'я про те, що дерева відчувають біль, коли їх рубати [20:22]. У народі придумано чимало приказок і приповідок про ліс, які мають природоохоронне значення. Ось деякі з них: не звик ліс до наших коліс; більше лісу – більше снігу, більше снігу – більше хліба; хто дерево посадить, той людині друг; кожне дерево по-своєму цінне; саджай ліс у полі, буде хліба доволі; ліс рубаєш – горя зазнаєш; ліс і вода – брат і сестра; зрубали дерево – пропали пташки; ціну калині знає лиш соловейко; гаї та ліса – всьому світу краса; ліс не школа, а всіх навчає; людина радіє, як ліс зеленіє; збережи ліс – і він тебе збереже; смерека і ялина – це життя і домовина; ліс і квіти – земне царство; повітря в лісі – найкращі ліки; сади деревину – будеш їсти садовину; в лісі, де багато дерев – могил мало; дах зелений від спеки сховає; що в лісі родиться – дома пригодиться [21:58]. Верба в Україні символізувала Прадідове життя, марно її саджали біля доріг

як символ оберегу космічного океану. Верба є справжнім українським деревом всюди, окрасою сільських городів, домашнім деревом у народній поезії, свідком людських занять, символом зібрань і побачень. Вона також є умовним деревом військових рад запорожців. Народна поезія особливо відзначає дві якості дерева: його особливий дух і що вона стоїть над водою. Українці старались виростити вербу на городі: прийметься верба – дівчина заміж вийде, а хлопець одружиться, і будуть вони здорові.

В Україні надзвичайно поетичною є калина. Українці говорять: немає калини – немає й України. Калина символізувала празник Коляди, знуцання над цим деревом вважалося великим гріхом. Калина в українців є символом дівочої чистоти і краси: «Ой ти, дівчино, червона калино! Уста твої рум'яні, як калина!». В Україні калині приписується особлива сила калиновий кетяг, який зірваний і прикладений до люблячого серця, повертає і примножує сили, надії. М.Костомаров писав: «Калина – взагалі символ жіночності в широкому смислі. Все духовне життя жінки – дівочтво, невинність, любов, заміжнє життя, радості, гіркоти, почуття до рідних – все це знаходить вияв у калині. Калина є такою, що чує, бачить, думає, радіє і сумує» [22:17]. Вишня вважалась в Україні «божим деревом», а Шевченківський «садок вишневий коло хати» – символом Української держави. В українських піснях вишня також є жіночим символом, хоч і не так поширеним, як калина. Вишня означає дівчину, убогу й красиву.

Ясен присвячений в українській народній поезії людському горю. З ясенем, що нагнув свої гілки до води, порівнюється козак, у якого ніє серце, нібито підмитий корінь дерева. Із-під ясена тече «річка», образ якої завжди означає сльози. Під цим деревом прощається мати зі своїм сином. Ясен часто росте над могилами героїв пісень і билин. Тополя в українців є символом стрункості і молодості – «як тополя – така гожа». В Україні є легенда: молодий козак поїхав за море і залишив на Батьківщині свою кохану; невтішна дівчина за порадою ворожки стала на високій кручі виглядати свого коханого і перетворилася в тополь.

В українців одним з найповажніших дерев є дуб. Його вважали святим. У священних дубових гаях найстаріші дуби оточували огорожею, за яку могли заходити тільки жреці. Там вони здійснювали свої жертвування, різні пророцтва. Поряд з молитовним дубом стояли статуї Перуна, Сварога, Велеса та інших богів. В жертву приносили мед, диких звірів. Натомість люди просили: «Збережи, пращур, наші злаки від бурі, граду і палючого сонця! Захисти від злих хазар і печенігів рід наш – дітей своїх». Дуб був втіленням сили, могутності і в давні часи його присвячували могутньому Перуну. Його так і називали – Перунове дерево. Під дубами проводилися військові ради, приймалися важливі рішення. Вважалося, що земля під такими дубами лікувальна, вона виліковує людей. Чим старіший дуб, тим більше його поважали. Багато дубів пов'язані з іменами видатних людей. В Україні росте декілька десятків дубів Шевченка. Одних справді торкалась рука Кобзаря, інші, як наприклад, в Полтаві, в травня 1861 р. посадили люди на честь поета [23:17]. Відомий український етнограф професор М.Ф.Сумцов писав в 1911 р. з нагоди сторіччя від дня народження Т.Г.Шевченка: «Хай вся Україна і Галичина, і далекий Сибір, де багато малоросійських поселень, і ще більш далека Америка, де також звучить місцями українська мова, скрізь, де є національна самосвідомість і вдячна пам'ять про поета-гуманіста – покриються дубами зеленими, тонкими тополями, ясенями, вербами, яблунями, поодинокі і групами, гаями і садами, з присвоєнням імені славного поета» [24:17]. Виховання бережливого ставлення до дерев, яке виявлялося у традиції оберігати старі дерева, сприяли народні погляди на дерева, як на живі істоти, легенди про їх утворення від людей, повір'я про те, що дерева відчувають біль, коли їх рубають. Виховне значення мала участь молоді в обрядах вшанування дерев (свято «сухого дуба» під час Зеленої неділі, вшанування ритуального деревця на Івана Купала, обряд «водити тополь» на Трійцю, обряд «завивання берізки» на Сомик).

Користування природними багатствами лісів, луків, річок, озер знаходилося під контролем громади і регламентувалося народними звичаями. Вихованню бережливого ставлення до лісів сприяли: народні уявлення про духів природи (лісовиків, мавок), народне свято Воздвиження, до якого приурочувалась заборона молоді ходити в ліс, щоб не заважати птахам, звірям, плазунам готуватися до зими, контроль за використанням гро-

мадських лісів, заборона будь-яких видів природокористування у найбільш цінних лісових масивах. Це сприяло засвоєнню кожним індивідом світоглядних уявлень етносу, його цінностей і необхідних переконань, навичок поведінки у природному середовищі.

Давньою традицією українців було вирощування культурних рослин та квітів. За звичаєм, догляд за квітами доручали молодим дівчатам, які готувалися до створення власної сім'ї. Стан квітника оцінювався громадською думкою і виступав показником рис особистості дівчини. Це сприяло сумлінному догляду за квітами та вихованню бережливого ставлення до рослин.

Зв'язок людини з природою був характерний для традиційної галузі народного буття – народної медицини. Збирання лікарських рослин, їх збереження та застосування завжди було пов'язане із передачею набутих старшими поколіннями знань про рослини та традиції бережливого ставлення до рослин молодшим. Ця традиція включала виховання дбайливого відношення до переважної більшості дикорослих трав, дерев і кущів, оскільки за народними уявленнями майже всі рослини мають цілющі лікувальні властивості, хоча не всі вони відомі людям. Раціональне природокористування забезпечував звичай, згідно з яким масове збирання трав здійснювали лише один раз на рік: навесні або на початку літа. У Карпатах і на Поліссі збирали «іванівське» та «святоянське» зілля на Івана Купала; на Поділлі, Подніпров'ї, Лівобережжі для цього обирали день Симона Зілото – покровителя рослин, який, за народними уявленнями, надавав їм цілющої сили [25:1; 26:206]. За звичаєм, лікарські трави збирали переважно старі люди та підлітки [27:73]. Це сприяло тісному спілкуванню та передачі цінного досвіду взаємовідносин з природою від найбільш досвідчених травників молоді.

Важливе виховне і практичне значення мала традиція оберігати місця, де росли лікарські рослини, та звичай насаджувати на оголених ділянках землі лікарські рослини. У даному випадку молодь залучали до практичної природоохоронної діяльності, що сприяло формуванню прагнення активно покращувати навколишнє середовище.

Під час збирання лікарських рослин відбувався важливий процес виховання дбайливого ставлення до природи. На Івана Купала дітям розповідали легенди про рослини, повір'я про те, що в купальську ніч дерева, кущі, трави оживають, розмовляють між собою [28:204]. Тому по дорозі до місця збирання трав молодь привчали прислухатися до лісових звуків, спостерігати за природними явищами, знайомили з правилами поведінки в лісі – не кричати, не зривати безцільно рослини, не зачіпати тварин. Виховне значення мали примовляння до рослин: «Не зілля копаю, а матір божої ванну копаю...», а також звичай на місце зірваної рослини класти копійку або хліб-сіль на знак подяки землі [29:67–68]. Вихованню бережливого ставлення до рослин сприяло посилення зосередженості на назві рослин, яка своєю сутністю відображала емоційні, естетичні почуття людини (барвінок, ромен-зілля, любисток, люби-мене-не-покинь, материнка), а також створення асоціації з найвищим божеством (рай-дерево, боже дерево, божа ручка, сльози божої матері) і включення у зміст назви-застороги (не-чіпай-зілля, розрив-трава, бородавник, дурман, блекота, чортів хліб, чортополох). Отже, породжені віками традиції по охороні рослинного і тваринного світу фіксували та передавали від покоління до покоління соціально-цінний досвід етносу у взаємовідносинах з природним середовищем у ході активної життєдіяльності людини.

У процесі історичного розвитку поліпшення умов життєзабезпечення людини сприяло фізичному та інтелектуальному її поступу, зростанню кількості населення і, як наслідок, посиленню антропогенного тиску на екосистеми. Вище ми аналізували різні чинники (народні традиції, досвід, знання тощо), які тією чи іншою мірою в історичному минулому мали природоохоронне значення. Проте вони не могли зупинити певне виснаження екосистем, спричинене експлуатацією природних ресурсів. Тому з давніх-давен використовували окремі заходи охорони природи. Виникнення, зміст і спрямованість природоохоронних заходів зумовлювалися станом навколишнього середовища, рівнем екологічної культури, соціально-економічним розвитком суспільства.

На думку відомих дослідників І.П.Лаптева, В.К.Рахіліна, В.Є.Борейка та ін., перші заходи з охорони природи здійснювались уже в період первісного ладу. Ми вважаємо, що вони виникли з появою людини і були спрямовані передусім на її охорону. Наслідуваль-

ний характер виховання дітей, заборони і застереження також сприяли збереженню навколишньої природи і людини як її частини. Звичайно, форми і методи були примітивними з сучасної точки зору, але з плином часу вони удосконалювалися. На ранніх стадіях існування людського суспільства вони знаходили свій вияв у різних громадських заборонах полювання на ті чи інші види тварин, збір рослин у відповідних місцях і в конкретний час року, на охорону місць їхнього проживання і баз харчування. Табу, тотеми та інші подібні заходи були відповідним виявом громадської думки з питань охорони навколишнього середовища. Культові обряди стали основою для створення об'єктивної форми охорони природи, дерева, гаї, джерела, озера, скам'яніння, печери, скелі, окремі види тварин і рослин були першими природними об'єктами, які охоронялися. Мали місце регламентування термінів полювання і рибальства, добування дичини, охорона молодняка і самок. Існували народні звичаї, які визначали терміни збирання дарів лісу. Ці традиції зберігалися протягом тривалого часу. Деякі з них зазнавали змін, набували нових форм.

Ідея необхідності охорони навколишнього середовища і раціонального підходу до використання природних ресурсів з часом знаходить все більше розуміння. Бо стихійний характер природокористування, удосконалення знарядь полювання, зростання кількості населення призводили до зменшення мисливської фауни, винищення тваринного і рослинного світу. Треба мати на увазі, що при цьому нестача знань про природу і її явища обмежувала світогляд людини. Із виникненням держав на терені України посилюється антропогенний тиск на природу, що відображається на зростанні населення, освоєнні нових територій, що супроводжувалось руйнуванням біогеоценотичного покриву. В середньовіччі зростає кількість міст і населення в них, що слід розглядати як початок урбанізації. Міста стають витокami започаткування промисловості – в недалекому майбутньому основного забруднювача довкілля, антисанітарії й епідемій. Загалом у середньовіччі природокористування продовжувало залишатися стихійним. Як наслідок, безконтрольно винищувались ліси, збільшувались площі розорюваних земель, змінювався ареал диких тварин і зменшувалась їх кількість.

На фоні такого стану навколишнього середовища розширюються форми охорони природи і екологічної освіти як теоретичної бази довкілля. Уже в добу Київської Русі з'являються офіційні природоохоронні документи, створюються праяповідники, зростають витки природознавчої освіти, що знаходить своє відображення у народних традиціях, праці, релігії, змісті навчання. Хоча ці заходи не були широкомасштабними, але вони значною мірою на певній території регулювали взаємостосунки людини з природою.

В XI ст. в Київській державі для регулювання відносин між власниками в сфері природокористування, інших стосунків у збірці законів «Руська Правда» визначались окремі статті. Фактично це був перший законодавчий документ, який регулював вказані відносини. Основна його спрямованість полягала в охороні власності володарів природних угідь від винищення, пошкодження, крадіжки тощо. «Руська Правда» охороняла людину від вбивства, природні землі, окремі види тварин. Особливо великі штрафи передбачались за викрадення бобра, бджіл, зруйнування бортного дерева, «гранного дуба», довговічного дерева. Згідно з її статтями за вбивство чи викрадення коня, бика, барана, яструба чи сокола та ін. призначались грошові штрафи. Великих розмірів досягав штраф за викрадення бобра (12 гривень), який дорівнював штрафу за вбивство холопа [30:17].

Особливо шанували русичі священні гаї, ліси. Лісові угіддя Київської Русі за часів Ярослава Мудрого займали 40% (28 млн.га) території сучасної України, в той час як в 1996 р. – 14,8% (8,6 млн.га), при середній лісистості Західної Європи – 30% [31:141]. Високо цінувалися й охоронялися великі дуби, які слугували за природні орієнтири в угіддях. Стаття 73 «Руської Правди» проголошувала «Если кто срубит дуб с знаменем или листевой, тот платит 12 гривень штраф» [32:17]. В Ярославовому законі «О церковных судах и земских делах» зазначалось: «А ще кто сжег лес чужий или сечет деревия чужие, сугубо да осужден будет и рука его знаменена будет» [33:17].

У Київській Русі створювалися праяповідники. Це були урочища, що охоронялися для полювання князів («Звіринець», «Соколиний Ріг») [34:2]. За князя Володимира Волинського (XIII ст.) було створено заповідну територію сучасної Біловезької Пущі, завдяки якій до наших часів зберігся єдиний в Європі лісовий масив первісного характеру та

найдавніший савець – зубр. Створення заповідних об'єктів, перші законодавчі природоохоронні акти мають історичне значення у формуванні витоків природоохоронного руху.

За княжих часів в Україні-Русі витворюється корпус пам'яток духовної культури, в яких відображено тогочасне бачення сутності людини та її місця в світі, взаємин з довкіллям. Давні русичі добре розумілися на корисних травах і сполуках, створили ряд не-оцінених природничо-наукових та медичних текстів. До них належать праці астрономічного (Кирик), фармакологічного («Мазі» княгині Добродії), медичного (сповідь про лікаря Агапіта), зоологічного (різні «Бестіарії») спрямувань. З першого художнього твору української літератури «Слова о полку Ігоревім» випливає, що в княжу добу природне середовище України-Русі було в цілісноорганічному стані з природою, обумовленою кількістю представників рослинного і тваринного світу. В добу Київської Русі і подальші часи продовжували діяти ще язичницькі традиції. Значною мірою вони мали натуралістичне підґрунтя і природоохоронну спрямованість.

Експансія татаро-монгольської орди в 40-х роках XIII ст. завдала великої шкоди довкіллю. Її згубний вплив полягав у винищенні людей, загибелі великої кількості коней, руйнуванні лісів, винищенні тварин, посівів та ін. М.Костомаров писав, що Київ був «сожженный, истребленный до тла, на многие века оставался в развалинах... и целый окрестный край осужден был сделаться пустыней пока для него не настала новая историческая жизнь» [35:17]. У Києві з 50 тисяч киян врятувалися лише 2 тисячі; залишилося всього 200 будівель. Через Київ уже не проходили важливі торговельні шляхи, його населення на початку XV ст. складало всього 3 тисячі чоловік. Але, на жаль, негативні соціально-екологічні дії татаро-монгольської орди продовжувались «півтора літ..., орда спустошила українські землі..., побила багато людей... Люди тікали від орди в ліси та захисні місця» [36:17]. Значних зрушень зазнали Чернігів, Переяслав, Галич, Ізяслав і багато інших міст. Для відновлення міст потрібен був ліс, що викликало значне навантаження на відповідні природні комплекси.

Захоплення українських земель спричинило значну шкоду сільському господарству. Родючі поля позаростали лісом і травою, а «села от того нечестивого Батыева пленения запустеша» [37:17]. Татаро-монголи, які були більш відсталими в економічному й соціальному розвитку, на тривалий час затримали в Україні натуральний спосіб господарства. До того ж збір данини з українського народу здійснювався не тільки грошима, а й натуральними продуктами мисливства, сільського господарства. Найбільш поширеною була данина шкурами ведмеда, лисиці, бобра. Це призвело до масового винищення хутрових звірів. У зв'язку з цим замість хутра запроваджувалась медова данина. Сплата натуральної ренти хутрами продовжувалась до XVI-XVII ст. передусім у гірських, поліських і степових районах. Хутро вивозилося за межі України і становило джерело доходу.

У першій половині XIV ст. частина українських земель ввійшла до Великого Князівства Литовського. На населення лягла подвійна данина і відповідне навантаження на природні ресурси українських земель. Розвиваються міста, зростає в них чисельність населення, збільшується обсяг ремісницьких виробництв. Для будівництва міст використовується багато дерева. Останнє потрібне було і для виготовлення човнів, меблів, посуду тощо. Для задоволення цих та інших потреб по-хижацькому винищувались ліси. З XVI ст. почався вивіз деревини за межі України. Водночас винищувалась і мисливська фауна. Інтенсифікується рибний промисел. Продовжує переважати стихійність природокористування. Як наслідок, практично зникає зубр, чисельність бобра, сайгана, тарпана, оленя, іншої мисливської фауни значно скоротилась. Мало місце зрушення біогеоценологічного покриву рослинності.

Ці негативні наслідки не могли повною мірою зупинити статті Литовських статутів 1529, 1566 і 1588 років. Вони не мали чітких механізмів їх реалізації, і, переважно, ґрунтувались на карноштрафних санкціях, недостатньо враховували гуманітарні аспекти проблеми природокористування. Відсутня була концепція охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів, а рівень освіти, навчання і виховання ще недостатньо впливав на свідомість людини й формування її екологічної культури. Все це свідчило про те, що певний прогрес суспільства здійснювався значною мірою за рахунок збіднення природного середовища.

Історія народу, історія природи взаємопов'язані, адже суспільні процеси впливають на стан природного довкілля і, навпаки, екологічне становище – на характер стосунків у суспільстві, між державами. В свою чергу, державні утворення також впливали на стан природи, інтенсивність і характер використання природних ресурсів, розвиток знань, у тому числі й природничих. У зазначеному контексті становлять інтерес дослідження стосунків людини і природи у добу Козацької України.

Із середини XVI ст. аж до кінця XVII ст. спостерігається бурхливий і потужний розвиток української культури, суспільства в цілому. Попри несприятливі політичні обставини, Україна впевнено увійшла в добу Гуманізму та Відродження, пережила специфічні часи Реформації. Яскравий витвір національного духу – українське мазепинське бароко увійшло до скарбниці світової культури. Далеко за межами рідного краю були знані київські теологи, філософи, драматурги, поети, воїни, наснажуючи своєю творчістю Московію, Білорусь, Литву, Польщу, Сербію, Волохів, навіть Грецію. Врівень з найсучаснішими тодішніми європейськими здобутками піднялася українська тогочасна думка і в трактуванні проблеми «людина-довкілля». В Україні в цей час функціонували Острозька та Києво-Могилянська академії, ряд інших навчальних закладів, де вивчалися всі «вільні» науки і на професійному, високому теоретичному рівні осмислювалися взаємини людини з соціумом та природою. Для українців ці проблеми тоді були особливо нагальними та найбільш важливими: доводилося вирішувати – як у сфері теоретичного, так і практичного розуму – якими орієнтирами керуватися, як налаштовувати життя: чи за власними звичаєм і традицією, чи за вказівкою ззовні.

Проблема «людина – довкілля» в теоретично-методичній літературі доби Гуманізму та Нового часу стає наскрізною. Вже в середині XVI ст. блискучий мислитель «рутенський» (український) Ціцерон – Станіслав Оріховський-Роксолан всю міць свого генію спрямував на доведення зверхникам держави, що людина може досягти гармонії зі своїм природним оточенням. Гуманізм, любов до рідного краю струмує з кожного рядка Оріховського, котрий натхненний ідеалами і необхідністю перебудувати суспільство, природне довкілля загалом на користь людині. Ця висока гуманістична традиція була потім продовжена в працях Гізеля, Кониського, Галятовського, Сковороди. Ідеї українських просвітителів несли любов до рідного краю, патріотизм, що неодмінно передбачає шанобливе ставлення до природи. Під впливом гуманізму, боротьби за збереження української мови, створюються братські школи, які стали підґрунтям для нагромадження, поширення природничих знань, введення природничих предметів. З'являються науково-енциклопедичні книжки XVII ст., які починають виконувати функцію підручників з природознавства, хоча воно ще значною мірою було інтегроване в інші предмети. У XVII ст. в Україні зростає кількість просвітителів, дослідників природи, роль Києво-Могилянської академії. Такими мислителями були Ф.Прокопович, Г.Сковорода, М.Козачинський, А.Прокопович-Антонський та ін. Опубліковано ряд праць, в яких висвітлюються питання теорії побудови світу, антропоцентризму, любов до рідного краю тощо. В цьому ж столітті з'являються наукові публікації з описів природи України Г.Жончинського, П.Палласа, К.Губліца та ін., створюється дендропарк «Софіївка».

Виразниками ідеї охорони, збереження та раціонального використання природних ресурсів стають державні і громадські діячі, учені, гетьмани і полковники, рядові козаки. Вони беруть активну участь в охороні довкілля. Створення українського козацтва, перетворення його на державотворчу силу відіграло важливу роль у пізнанні природи людиною, у продовженні традиційних і набутті нових природоохоронних заходів, у поширенні знань про природу, у формуванні екологічної свідомості українців.

У житті козаків природа мала першорядне значення. Природні умови були одними із основних чинників створення козацтва, формування його етнічної свідомості, менталітету і світогляду. Для моралі козаків характерною була любов до рідної землі, а, відповідно, і до природного довкілля. Козацька естетика ґрунтувалась на сприйманні краси світу, природи, людини. Любов до природи проявлялася і в тому, що «запорожці завжди вибирали наймальовничіші місця для свого тимчасового і постійного житла, вилазили на високі скелі, усамітнювалися в лісовій хащі, сходили на великі могили і з висоти пташиного польоту милувалися ландшафтами» [38:17]. Традиційно їх ставлення до природи було

побожне, ґрунтувалося на засадах народних традицій, козацькій педагогіці, досвіді. Вони відчували нерозривну єдність з природою, територією предків, усвідомлюючи себе органічною частиною довкілля.

Важливим природним чинником, який приваблював селян і сприяв поселенню козаків у степах, були ріки. Дніпро вважався «священною и заветною» рікою. Майже весь його береговий простір давав «и лес, и сено, и множество дичи, и множество зверей». Особливо шанувались плавні Дніпра і його «батько» Великий Луг, який цілком обґрунтовано сприймався козаками як місце, де «треба й умирати», оскільки він був недоступний «ні татарину-бусурманину, ні ляху поганому» [39:19].

Ріка Буг, яка називалася у козаків «Славною», та багаточисельні його і Дніпра притоки, а також озера, лимани, гирла також приваблювали козаків. Безліч балок, байраків, ярів відігравали роль сприятливого екологічного притулку для влаштування житла. Ліси краю допомагали козакам ховатись від переслідування татарів, турків, поляків. Лісів у козацьку добу було більше. У лісах і лугах водилось багато мисливської фауни. Родючі землі, наявність великої кількості фауни відігравали важливу роль у заселенні краю. Саме завдяки природним багатствам козаки називали його «раєм божим на землі».

Запорозькі козаки вирощували хліб, займались скотарством, чому сприяли багаті пасовища. Одним з найпоширеніших занять козаків була рибна ловля, що підтверджується такими словами: «козак вне войны – табунщик, скотарь, но особенно рыболов». Займались козаки звіроловством, бджільництвом, городництвом, садівництвом. Запорозьці організували зимівники: такі аграрні господарства у наш час можна розглядати як зачаткування високотоварного фермерського господарства [40:17].

Природні умови виступали одним із найголовніших чинників життєдіяльності козаків. Вони добре знали екологію рослин і тварин, особливості природних явищ, що дозволяло їм формувати козацькі традиції, обряди, звичаї, фольклор. Наприклад: «Дай тобі, Боже, лебединого віку, а журавлиного крику» (побажання новообраному кошовому); «Козак без коня – не козак», «Його кінь вороненький перескаче той хмиз зелененький»; «Соловейко малесенький! В тебе голос тонесенький! Защебечи ти мені, що я в чужій стороні!» [41:48]. Природа рідного краю, її краса і стосунки людини з нею знаходили вияв у народній творчості. Пісні і думи українських козаків малювали неосяжні рівнини степів, темні ліси, швидкі води. Народні пісні віддзеркалюють красу Дніпра широкого, ярів глибоких, байраків зелених, сизокрилих орлів та інші об'єкти природи. Інші картини природи характеризують героїчне життя козаків.

Могутнім фактором бережливого ставлення до природи була українська козацька педагогіка, яка базувалась на народних традиціях, фольклорі. Козаки були дбайливими господарями землі, мудрими вихователями молоді. Головним у свідомості козаків було боронити свій рідний край, який ними розглядався як вища форма охорони навколишнього природного середовища. Тут людина виступає у природі як невід'ємний її компонент. На Запоріжжі людина і довкілля поєднані в єдиний організм не вимислом, а в реальному бутті. Оскільки Запорізька Січ значною мірою була моделлю України загалом, то це нам служить поясненням взаємин людини з природою на теренах усієї держави.

Українська історія може пишатися багатомірковою традицією природоохоронної справи в козацькій добі. У XVII–XVIII ст. в Україні в системі тогочасної держави, нехай і обмеженої у своїх можливостях і правах, сформувалися своєрідні засади природокористування, разом із заходами по охороні природи. До цих засадничих підвалин можна віднести невпинну турботу про збереження права власника на свої угіддя, а стосовно громадського майна – шанобливе ставлення до природних багатств. Як і в княжі часи, була створена чітка система правової оцінки використання природних ресурсів та кари за збитки, заподіяні довкіллю. За часів Гетьманщини регламентується використання лісових угідь, полювання та рибальство, бджолярство тощо. Показово, що знищення багатьох диких звірів чи птахів оцінювалося, по суті, майже тими ж мірами, що й негідні дії щодо людини. А об'єкти природи оцінювалися нарівні з виробами промисловості, навіть – людським життям, свідчення тому є кара за заподіяні збитки природі. Існують історичні свідчення про глибинну закоріненість національних норм природокористування та охорони навколишнього середовища в козацькі часи. Так, коли Чорноморське козацьке війсь-

ко переселилося на Кубань, то товариство одразу ж ухвалило «Порядок загальної користі», за яким не вільно було рубати ні ліси, ні плодові дерева, а слід заводити хліборобство, рибальство, скотарство, ліси, сади, виноградники, інші «мистецтва» – бути господарем на землі. І це непоодиноким приклад, бо скрізь, де б не поселилися козаки, вони намагалися облаштувати свою оселю, принаймні, свій мікрокосмос, за звичаєвим розумінням і традиціями: зводили садибу, насаджували квіти, вішали на стіни рушники, шанували хліб, оберігали довкілля.

У XVII–XVIII ст.ст. в Україні природоохоронне законодавство створювалося із врахуванням природоохоронних традицій і права княжої доби і Магдебурзького права. Насамперед, об'єкти живої і неживої природи були включені до гетьманських універсалів і наказів у контексті загальних взаємин власності і ставлення до них регулювалося майновими вимірами. Тому і за потрапу сіна, і за розорення вулика, і зрубання дуба, власники яких були відомі, накладалася кара, досить чимала. Прикметно, що і люди, з одного боку, і поціновані об'єкти довкілля – з другого, практично оцінювалися за єдиною шкалою – товарно-грошовою. Це ставило їх на паритетний рівень і забезпечувало їхній імунітет.

В Запорізькій Січі діяла система упорядкованого і регульованого землекористування з природоохоронними заходами [4:17]. Але запорожцям не вдалося зберегти природу непорушною. Уже, починаючи з XVII ст., запорізькі ліси були значно винищені, головним чином, внаслідок антропогенної діяльності: неконтрольовані вирубки під час військових дій татарських і російських військ, організація царським урядом новопоселень, спорудження фортець, військова та господарська діяльність козаків та ін. Погіршення стану лісів вимагало вживання заходів, які б забезпечували більш свідоме і контрольоване користування його ресурсами. Гетьмани вживали конкретних заходів щодо збереження лісів. В Універсалі «Про заборону козакам робити шкоду в лісах Київського Михайлівського золотоговерхого монастиря» Б.Хмельницький забороняв «Сотникові Василковському (Михайло Бут) і всім козакам... робити велику шкоду в дубраве и в лесах маєт» [42:арк.1]. У спеціалізованих козацьких мисливських общинах діяли жорсткі норми охорони і полювання на промислових звірів, які неухильно дотримувались. Гетьман Полуботок у своєму Універсалі 1722 року наказував бобровникам ретельно охороняти свої угіддя: «а если б мимо его атамана, кто иншина для ловле того зверу водного має в помянутие речки входити, у такового, где колвек поймают, свободно им будет пойманный зверь и все железные орудия одобрати» [43:37].

У XVII–XVIII ст.ст. природоохоронні акти приймалися гетьманами України, Кошем Запорозьким, урядами країн, до складу яких входили українські землі. На значній території України до початку XIX ст. діяли щодо охорони природи статті Литовського статуту (1588 р.). Вони захищали власників гаїв, борів, хащ, лісів, озер, ставків від незаконного винищення природних ресурсів, притягуючи винуватців до грошових стягнень і, навіть, до смертної кари.

На частину лівобережної України поширювалась дія природоохоронних заходів Росії, в яких певною мірою регламентувався порядок використання природних ресурсів. Так, під час правління Петра I було видано 60 указів з охорони природи і природокористування. Більшість з них стосувалась лісових угідь, що пов'язано було з необхідністю збереження лісів для кораблебудування, а також обмеження полювання в окремих місцевостях. Під сувору охорону бралися заповідні ліси (1703 р.), проводився опис заповідних порід (дуб, сосна, клен, в'яз, карагач тощо). За зрубани дерева, які «годно на корабельные строения», призначалась «смертная казнь без всякой пощады, кто б ни был» (1705 р.); а тому, хто дубовий ліс рубає і наказує його вирубувати, загрожувало вирізати «ноздри и... посылать в каторжную работу» [44:17]. Але після смерті Петра I законодавчі заходи з охорони лісу, збереження мисливської фауни були послаблені. Володарям лісів надавалось право використовувати ліси на свій розсуд, що фактично привело до їх знищення. Гонитва за легкими прибутками перешкоджала раціональному використанню лісів та інших природних ресурсів. Царизм не відрізнявся далекоглядністю в цих питаннях, а в 1782 р. Катерина II видала указ, який дозволяв поміщикам використовувати ліси за власним розсудом.

Наприкінці XVIII ст. відсутність державної науково-планової концепції природокористування і охорони природи сприяла продовженню значною мірою стихійних підходів до використання природних ресурсів. Розорювання степів, вирубування і випалювання лісів для нив, спорудження в посушливих районах на річках іригаційних систем докорінно змінювали характер ландшафтів у місцях мешкання людей. Це поклало початок скороченню водоносності річок, розвитку ерозії ґрунтів, позначилось на тваринному світі. Як наслідок, на території України до кінця XVIII ст. зникли цінні тварини, втративши корінні місця мешкання, скоротили свою чисельність або зовсім зникли; водночас багато видів комах і гризунів отримали сприятливі умови існування, розмножились і стали шкідниками сільського господарства.

Особливо великі зміни в природу внесено людиною в епоху формування нових капіталістичних суспільно-економічних відносин, з її високою промисловою технікою. В XIX ст. розвиток промисловості поставив вимогу про залучення до господарського обороту нових найрізноманітніших природних ресурсів. Крім розширення масштабів використання земель, лісів, тваринного світу, настала інтенсивна експлуатація корисних копалин, водних ресурсів і т.д. Внаслідок стихійної, хижацької і дедалі зростаючої за своїми темпами й масштабами експлуатації, природа швидко виснажувалась. Прагнення великих землевласників отримати від землі максимальні прибутки, не даючи їй нічого, призвело до небувалого руйнування ґрунтів та їх виснаження. Масове знищення лісів викликало глибокі зміни в гідрології суші та водному режимі ґрунтів. Внаслідок цього посилились процеси ерозії ґрунтів, з'явилися руйнівні повені, обміління річок і виникла проблема нестачі прісної води. Докорінні зміни ландшафтів та інтенсивний промисел негативно позначились на тваринних ресурсах України. Крім виснаження природних ресурсів, з розвитком промисловості постала нова проблема – проблема забруднення навколишнього середовища. Дуже забрудненими, переважно промисловими відходами, виявились водойми, атмосферне повітря, ґрунти. Ці забруднення не лише вкрай негативно позначились на родючості ґрунтів, рослинному та тваринному світі, а й почали становити суттєву небезпеку для здоров'я людини. Вплив людини на природу досяг найбільшої сили в кінці XIX ст., у період високих темпів росту всіх видів матеріального виробництва і промислового перевороту в Україні.

Сформовані протягом багатолітньої історії України еволюційно важливі комплекси природи: лісові масиви, біологічно чиста вода, біологічно чисте повітря, сприятливі для обробітку землі, численні види тварин – у місцях найбільшої густоти населення виявились пошкодженими або частково зруйнованими; загалом зміни, які внесла людина у природу на початку XX ст., набули настільки великих розмірів, що перетворилися в серйозну загрозу порушення існуючої в природі відносної рівноваги і стали перешкодою на шляху до дальшого розвитку продуктивних сил.

Протягом тривалого часу люди дивилися на природу як на невичерпне джерело необхідних для неї матеріальних благ. Однак, стикаючись з негативними наслідками своєї дії на природу, вони поступово переконувалися у необхідності більш розумного її використання й охорони. У різні часи поняття «охорона природи» мало різний зміст. Термін вперше набув поширення після 1 Міжнародного з'їзду з питань охорони природи, який відбувся в 1913 р. в Швейцарії.

У кінці XIX – на початку XX ст., коли діяльність людини мала ще локальний характер, охорона природи розглядалася як охорона окремих об'єктів природи, що занепадають, з вилученням їх зі сфери господарського користування; відповідно до цього форми охорони природи, як зазначалося вище, зводилися до створення заповідників, заборони добування рідкісних тварин та охорони пам'яток природи. Пізніше, з розширенням масштабів і глибини впливу людини на природу, з розвитком руху за її охорону, змінився і зміст поняття «охорона природи». Під охороною природи почали розуміти систему державних, міжнародних і громадських заходів, спрямованих на раціональне використання, охорону та поновлення природних ресурсів, на захист природного середовища від забруднення та руйнування в інтересах задоволення матеріальних і культурних потреб як існуючого, так і майбутніх поколінь. На наш погляд, поняття «охорона природи» за своїм змістом

ширше, ніж поняття «охорона навколишнього середовища», яке останнім часом набуло значного поширення.

Скорочення кількості природних ресурсів, ідея необхідності їх раціонального використання з часом знаходять все більше розуміння і увагу. Її виразниками стають науковці, державні і громадські діячі, прогресивна частина інтелігенції, широкі кола громадськості. В ХХ ст. як реакція на скорочення кількості рослин і тварин виникають наукові товариства, проте вони не переслідували спеціальних цілей охорони природи, хоча багато робили для цього.

Таким чином, важливу роль у розвитку громадського руху за раціональне природокористування і охорону природи відіграли вітчизняні природоохоронні традиції, нагромаджені упродовж багатовікової історії українського народу, які передавались і закріплювались від одного покоління до другого як колективний суспільно-історичний досвід, система знань про довкілля, кодекс моральних норм, які зобов'язують ставитись до природи, як до святині. Традиції, прикмети, легенди, символи, повір'я і т.п. не тільки сприяли розширенню біологічного, екологічного кругозору людини, але й впливали на розгортання діяльності громадських організацій щодо збереження навколишнього середовища. Нагромадження природоохоронних традицій, їх наукове узагальнення сприяли усвідомленню необхідності до участі в охороні природи все більшого числа людей. Як свідчить історична практика, охорона природи може бути дієвою лише у тому випадку, коли нею свідомо займаються всі верстви суспільства, все населення країни. Поступове нагромадження знань про навколишнє середовище і природоохоронні традиції свідчили про взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ і окремих ресурсів природи. Розуміння цього дає можливість зробити висновок, що охорона природи є комплексною проблемою, яку слід розв'язувати з врахуванням усіх її аспектів: наукових, моральних, матеріальних. Такі погляди не могли не відбитися на формуванні і характері громадського руху, вияві до нього інтересу в різних верствах українського суспільства. Вже не тільки суто прикладні чи наукові ідеї ставали стимулом до розвитку такого руху. Все більшого значення набувало усвідомлення естетичної, моральної ролі природи у розвитку і вихованні людини.

Список використаних джерел

1. Денисюк Н.П. Традиции и формирование личности. — Минск, 1970. — 135 с.
2. Гирусев Э.В. Законы системного единства общества и природы // Общество и природа (проблемы взаимодействия общества и природы). — М., 1981. — С. 21–29.
3. Давыдова Г.А. Единство человека и природы как философская проблема // Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы. — М.: Наука, 1986. — С. 6–24.
4. Афонина В.Н. Глобальная экология и проблемы культурной традиции. Взаимодействие общества и природы: философско-методологические аспекты экологической проблемы. — М.: Наука, 1986. — С. 303–316.
5. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М.: Наука, 1983. — 411 с.
6. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М.: Наука, 1987. — 332 с.
7. Общество и природа: Исторические этапы и формы взаимодействия. — М.: Наука, 1981. — С. 149–159.
8. Борейко В.Е. Без верби і калини нема України. — К., 1995. — 102 с.
9. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — Вінніпег, 1965. — 411 с.
10. Аль-Масуді. Книга збудження уяви та напутств // Людина і довкілля. — Кн. 1. — К., 1995. — 631 с.
11. Смирнов С. Древнерусский духовник. — М., 1913. — 47 с.
12. Токарев С.А. Религиозные верования восточно-славянских народов: XIX – начало XX века. — М., 1956. — 157 с.
13. Иванов В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. — Харьков, 1898. — Т. 1. — 1012 с.
14. Борейко В.Е. Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских и других народов. — К., 1996. — 224 с.
15. Новицкий Я.П. Духовный мир в представлениях малорусского народа. — Екатеринослав, 1912. — 240 с.
16. Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар. — К., 1995. — 207 с.
17. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. — 215 с.
18. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991. — 635 с.
19. Бегека А.Д. Нариси історії з охорони природи. — К., 1996. — 89 с.
20. Зеленин Д. Тотемы – деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. — М.-Л., 1937. — 80 с.
21. Борейко В.Е. Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских и

других народів. – К., 1996. – 224 с. 22. Костомаров Н. Историческое значение русской народной поэзии. – Харьков, 1905. – 215 с. 23. Івченко С.І. Деревяні пам'ятники. – К., 1967. – 94 с. 24. Сумцов Н.Ф. Дубы Т.Г. Шевченко. – Харьков, 1911. – 4 с. 25. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1991. – Т. II. – 422 с. 26. Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К., 1990. – 290 с. 27. Воропай О., Звичаї нашого народу. – К., 1991. – Т. II. – 422 с. 28. Иващенко П.С. Следы языческих верований в южно-русских шептаниях – К. – 27 с. 29. Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К., 1990. – 290 с. 30. Материалы к изучению истории государства и права СССР. Русская правда. – М., 1956. – 605 с. 31. Борейко В.Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). – Т. 1. – К., 1997. – 302 с. 32. Материалы к изучению истории государства и права СССР. Русская правда. – М., 1956. – 605 с. 33. Арнольд Ф.К. История лесоводства в России, Франции и Германии. – СПб., 1895. – 205 с. 34. Кутепов Н. Великокняжеская и царская охота на Руси. – Т. 1. – СПб. – 105 с. 35. Костомаров Н.И. Историческое значение южно-русского песенного творчества. – Т. 8. – Харьков, 1903. – 1079 с. 36. Грушевский М. География растений. – М.–Л., 1936. – 349 с. 37. Полное собрание Русских летописей. – СПб., 1863. – 511 с. 38. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – 578 с. 39. Кузь В.Г., Руденко В.Д., Губко О.Т. Українська козацька педагогіка і духовність. – Умань, 1995. – 115 с. 40. Бегака А.Д. Нариси з історії охорони природи. – К., 1996. – 89 с. 41. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі ЦДА України у м. Києві). – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 162. 42. Універсали та канони Богдана Хмельницького // Історія України в документах і матеріалах. – К., 1946. – 309 с. 43. Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. Бобровники. Стрельцы (с приложением документов) // Сборники Харьковского историко-филологического общества. – Т. 3. – Харьков, 1891. – С. 29–155. 44. Редько Г.И., Шлапак В.П. Петр I об охране природы и использования природных ресурсов. – К., 1993. – 163 с.

Maria Aleksievets

ISTORIAL-GEOGRAPHICAL PRECONDITIONS AND NATURE PROTECTION TRADITIONS OF OCCURRENCE OF ECOLOGICAL MOVEMENT IN UKRAINE

In clause the basic istorial-geographical preconditions and nature protection traditions are found out, their influence on occurrence of ecological movement in Ukraine is analysed.

УДК 332.2 94 (477)

Руслан Чигур

МАСШТАБИ І ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОТИРІЧ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1970–1990-Х РОКАХ

Стаття розкриває цілий комплекс соціально-екологічних протиріч, спричинених негативним впливом суспільства на стан навколишнього природного середовища. У свою чергу природне довкілля теж негативно почало впливати на життєдіяльність людини, особливо це позначилось на стані погіршення здоров'я українського народу. Вирішення суперечливих процесів взаємодії між людиною і природою вимагає перш за все зміни ставлення та підходів державних структур влади на усіх її рівнях та громадянського суспільства в цілому до вирішення назрілих екологічних проблем, створення нової більш дієвої природоохоронної нормативної бази, розроблення нових

регіональних екологічних програм, спрямованих на подолання відчуження між людиною та природою, прізви у двосторонніх взаємовідносинах, розроблення механізмів, які б сприяли у гармонійному поєднанні інтересів людства із природними законами.

Поруч із негативними процесами, які відбуваються у сфері забруднення повітря, водних, земельних, лісових ресурсів, антропологічна діяльність має свою специфіку, яка крім цих компонентів пов'язана з іншими не менш важливими соціально екологічними чинниками, які негативно позначаються як на стані природи, так і негативно впливають на стан самої людини. Перш за все кризовий стан економіки, забрудненість довкілля, негативно позначаються на стані здоров'я людини.

Так, наприкінці 1980 рр. через загальний викид в атмосферу забруднюючих речовин – 105 млн. тонн в рік, на кожну людину в СРСР їх припадало більше 350 кг. [1: арк. 51]. Шкідливі речовини відпрацьованих газів автомашин мають негативний вплив на стан здоров'я населення, що приводить до виникнення загострення хронічних захворювань дихальної системи, онкологічних хвороб, затримують ріст і розвиток дитячого організму. Окиси вуглеводу у крові людини викликають головну біль, знижується працездатність, погіршується увага, а при концентрації його вмісту більше 1 % виникають атеросклероз, ураження центральної нервової системи, захворювання легень, інфаркт міокарда [2: арк. 56].

Іншим негативним чинником, що погіршує здоров'я людини є надмірне застосування нітратів при врожаї, які потім поступають у продукти харчування, так, 70–80 % нітратів поступають в організм людини з овочами, 15–20 % – з питтєвою водою, 5–10 % – з фруктами, ягодами, молочном'ясними продуктами [3: арк. 63].

Проте, незважаючи на таку загрозу для людини кількість вживаних пестицидів, в СРСР і надалі впродовж 1970–1980 рр. продовжувалось нарощування внесення кількості пестицидів у земельні угіддя. Про їх наслідки населення не знало, так як така інформація була у більшості випадків закритою для суспільства. Влада приховувала справжні екологічні процеси, які могли негативно позначитись на стані здоров'я населення і це, безперечно, є злочином перед власним народом.

Так, у Волинській області застосування ядохімікатів щороку зростало, їх припадало 3,7 кг на одну людину в області. В картоплі Івачевського району було зафіксовано 18,8 % ядохімікатів, в Горохівському – 13,3%, морква Івачевського району містила 56,3% ядохімікатів, у Горохівському районі відповідно – 40%, у Луцькому – 37%, Любешівському – 33% [4: арк. 63].

Проте необхідно знати, що здоров'я людей від медиків залежить тільки на 8%, а на 20% від стану природного навколишнього середовища, яке через забрудненість, викликає нові хвороби: алергічні, токсичні, променеві.

Для Волинської області наприкінці 1980 р. був характерний ріст хвороб, пов'язаних з катарактами верхніх дихальних шляхів, бронхітами, серцево-судинні, нервово-психологічні, онкологічні захворювання.

У 1988 р в області спостерігалось зниження дитячої народжуваності на 2,8% та збільшення смертності на 2,7%, знизився природній приріст населення на 11,8% [5: арк. 67]. Це пояснювалось хворобами системи кровообігу, отруєння, а причинами дитячої смертності в області були вроджені аномалії, від яких померло 52,8 % всіх дітей до одного року. Такий же стан спостерігався і в сільській місцевості, де широко застосовували пестициди, через це діти страждали на порушення нервової та ендокринної системи, органів дихання, травлення [6: арк. 67].

Проблема впливу навколишнього середовища на стан здоров'я людини має не тільки регіональний, але і світовий характер. Так, 2 млрд. жителів Землі вживають забруднену воду, яка є причиною 80 % всіх захворювань [7: арк. 67].

Саме негативний екологічний стан у Волинській області, став причиною росту онкологічних, легеневих та інших захворювань, які негативно позначаються на стані здоров'я майбутніх поколінь.

Щороку у світі отруюються пестицидами 2 млн. чоловік, 50 тисяч з них помирає. Це без даних по СРСР, які були засекречені для оприлюднення. Такий стан склався тому, що цінова політика не заохочувала господарників виробляти екологічно чисту продукцію. Багато керівників і спеціалістів СРСР, відстоювали думку, що високі і стійкі врожаї сільськогосподарських культур неможливо одержати без систематичного використання хімічних засобів захисту рослин. Хибність такої думки довів світовий досвід, який перейшов на систему біологічного землеробства.

Забрудненість навколишнього природного середовища призвела до того, що протягом 1975–1981 рр. в Україні загальна захворюваність щорічно збільшувалась на 1,3–1,6 млн. випадків. У 1970 р. в Україні на 1000 жителів помирало – 9, а у 1979 р – уже 11 чоловік. Середня тривалість життя скоротилась за цей час у чоловіків з 66,4 р до 64,9 р, у жінок з 74,5 р до 73,9 р, 6–10% народжених дітей у майбутньому будуть мати різні види аномальних відхилень у розвитку, до 1990 р з'являться біля 5 млн. дітей в Україні з спадковими дефектами [8: арк. 6,8]. У 1986 р. рівень дитячої смертності в Україні склав 14,9 % на 1000 народжених, у 1987 р. – 14,4 %.

Аналогічний стан спостерігався і на Рівненщині. У Дубовецькому, Рокитнівському, Заречнянському, Владимирецькому районах було зафіксовано підвищені рівні вмісту радіоцезію в організмі дорослих і дітей, загальна кількість яких складала 25–27 тисяч чоловік. Діти, які хворіли на щитовидну залозу склали 47,7%, на функціональні зміни в системі крові – 28,6 %, на захворювання органів травлення – 25,2 % [9: арк. 29, 81–82].

Масові інфекційні захворювання спостерігались у Закарпатській, Львівській областях у 1986 р., в той же час Міністерство здоров'я СРСР заявляло, що не може виділити додаткові фонди на медичні ліки через відсутність резерву [10: арк. 26, 67]. Негативний вплив на довкілля визначало антропогенне перевантаження території, так Україна складала 2,7% усієї території СРСР, але на ній зосереджувалось 25% промислового і аграрного потенціалу СРСР, що призводило до збільшення захворюваності на злоякісні новоутворення та язвенні хвороби шлунку. У м. Чернівцях у зв'язку з токсичним ураженням солями важких металів захворіло більше 130 дітей [11: арк. 3–4].

Таким чином в СРСР не дбали про здоров'я людей та майбутніх поколінь і не задумувались про антропогенне навантаження на природу, яка в свою чергу негативно впливала на здоров'я людей.

Іншою не менш важливою регіональною проблемою Волині залишається утилізація відходів та боротьба з самовільними сміттєзвалищами. В області щорічно утворюється чисельна кількість відходів, які утворюються переважно від гальванічного і красильного виробництв, характерною рисою краю стали відходи лаків, емалі, заліза, цинку, нафтопродуктів, які являють потенційну загрозу довкіллю. Щорічно підприємствами області не утилізується, а вивозиться на міські звалища більше 1,5 тис.тон різних токсичних речовин.

У сільській місцевості проблемою залишається антисанітарне утримання ядохімікатів, які іноді вже непридатні до застосування. Так, в Локачинському районі їх у 1986 р. нараховувалось 8,5 тон, Любешівському – 6,4 тон, Іванічевському – 6 тон [12: арк. 2]. Проте місцева влада так і не знайшла дієвих засобів вирішення проблеми утилізації відходів. Поруч з цим щорічно зростала кількість несанкціонованих сміттєзвалищ. Так лише в м. Луцьку у 1990 р. їх налічувалось більше десяти, все частіше можна було бачити сміття не тільки у підворіттях, а й на центральних вулицях міста [13: арк. 3]. Щоб вирішити проблему із сміттям в області необхідно було побудувати сміттєпереробний завод, як це давно уже практикували країни Західної Європи. Але у нас це вважалось не перспективним, а також, вважалось, що затрачені кошти на будівництво таких заводів у майбутньому себе не окуплять, в той же час довкілля все більше забруднюється побутовими та промисловими відходами.

Немаловажною регіональною проблемою впродовж 1980-их рр. Волині та Рівненщини була проблема пов'язана із нарощуванням потужностей Рівненської АЕС, із збільшенням водозабезпеченості АЕС, що могло призвести до втрати і підтоплення тисяч гектарів родючих земель Волині і Рівненщини, а також створювалась загроза для існування музею – заповідника "Козацькі могили". Окрім цього, після 25–30 років роботи АЕС

вичерпують свій ліміт і підлягають захороненню відходи станції, що в свою чергу створює загрозу інфікування населення радіонуклідами [14: арк. 4]. На сьогодні проблеми пов'язані із роботою Рівненської АЕС повністю не вирішені, вона продовжує негативно впливати на довкілля.

Отже, регіональні проблеми Волині, їх невирішеність можуть призвести до негативних екологічних наслідків не тільки в області, але і вплинути на стан довкілля усього Західного регіону України. Щоб цьому запобігти, потрібна загальна підтримка центральних органів влади, капіталовкладення та створення ряду нових природоохоронних бюджетних фондів, які будуть покликані слугувати запобіганню регіональним екологічним катастрофам.

На Тернопіллі в 1970-их рр. однією із регіональних проблем була проблема забруднення отрутохімікатами і особливо препаратами ДДТ сільськогосподарської продукції. Так, якщо в 1971 р. загальний процент забруднення харчових продуктів препаратами ДДТ становив 2,4 %, то у 1972 – 3 %. Особливо ними були забруднені продукти тваринництва – молоко, молочні продукти, м'ясо, м'ясні продукти, якщо у 1971 р. їх загальний процент забрудненості становив 3,2 %, то у 1972 р. – 4,6 %. У 1974 р. було виявлено препарати ДДТ в маслі Вишневецького, Кременецького, Шумського маслозаводів, в молоці колгоспів Збараського і Чортківського районів. Ці препарати ДДТ були виявлені і в жіночому грудному молоці у Заліщицькому, Теребовлянському, Гусятинському районах. Хоч у 1972 р. було заборонено використовувати ДДТ, але вони і надалі продовжували застосовуватись колгоспами Гусятинського, Монастирського, Збараського, Чортківського, Буцацького районів [15: арк. 21]. Через порушення правил зберігання отрутохімікатів та їхньої непридатності, препарати ДДТ, гексахлорану, поліхлорпінену були виявлені в річках Горинь, Іква, Золота Липа, Дністер, Коропець. Внаслідок порушення санітарних правил по збереженню отрутохімікатів у 1973 р. мало місце отруєння дітей одного із сіл Бережанського району, а у 1974 р. в ряді сіл Теребовлянського і Буцацького районів були виявлені препарати ДДТ і гексохлорану в питній воді, у Шумському районі як показали дослідження, лікарські рослини також були забруднені отрутохімікатами [16: арк. 22].

Зазначені недоліки були наслідком того, що в окремих господарствах області на посадах агрономів по захисту рослин працювали малокваліфіковані спеціалісти з середньою освітою, а у Збараському, Зборівському, Підволочиському, Козівському районах ці посади були скорочені і обов'язки агрономів по захисту рослин виконували головні агрономи колгоспів [17: арк. 23].

Отож, через недалекоглядну, непродуману політику влади її наслідки позначились на стані здоров'я населення області. Такі випадки були непоодинокими. Так ще у 1969 р. були зафіксовані смертельні випадки отруєння отрутохімікатами в Зборівському, Гусятинському, Збараському районах [18: арк. 111].

Сучасні регіональні проблеми 1990-х рр. в області мають значно ширший характер. Малі річки області залишаються забрудненими, русла річок замулились, заросли водною рослинністю, відбулось поступове заболочення заплавл. Висока розорюваність та еродованість земель басейнів річок призводить до виносу великих обсягів продуктів ерозії. понад 70 % стоків підприємств, житлово-комунальних господарств скидаються неочищеними. Поруч з цим в області критичний стан каналізаційних мереж та очисних споруд, які в багатьох містах області відсутні, але у 1999 р. припинилось фінансування будівництва очисних споруд за рахунок бюджетних коштів [19: арк. 21].

Не вирішеною проблемою в області залишається організація полігонів твердих побутових відходів. Із 35 організованих сміттєзвалищ області жодне не паспортизоване. Створилась реальна загроза негативного впливу міського сміттєзвалища на якість питної води, якою забезпечуються близько 70 % мешканців м. Тернополя [20: арк. 6].

У ряді міст Тернопільщини через різке збільшення зношених автомобілів, низької якості бензину, незадовільного стану доріг забруднюється атмосферне повітря.

В той же час стан здоров'я населення області погіршується, коефіцієнт народжуваності у 1998 р. знизився до 10,5 на 1000 жителів, це на 3,6 % нижче, ніж у 1997 р. (10,9 %) та на 24 % ніж у 1992 р. (13,8 %). Коефіцієнт смертності у 1997 р. становив 14,9 %, у 1998 р. – 13,6 %. Число померлих перевищує число народжених починаючи з 1992 р.

[21: арк. 6]. У 1999 р. коефіцієнт народжуваності знизився до 9,7 % на 1000 жителів, це на 7,8 % нижче ніж у 1998 р. (10,5 %) та на 29,7 % ніж у 1992 р. (13,8 %). А коефіцієнт смертності зріс до 14,3%, це на 5,1 % більше ніж у 1998р. (13,6 %). Особливо збільшилось у порівнянні з 1998 р. число захворювань серед підлітків, на 10 тис. населення у 1999 р. виявлено 32,28 захворювань системи кровообігу, 27,33 – захворювань органів дихання, 11,53 – хвороб ендокринної системи [22: арк. 19 – 20].

Сьогоднішній рівень економічного забезпечення промисловості, сільського господарства, соціально-побутової сфери явно недостатні для того, щоб нейтралізувати ризик шкідливого антропогенного впливу, як результат існування гострих екологічних регіональних проблем, які такі не знаходять поки що свого вирішення.

Найбільшу небезпеку для здоров'я населення Закарпаття викликає забрудненість атмосферного повітря і питтєвої води. Так, основні автомобільні магістралі проходять через житлову забудову населених пунктів, що призводило до збільшення запиленості, особливо небезпечний стан склався наприкінці 1970-х рр. у м. Хустів [23: арк. 130].

Вода в багатьох випадках не відповідає нормам ГОСТу і була причиною на початках 1980-х рр. захворювань гострими кишковими захворюваннями, такий стан спостерігався у Тячівському, Воловецькому, Перечинському районах. У 1982 р. було зареєстровано захворювання дизентерією, пов'язане із станом води у Воловецькому районі. У 1982 р. питтєва вода в Мукачівському районі була забруднена на 63,7 %, у В. Березнянському – 66 %, Міжгірському – 57,7 %, Воловецькому – 55,3 %, Ужгородському – 55,7 % [24: арк. 126].

Для області було актуальним і висока концентрація отрутохімікатів у продуктах харчування. У 1981 р. пестициди були виявлені у продуктах харчування, а саме: у маслі, молоці, сметані, картоплі, моркві, капусті, помідорах, буряку, огірках, кабачках, яблуках, грушах в Рахівському, Виноградівському, Берегівському, Свалявському, Тячівському, Ужгородському районах [25: арк. 128].

Негативно позначився на стані здоров'я населення області виробничий шум. З його дією пов'язують захворювання серця, підвищення тиску крові, порушення травлення, язвену хворобу, психічні захворювання. Шум знижує працездатність людини на 10–15 % і скорочує життя людини на 10 років. В той же час підвищення рівня шуму у 1982 р. спостерігалось на 40 % підприємств області.

Масове застосування антибіотиків у медицині, тваринництві, харчовій промисловості викликало появу алергічних захворювань та різноманітних інфекцій. Як показали дослідження того часу в 1,5–2,5 % дослідженого молока у Мукачівському, Свалявському районах було виявлено антибіотики [26: арк. 129–130].

Впродовж 1980 рр. не спостерігалось покращення стану довкілля, що негативно відбилося на стані здоров'я населення наприкінці 1990-х рр. та привело до погіршення демографічної ситуації. У 1999 р. народжуваність склала 10,8 % на 1 тис. населення і є нижчою у порівнянні з 1998 р. (11,8 %), в той же час рівень смертності на тисячу населення зріс від 10,7 % у 1998 р. до 11,1 % у 1999 р.

В області продовжує існувати ряд екологічних проблем, серед них це незадовільна забезпеченість населення централізованим питним водопостачанням та водовідведенням. В області тільки міста в основному забезпечені централізованим водопостачанням та водовідведенням, чого не скажеш про становище сільського населення. Такий стан на селі загрожує виникненню інфекційних та кишкових захворювань. 30 % каналізацій перебуває в аварійному стані, майже половина існуючих очисних споруд потребує реконструкції і введення сучасних технологій очищення стічних вод [27: арк. 22].

До не вирішених екологічних проблем краю належать питання наявності промислових і хімічних відходів, в області у 54 складських приміщеннях зберігаються непридатні, заборонені до використання 2196 тон отрутохімікатів [28: арк. 23].

Проблемою залишається екологічний стан у водоохоронних зонах і бережних смугах, на потоках і річках області.

Залишаються актуальними екологічні проблеми лісового комплексу через невідповідність правил рубок і їх способів в гірських умовах Карпат [29: арк. 23].

Проте економічні можливості держави не забезпечують на сьогодні у повному обсязі фінансування заходів, спрямованих на вирішення та подолання регіональних проблем Закарпатської області.

Сучасний промисловий потенціал Івано-Франківської області негативно впливає на стан довкілля та на здоров'я людей. Так, у Тисменицькому районі вище середньо-обласних показники загальної захворюваності, хвороб органів дихання, бронхіальної астми. В Коломийському районі високі показники захворюваності дітей хворобами крові та крово-творних органів, анеміями, хворобами органів дихання. В Калузькому районі, крім цих хвороб, великі показники захворюваності дерматитами, ускладненнями вагітності, поло-гів, у дітей – вроджені аномалії. Народжуваність продовжує зменшуватись. Якщо у 1997 р. на тисячу жителів припадало 11,6% новонароджених, то у 1998р. – 10,8%, у 1999 р. – 10,0 %, поруч з цим смертність населення залишається на високих рівнях: на 100 тис. населення у 1997 р. всього померло 1239,7 чол., у 1998р. – 1120,0чол., у 1999 р. – 1180,08 чол. [30: арк. 111–112].

Регіональні екологічні проблеми області умовно можна поділити на три групи. До першої групи належать проблеми, пов'язані із забрудненням атмосферного повітря і природних поверхневих і підземних вод. Актуальною і не вирішеною проблемою є розміщення, утилізація і переробка відходів промисловості. В області є 1012,6 тис. тон токсичних відходів.

Друга група проблем спричинена порушенням екологічного балансу в процесі освоєння території між природними ландшафтами і їх антропогенними модифікаціями. Значно зменшилась лісистість території, загальна розораність території 50–67 %, що значно перевищує допустимі норми, збільшилась за останні 30 років площа еродованих угідь. Сучасний стан лісів значною мірою зумовлений їх минулою експлуатацією, майже вдвоє зменшилась лісистість, у зв'язку з інтенсивними рубками продуктивність лісів та їх біологічна стійкість почали знижуватись. Майже 80 % деревини в лісах області заготовляється із застосуванням тракторного трелювання, що негативно впливає на стан ґрунтового покриву і лісовідновних процесів.

Третя група проблем зумовлена порушенням гідрологічного режиму рік. Зниження лісистості території, порушення вікової і породної структури лісів, високий ступінь розораності і еродованості земель, проведення осушної меліорації призвело до виснаження джерел і обміління рік, зростання імовірності формування повеней, які наносять значної шкоди народному господарству [31: арк. 117–118].

Таким чином, екологічні регіональні проблеми Івано-Франківщини повністю пов'язані із діяльністю та навантаженням на природні ресурси людини. Але на сучасному етапі не видно, щоб були зміни антропологічної діяльності у позитивний для довкілля бік, усе залишається по суті на тому рівні, як це було і в попередні 1970–1980 рр. Проте слід пам'ятати, що відтягування екологічних проблем може у майбутньому привести до неоправданної екологічної катастрофи, яка безпосередньо торкнеться кожного з нас. В радянський період державна влада повністю нехтувала і приносила у жертву здоров'я населення, довкілля, лише дбаючи про зростання економічних темпів росту виробництва, продукції.

Як наглядний приклад такого стану була проблема в м. Здолбунів Рівненської області, пов'язана із забрудненням місцевого цементно-шиферного комбінату атмосферного повітря. Цей комбінат знаходився у житловій зоні, але не були прийняті міри по вносу комбінату за межі міста. Ця проблема носила гострий характер в середині 1980 рр., а місцева влада це питання не могла вирішити без згоди союзних органів, Держплану УРСР, Мін будматеріалів УРСР, Держпланом СРСР [32: арк. 38]. Таким чином, влада не тільки не сприяла у вирішенні регіональних екологічних проблем, але і сама штучно їх створювала.

До регіональних екологічних проблем Рівненської області у 1970–1980 рр. відносились і незадовільні темпи ведення лісового господарства в колгоспних і радгоспних лісах. Ліси були розстроєні рубками, заготівля деревини велась на власний розсуд без оформлення лісорубочних квитків.

Проблеми забрудненості водою області стоять і надалі через безгосподарність владних структур, в той же час низькими темпами проходило будівництво очисних споруд.

Атмосферне повітря області теж потребувало кращого стану, але не усі райони на автопідприємствах мали єдиний стандарт по охороні атмосфери, не вистачало пилегазовловлюючих установок [33: арк. 54–55].

Такий критичний стан довкілля негативно позначився і на стані здоров'я людей області. Починаючи з 1990 р., в області зростає захворюваність на туберкульоз, перевищуючи середній рівень по Україні. Поширеність хвороб у 1999 р. у порівнянні з 1998 р. зросла на 13,4% в тринадцяти районах області, особливо критичний стан в Демидівському, Корецькому, Зарічянському, Костопільському, Рівненському районах. Поширеність хвороб органів дихання переважала середньообласний рівень в Млинівському, Дубровицькому районах, хвороби системи кровообігу переважали середньообласний рівень в 9 районах області.

Також зросла кількість хвороб, пов'язаних з ендокринною системою, органів травлення, кістково-м'язовою системою [34: арк. 66]. В той же час у 1999 р. кількість померлих перевищувала кількість новонароджених в 11 районах області [35: арк. 69].

Екологічними проблемами Рівненщини на сучасному етапі є радіоактивне ураження більшості населених пунктів внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Це призводить до високого коефіцієнту переходу радіонуклідів з ґрунту в рослини, а це в свою чергу інтенсивно накопичує радіонукліди у життєво важливих органах, небезпечних для життя і здоров'я. Діяльність промислових підприємств Рівненщини і недосконалість діючих систем очищення призводять до утворення техногенних аномалій важких металів, нітритів, нітратів, органічних шкідливих сполук, як правило, розташованих поблизу населених пунктів [36: арк. 78]. Тотальна меліорація земель в області призвела до збільшення швидкості скиду підземних вод у відкриті водостоки, виносу солей, переосушення родючого шару ґрунту і взагалі змінила інженерно-геологічні властивості покривних відкладів. Проведення широкомасштабних робіт ще в більшій мірі ускладнило досить несприятливий геохімічний режим території, а також агроекологічний фонд для реалізації забруднених радіонуклідами ґрунтів [37: арк. 79].

Важливою для Рівненщини залишається проблема підтоплення населених пунктів ґрунтовими водами, яке відбувається в основному в період паводків та повеней.

Для покращення екологічного стану області необхідно здійснити реконструкцію і технічне переоснащення діючих об'єктів і потужностей. Але за даної ситуації, коли країна потерпає від економічної кризи, такі заходи здійснити неможливо, в той же час стан довкілля в області продовжує негативно позначатись на рівні життя населення.

На Львівщині впродовж 1970–1980 рр. не могли вирішити проблему промислового шуму в містах Львові, Сокалі, Дрогобичі, Жидачеві, Стрию, Яворові, хоч були і прийняті документи і положення по виносу промислових підприємств за межі міст, проте, як показала практика, не поспішали виконувати ці постанови, щоб не завдавати економічних збитків області [38: арк. 22].

Регіональними проблемами області у 1970–1980 рр. були надмірна ерозія ґрунтів, паводки та повені. Особливістю було і те, що через непродуману державну політику область весь час відчувала нестачу ряду корисних копалин, які видобувались на її території, таких, як гіпс, вапно, камінь, цемент. Ці матеріали область постачала в інші регіони, сама перебуваючи у скрутному становищі.

Сучасні екологічні проблеми області мають дещо інше спрямування, а саме транскордонне забруднення вод, через транзит нафтопродуктів по транснаціональних трубопроводах супроводжується частими технологічними і рукотворними аваріями і забрудненням поверхневих вод. Транскордонне забруднення атмосфери відбувається через напружений транзит автотранспорту і похідним від нього додатковим забрудненням повітря. Крім цього на Львівщині розташовано 6% найбільших забруднювачів природного середовища України [39: арк. 6].

До регіональних проблем області відноситься і втрата корисних властивостей землі через недосконалу осушну систему, а також від розробки твердих і рідких підземних копалин, через вирощування просапних культур.

Під загрозою рекреаційні ресурси, через низький рівень заповідності (4,4%), вікова, породна структура лісів порушена надмірними рубками.

До регіональних проблем Львівщини слід віднести зубожіння популяції диких тварин, проблема утилізації відходів виробництва та низька екологічна свідомість населення [40: арк. 7].

Разом з тим, в області триває процес зниження народжуваності населення. Якщо цей показник на 1000 чол. населення у 1994 р становив 11, 8 %, у 1997 р – 10, 2 %, то у 1998 р. – тільки 10,0 %, проте показник смертності населення у порівнянні з 1997 р. де-що зменшився [41: арк. 7].

Таким чином, Львівщина внаслідок непродуманої і згубної для довкілля антропогенної діяльності перебуває у стані екологічної кризи.

Серед загальнопоширених проблем, таких як забруднення водних, лісових, земельних ресурсів, у Чернівецькій області серед регіональних проблем, які потребують розв'язання, є локалізація явищ надзвичайних ситуацій природного походження. На території області нараховується 1358 зсувонебезпечних площею до 1 тис.кв.км., 1,8 тис. – карстонебезпечних діляниць, а також біля 100 сельонебезпечних потоків. Різні кліматичні зміни, що спостерігаються за останні роки, породжують часті повені, які не тільки руйнують дороги, мости, будівлі, а й ведуть до порушення рельєфу та наносять значних матеріальних збитків. Проте фінансування робіт щодо утримання у справному технічному стані існуючих протиповерхневих не відповідає потребам, тому з кожним роком і після кожного паводку їх стан погіршується [42: арк. 58–59].

Посиленої уваги вимагають питання експлуатації каскаду Дністровського водосховища, із будівництвом якого виникли ряд екологічних проблем. У 1994 р. абразивними процесами було охоплено 20 % периметру водосховища, особливо посилюються вони в період високого рівня води. Через обмеженість коштів протягом останніх чотирьох років об'єднанням не проводились інструментально-промірні роботи по вивченню процесів спрацювання берегів водосховища та його замулення [43: арк. 59].

В межах населених пунктів стан більшості малих річок залишається тривожним: мають місце стихійні сміттєзвалища, відведення стоків з господарських дворів громадян, не здійснюються заходи по створенню водоохоронних зон малих річок [44: арк. 59].

Поруч з цим, екологічні умови, що склалися в області за останні роки, негативно впливають на демографічну, санітарно-епідеміологічну ситуацію, стан здоров'я населення. Зростає розповсюдженість захворювань системи кровообігу, органів дихання, ендокринної системи, розладу харчування, порушення обігу речовин. Розповсюдженість хвороб крові, кровотворних органів та окремих порушень із залученням імунного механізму, найвищою була в 1997 р. Рівень загальної захворюваності почав зростати у 1999 р. Зменшилась народжуваність серед населення: якщо у 1995 р. вона складала 12,5 %, то у 1999 р. – 10,4 %. Кількість померлих перевищує кількість новонароджених якщо у 1995 р. цей показник складав 12,7 %, то у 1999 р. – 12,6 %, дитяча смертність у 1995 р. складала 15,9 %, а у 1999 р. – 11,4 % [45: арк. 57].

Отож Україна у складі СРСР стала однією з найбільш промислово розвинутих, але техногенно забруднених, внаслідок відомчої сваволі надцентралізованих імперських владних структур, перетворившись на одну з багатьох еколого-економічних безправних колоній радянсько-тоталітарного адміністративно-командного суспільства. Тенденції постійного загострення стану екокризи в Україні та її окремих регіонах у другій половині 1980-х – початку 1990-х рр. посилились фінансово-економічним крахом та політичним обвалом комуністичної імперії, зубожінням переважної більшості населення, якому не залишалось навіть мізерного радянського добробуту та гарантій, включаючи стан довкілля, доводилось розраховуватись за ідеологічні авантюри "соціалістичного вибору." В цих умовах поступове оздоровлення довкілля України стало можливим лише шляхом повної й остаточної історичної ліквідації системи імперського тоталітаризму та еколого-економічного неокolonіалізму, експлуатації людини і природи в інтересах відомств супе-

рдержави. Аналіз історичних фактів свідчить, що нераціональний характер екологічної політики, відомча сваволя, техногенне забруднення довкілля могли бути припинені лише шляхом ліквідації беззаконня, розбудови демократичної, правової національної держави. Лише незалежна Україна може і повинна реально стати гарантом виживання її народу, докорінного поліпшення екостану усіх регіонів країни, виходу з важкої еколого-економічної кризи [46: 133–134].

На сучасному етапі Західний регіон України не може власними зусиллями вирішити власні регіональні проблеми. Щоб стабілізувати екологічну ситуацію в областях та практично реалізовувати основні засади державної екологічної політики, необхідна фінансова підтримка з боку центральних органів влади, слід вирішувати екологічні проблеми поруч з економічними, адже на сьогодні починає зароджуватись думка серед керівників держави, що спочатку необхідно підняти рівень економіки, а після цього братись за вирішення екологічних проблем і це, незважаючи на той факт, що екологія проголошена одним із пріоритетів розвитку держави. Незважаючи на численні екологічні програми, які виникають у незалежній Україні, необхідно віднайти державні резерви, щоб за їх допомогою змінити екологічний стан, вийти з тієї кризи, яка відбувається у країні. А це можливо за умови, коли проблемами екології будуть перейматися не тільки влада у регіонах, але до цього не будуть байдужими громадяни України.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 2244. – Оп. 4. – Спр. 7. 2. Там само. – Спр. 7. 3. Там само. – Спр. 7. 4. Там само. – Спр. 7. 5. Там само. – Спр. 7. 6. Там само. – Спр. 7. 7. Там само. – Спр. 7. 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2262. 9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3336. 10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2986. 11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2579. 12. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 4. – Спр. 7. 13. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 4. – Спр. 8. 14. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 3. – Спр. 1. 15. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 124. 16. Там само. – Спр. 124. 17. Там само. – Спр. 124. 18. ДАТО. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 52. 19. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Тернопільській області. – Ф. пост. зб., – Оп. 1. – Спр. “Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1999 рік”. 20. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Тернопільській області. – Ф. пост. зб. – Оп. 1. – Спр. “Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1998 рік.” 21. Там само. – Спр. “Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1998 рік”. 22. Там само. – Спр. “Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1998 рік”. 23. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 285. 24. ДАЗО. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 285. 25. Там само. – Спр. 285. 26. Там само. – Спр. 285. 27. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області. – Ф. пост. зб. Оп. 1. Спр. “Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік. 28. Там само. – Спр. “Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік”. 29. Там само. – Спр. “Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік”. 30. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Івано-Франківській області. – Ф. пост. зб. Оп. 1. – Спр. “Стан навколишнього середовища в Івано-Франківській області за 1999 рік”. 31. Там само. – Спр. “Стан навколишнього середовища в Івано-Франківській області за 1999 рік”. 32. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 303. 33. ДАРО. – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 325. 34. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Рівненській області. – Ф. пост. зб. Оп. 1. – Спр. “Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік”. 35. Там само. – Спр. “Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік”. 36. Там само. – Спр. “Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік”. 37. Там само. – Спр. “Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік”. 38. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7790. 39. Поточний архів Держуправління екобезпеки у

Львівській області. – Ф. пост.зб. Оп.1. – Спр. “Аналітична довідка за 1999 рік”. 40. Там само. – Спр. “Аналітична довідка за 1999 рік”. 41. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Львівській області. – Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. “Річний звіт – 1998. Матеріали до Національної доповіді”. 42. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Чернівецькій області. – Ф. пост. зб. Оп.1. – Спр. “Інформація по Чернівецькій області за 1999 рік до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні”. 43. Там само. – Спр. “Інформація по Чернівецькій області за 1999 рік до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні”. 44. Там само. – Спр. “Інформація по Чернівецькій області за 1999 рік до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні”. 45. Там само. – Спр. “Інформація по Чернівецькій області за 1999 рік до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні”. 46. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2000. – 536 с.

Ruslan Chyгур

THE DIMENSIONS AND CHARACTER OF SOCIAL-ECOLOGICAL CONTRADICTIONS OF THE WESTERN UKRAINIAN REGION IN 1970–1990

The article reveals the whole complex of social-ecological contradictions caused by the negative influence of the society on the condition of the natural surroundings. In its turn the environment has a bad influence on man's vital activity which is reflected in worsening of the health state of the Ukrainian people.

The contradictory processes caused by interaction of man and nature must be solved in a right way. First of all this solution demands constructive changes in the society and state power structures attitude towards decision of mature ecological problems at all levels; creation of a new more effective base for protection of nature; working out of new regional ecological programs directed on improvement of relations between man and nature and overcoming the abyss between them; working out of some mechanisms which would promote harmonic union of man's interests with natural laws.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 930.85

Світлана Лук'яненко, Микола Кубаєвський

АНАЛІЗ ТВОРЧОСТІ Т.ШЕВЧЕНКА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті показано, що соціокультурний підхід до творчості Т.Шевченка дає можливість розглядати її як цілісну систему. Соціокультурний підхід формулює декілька системоутворюючих принципів, що відтворюють глибинну суть творчості Т.Шевченка. До них відносяться: національно-світоглядний принцип, принцип логічного відтворення психо-емоційних станів, та вольовий принцип як вираз ідеалу національного життя.

Дослідження творчості Т. Шевченка досить часто обмежується висвітленням деталей його біографії та історико-філологічним аналізом робіт. Однак до сих пір не вироблена цілісна концепція підходу до вивчення його творчості не тільки як поета, але й як великого мислителя-генія. Сила справжнього генія полягає в тому, що він не тільки на протязі свого життя, а й на протязі довгого історичного періоду є гостро сучасним для свого народу, дає відповіді на ті питання, які не були актуалізованими у його епоху, а виникли при зовсім інших історичних обставинах. Геній пророче вглядається у майбутнє через голови багатьох поколінь, через століття розмовляє з нащадками: дає поради, застерігає, укріплює віру і надію. Таким є Тарас Шевченко.

Що є мірою його геніальної величі? Її часто визначають кількістю створеного ним. Цей підхід не вирішує проблеми. У перспективі часу творчість Шевченка потребує іншого сприйняття та оцінок. Тому для визначення міри його геніальності потрібно вийти на сучасний соціокультурний простір, значно ширший від історико-літературних інтерпретацій.

Соціокультурний підхід до аналізу творчості дає можливість відтворювати її багатомірність і багатоманітність як відносно цілісну систему на основі певних принципів. Такий підхід доцільний при аналізі епохальних творів, які з плином часу постійно самоактуалізуються, виявляють такі грані змісту, на які недостатньо звертали уваги в минулому. Класичним прикладом є Святе Письмо. Ось уже третю тисячу років найвидатніші уми людства намагаються осягнути таємниці його положень. Складається враження, що у Святому Письмі міститься невичерпний об'єм інформації, яка постійно самоактуалізується і реалізується в історичному процесі, організовуючи і спрямовуючи його.

У такому розумінні слід підходити і до вивчення творчості Т.Шевченка – сприймати його ідеї з позицій системоутворюючих принципів, бо містяться вони у різних творах і виражаються у різних контекстах. На цю обставину звертав увагу М. Драгоманов, зауважуючи, що "всі, хто бравсь писати про нього (Шевченка – М.К.) перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря" [1: 327]. Є.Маланюк пише, що "цитатами з Шевченка, як цитатами з Біблії, можна доводити "все" 7 1 кожна "ідеологія", чи "партія" у нас таке може – при допомозі цих цитат – з тріумфом проголошувати Т.Шевченка "своїм" [2: 78]. Різноманітність творів Т.Шевченка відбувається тоді, коли до них підходять або ідеологічно цілеспрямовано, або кон'юнктурно, вузькопрофесійно.

Соціокультурний підхід долає цей прагматизм і формулює декілька системоутворюючих принципів, що відтворюють глибинну суть творчості Т.Шевченка.

Перший – це національно-світоглядний принцип.

Виразити духовний потенціал нації може тільки геній, який вийшов із її середовища. І в наші дні побутує думка про те, що найвищі досягнення культури недоступні більшості, бо їх сприйняття вимагає певного рівня освіти. Тому культура ділить людей на вищий, елітарний та нижчий, протонародний рівні. Висока, елітарна культура, особливо літера-

тура, завжди свідомо оминала життя низів, простих "сірих сіромах", "Господом забутих". Народне, демографічне життя низів художньо не озвучувалося, не "висловлювалося" засобами мистецтва. Навіть трагічні соціальні катаклізми, бунти, збурення, трагедії тощо не виражалися ні у творах літератури, ні у творах живопису.

Найталановитіші і найсовісніші письменники іноді зверталися до теми "соціального дна". Вдавалися до цих спроб О.Радіщев, В.Гюго, Ф.Достоевський та інші. Однак це були поодинокі спроби, що не мали ніякого впливу ні на свідомість еліти, ні на свідомість низів.

Т.Шевченко вперше порушив цю тисячолітню традицію. Саме через нього вперше проходила словом-криком "субстанція пекла", його моторошна, наскрізь прониклива стражданнями сутність. Щоб зрозуміти велич зробленого ним у цій сфері скористаємося аналогією В.Скуратівського. Він пише, що за свідченнями мандрівників, раби, яких звозили з усіх регіонів Африки на антільські острови, спілкуючись, не могли відразу знайти спільної мови. Тому, збираючись разом, вони не співали пісень, а просто вили. Виразити біль, жах і страждання можна і на до-знаковому, до-раціональному рівні, на рівні ірраціональному – тобто плачем і виттям. Уявімо собі, зауважує В.Скуратівський, що цей плач великого натовпу антільських невольників раптово захопився словом, віднайшов його, осів у ньому, не втративши при цьому жодної сльози. Уявімо собі, що він із своєї до-знакової неформленості і стихійності перейшов у знаки з усіма їхніми прикметами, якостями, умовами, обов'язками – у знакову реальність мови, зберігаючи водночас свою стихійну, невідпорну силу. Із своєї безмірності він перейшов до міри, в гранично вивірений простір вірша, у періодичність метра і рими, залишаючись при цьому по суті своїй безмірним, постійно перебиваючи усі ритуали розміру і рими [3: 247].

Сума таких уявлень лише відносно наблизить нас до розуміння, грандіозності і загадковості генія Т.Шевченка. Його словами заговорив світ, який протягом довгого часу залишався таємницею для елітарної культури. Це явище виразило сутність, а сутність, не втрачаючи своєї онтологічної природи, виразила саму себе. Таке буває лише у великих космологічних міфах, у грандіозних світоглядних віровченнях.

Сутність світу може бути самоосмислена, національно-світоглядно виокремлена не зовнішніми формами, не входженням у нього зовні, із соціального "спостережного пункту", а з нього самого, із суті його сутності. О.Пушкін також їздив в Оренбургську губернію "збирати матеріал" про селянське повстання Пугачова, щоб потім втілити його у "Капітанській дочці". В Оренбургську губернію імперією був відряджений і Ф.Достоевський для ґрунтового ознайомлення з першоосновами народного життя. Т.Шевченко потрапив туди не як турист проти власної волі і не для знайомства з життям простого люду. Він знав це життя досконало, бо сам був частиною цього життя, найуніверсальнішим його виявом.

Мовою Т.Шевченка заговорив найпотужніший соціальний пласт того часного суспільства – селянство. Озвучилося те, що впродовж тисячоліть внаслідок соціально-економічних причин не могло художньо та ідеологічно оформитися, віднайти свій світоглядний вираз. Селянство віками виражало все багатство своєї душі через фольклор та релігійну діяльність. Воно витворило із свого середовища речника, що віднайшов адекватний словесний вираз його загадкової душі, долі, надій і сподівань.

Національно-світоглядний принцип виражає одну із важливих закономірностей творчої діяльності. Історія розвитку світової культури показує, що виразити сутність буття певної соціальної групи, її духовність може тільки представник цієї групи. Якщо навіть найталановитіший представник "низів" за якихось незвичних обставин (долі, випадку) потрапляв у стан еліти, то він мусив творити по її вимогах, канонах, правилах. Елітарна культура своїми парадигмальними вимогами деформує найталановитіших представників простого люду, роблячи з них "кларнети" чи "сопілки" для свого ідеологічного оркестру. Більше того, елітарна культура відноситься до них зверхньо, зневажливо. Т.Шевченка в аристократичних колах Петербурга називали "мужицким поетом". У наші дні дана закономірність проявляється у тому, що найоригінальніших і найталановитіших представників із регіонів у Києві зневажливо називають "провінція", вихідців із сільської місцевості, що досягли значних успіхів у тій чи іншій сфері творчої діяльності у великих

містах зневажливо називають "село", "вуйко" тощо. Сучасні "оригінально мислячі" інтелігенти радять "еліті" не змішуватися з народом, щоб не втратити елітарності. А якщо цієї "елітарності немає, тоді що? Тоді хизується вона "так звана еліта" своїм відкрито цинічним і брутальним відношенням не тільки до інтелігенції із народу, а й до самого народу, нею ж "елітою" пограбованого разом із олігархами та кримінальними керманічами.

Проявляється дана закономірність і в тому, що коли представники елітарної культури, за тих чи інших обставин потрапляли у сферу "соціального дна", то вони не тільки неспроможні були його "озвучити", словесно виразити, а й категорично відмовлялися від такої спроби. У середині XIX ст. після бонапартистського перевороту у Франції у Венсенський замок був ув'язнений граф Алексіс де Токвіль – історик, соціолог, один із найблискупіших умів XIX ст. Після і внаслідок ув'язнення він оголосив XIX ст. і взагалі всю буржуазну епоху апокаліпсисом, представив її як ланцюг нескінчених катастроф. Ув'язнення його тривало... один день. А якби йому довелося відбутися три тисячі шістьсот п'ятдесят днів солдатчини і заслання, що їх переніс Т.Шевченко? Причому весь час він був під пильним наглядом самого царя. "Микола I не тільки виявився в справі Шевченка жорстким імперським владикою-деспотом, який ясно усвідомлював небезпеку українського самостійництва. Він виявив тут свою дріб'язкову мстивість, повернувши Шевченка в ще важче рабство, ніж те, з якого дев'ять років тому його викупили" [4: 366].

У середині XX ст. Теодор Адорно, один із засновників філософії культури, оголосив, що після "Освенціму" неможливо писати віршів. Т.Шевченко весь свій геній, всю свою енергію використав для виразу цього "всесвітнього освенціму" зсередини, а не з суспільного узвишя. Він був не тільки його свідком, а й в'язнем, безмірно та бездонно терплячи від нього і тим, хто зумів поетично відтворити не тільки свій, а й біль цілого народу. І тут ми формулюємо другий системоутворюючий принцип соціокультурного підходу до аналізу творчості Т.Шевченка: логічне відтворення психо-емоційних станів.

Починаючи з епохи Відродження художники і скульптори зображають мучеництво: розп'яття Ісуса, муки святого Себастьяна тощо. Психоемоційні стани відтворюються також музикою, співом. Вся справа в тому, що відчуття, емоції логікою не відтворюються. Засобами мистецтва можна зобразити чуже страждання "на віддалі", спостерігаючи його "із сторони". Споглядаючи ці твори мистецтва ми можемо лише співстраждати. Однак словесно, понятійно виразити ні свій, ні чужий біль неможливо. Шевченко це зумів зробити. Більше того, він у поетичній формі відтворив не тільки свій, а й національні муки та страждання. Це не поезія, а своєрідний "болезапис", абсолютно адекватне художньо-психологічне відтворення страждань у фазі їх максимальної напруги, коли вже "терпіти - несила". І цей народний біль Т.Шевченко виразив піснею-стогоном, піснею-плачем, піснею-надією.

Крім того, як геній, що спроможний виразити усі нюанси людських душевних переживань, він у багатьох творах для виразу індивідуальних відчуттів використовував образи-символи, які пізніше ми знаходимо у працях Зігмунда Фрейда, Карла Юнга та Еріха Фромма. Т.Шевченко, як і творці психоаналізу, інтуїтивно відчув архетипи-символи, збережені тисячоліттями у національній підсвідомості. Можливість такого виразу зумовлена абсолютно/о близькістю поета до найболючіших точок тогочасного світу, поета, який був сам його найболючішою точкою. Максима людського страждання, котре ніким і нічим не вгамоване, "не "приспане", не пом'якшене жодним релігійно-моральним чи естетичним обезболюванням; заговорила його устами. Заговорило те, що мовчало віками.

Т.Шевченко творить не зорові образи, а конструює їх за своєю логікою. Фіксується надреальне, те, чого інші не сприймають, не бачать і не здогадуються про його існування. Тут ми зустрічаємося з певною традицією української філософії, яка починається ще з Київської Русі, проходить через творчість Г.Сковороди, П.Юркевича і найповніше виразилася у творчості Т.Шевченка – це кордоцентризм. Т.Шевченко звертається до суб'єктивних почуттів і переживань як до форм конкретної реальності. Для посилення реального існування "душевних станів", "дум" тощо Т.Шевченко ототожнює їх з конкретними і реально існуючими формами буттєвості. Ототожнюючи абстрагований образ "серця" з образом "дитини", він надає суб'єктивним людським переживанням статусу об'єктивності. Абстрактні образи існують у своїй конкретності як реальні персонажі, як самість по

своєму буттю. Він не тільки пропустив через своє серце всі несправедливості епохи, осмислив їх і передав іншим поколінням у вигляді дум-роздумів, а й пропонував варіанти їх вирішення ліквідації. По трагізму, силі духу та інтелектуальній напрузі у світовій літературі є небагато аналогів подібної творчості, співроздумів із самим собою, із своїм серцем. Світосприйняття Т.Шевченка не вкладалося у жодні тодішні теоретичні доктрини, поняття і норми. У поемі "Сон" він використовує епіграф, взятий із Іоанна: "Духа правди, що його світ прийняти не може, бо не бачить Його, не знає Його". Закінчується поема словами: "Отак-то приснилося диво. Чудне якесь!... Таке тільки сниться юродивим та п'яницям" [5: 205].

Теза епіграфа і теза кінцевих рядків збігаються, Вони стоять у прямому зв'язку між собою, уточнюючи і розкриваючи одна одну. В епіграфі, цитатою із Іоанна декларовано істини, що понятійно не виражаються. Висловлюється те, чого світ не бачить, чого він не знає, в нього можна лише вірити. У прикінцевих рядках цю філософсько-містичну формулу переведено у логіку власного світобачення. Те, чого світ не бачить, чого він не знає, виражене логікою зміненої, іншої дійсності, деформованої як сон, як те, що відкривається у сні і через сон. Щось на зразок картин Гойя: химери, маячний вираз деформованої реальності. У цьому потужний вираз геніальності всієї його творчості. Причому у Т.Шевченка зміщення логіки сприйняття дійсності має чітко виражену національну спрямованість. Не примара заради патології примар, не проблема патопсихології, а чітка соціальна спрямованість логіки, яка глибинно і точно виражає суть людських болей і страждань.

Принцип логічного відтворення психоемоційних станів дає можливість зрозуміти всю велич геніальності Т.Шевченка.

Щоб досягти успіху в тій чи іншій сфері творчої діяльності потрібна тривала підготовка, вишкіл, засвоєння традицій, технології, наполеглива праця. Усе це засвоїв Шевченко як художник, але не як поет. Як поет він творив і по змісту і по формі, що не мали нічого спільного з визнаними у той час в літературі позалітературними правилами, в супереч будь-яким літературним нормам. Тут проходить грань, що відмежовує Шевченка-поета від Шевченка-художника, генія від таланту.

Вишкіл, доктрина, канон існували для Шевченка як для художника. У мистецтві для нього існували закони анатомії і світлотіні, математично точні закони перспективи, геометрія мистецтва, міра малюнка, закони пропорції. Мусимо визнати: малюнки, картини, портрети і офорти Шевченка – талановиті, але вони не геніальні. "Шевченко вважав себе – і справді був учнем і послідовником великого майстра-романтика Карла Брюллова, руку якого, рисунок, майстерність композиції, володіння світлом, уміння створити радісну кольорову гаму можна впізнати і в ранніх, і в пізніх творах Шевченка [6: 368].

Геніальність Т.Шевченка там, де він виходить за межі вимог, принципів, правил. У поезії його нічого не зв'язувало: ні стиль, ні форма. У переважній більшості це призводить до поразки. Але бувають і винятки. Шевченко і є таким винятком. У його творчості ми зустрічаємося з двома протилежними способами діяльності: у мистецтві він дотримується наслідування, у поезії – ігнорує, руйнує всі до нього відомі норми, форми, метрики. Він творив своїми власними формами, своєю власною логікою.

Що таке геніальність в усій повноті свого творчого самоздійснення? Природна обдарованість? Так, насамперед це, але не тільки це. Це разом з тим і теорія, розрахунок, концепція, конструкція. Логіка, що твориться в супереч логіці здорового глузду. Доктрина, що народжується з переборення усіх доктрин. Справжній геній – це завжди явище, і явище унікальне, бо справжня геніальність – це завжди драма, трагедія, оскільки драматичне і трагічне саме становище генія – бути на грані двох безодень: світу видимого й світу невидимого. Ця відкритість безодні робить генія явищем воістину позаісторичним. Тому справжній геній не має учнів, не має своєї "школи", оскільки він не має систематизованих знань, які можна передати своїм послідовникам, як це робить талановитий майстер. Із справжнім генієм можливе лише спілкування – подив, а не спілкування – розуміння. Геніальність не об'єкт розуміння, а лише сприйняття чи несприйняття його позицій. Геніальність – це дар, яким наділений мислитель і яким він сам обдаровує інших; геніальності не навчають, нею причащаються, духовно оновлюються і збагачуються. Він

сам себе зробив як поет і сам будував морально-філософські підвалини свого життя і своєї творчості" [7: 371].

Важливим формотворчим чинником соціокультурного підходу до аналізу творчості Т.Шевченка є проблема волі, як ідеалу національного життя.

Історичне минуле України Шевченко осмислював через призму ідеалу її незалежності. Особливу увагу він приділяє проблемі волі: воля була в минулому, коли запорожці добували і "славу і волю". У сучасній Україні волю приспали "недобрії люди", вона спить у могилах, що розкидані по полю. Воля – основа людського життя, бо коли не буде волі, не буде добра ніколи. Рабство народу – це наслідок підупаду у нього найціннішої риси – прагнення до волі. Якщо покоління втрачає волю, то воно соромом вкриває наступне покоління. Т.Шевченко закликає "громадою", "усім миром" будити приспану волю.

У своєму розумінні волі він розкриває зміст того національного гасла, за яким ішли всі визвольні змагання народу і порушення якого приводить до поневолення, до втрати особистої, державної і національної гідності. Воля, як ідеал національного життя, як оперття національної свідомості є рушійною силою історичного процесу, формотворчим чинником політичного життя, що "не вмере, не загине". Якщо форми національного життя, хоч би як вони не прикрашалися і не вихвалялися, не відповідають інтересам нації, засядам державної незалежності, прагненням нації до волі, вони не мають права на існування. Т.Шевченко безкомпромісно розвінчував тих представників народу, фальшивих патріотів, які "гірше ляха Україну розпинають". Минуле Шевченко радить сприймати не лише у яскравих картинах, а критично. Засуджуючи гетьманів, що зраджували народові, гальмували його устремління до волі, він називав їх рабами, підніжками, московським брудом та варшавським сміттям.

Найбільшого удару по національній волі, на думку Т.Шевченка, завдала Переяславська угода, що зруйнувала державну самостійність України. Тому найтяжчі та найгірші докори адресує він найславнішому з гетьманів Богдану Хмельницькому та іншим.

Досить характерна щодо цього є містерія "Великий льох", у якій виведено три душі, що караються навіть несвідомі вияви звичайної доброзичливості, властивої українцям, до людей, що здійснили злочин проти України. Одна карається за те, що з повними відрами перейшла дорогу Богданові, як він їхав у Переяслав Москві присягатися. Друга душа карається за те, що напоїла коня Петрові І, коли той вертався додому після Полтавської битви. Третя – карається за те, що усміхнулася до лютого ворога України – Катерини ІІ. Так підкреслює Т.Шевченко фатальне для державних інтересів України переяславської угоди, полтавської поразки та антиукраїнської політики Катерини ІІ.

Усі твори Т.Шевченка пронизані цінностями християнського гуманізму. Однак, що стосується рідного народу, рідної землі, він не зупиняється ні перед чим, не визнає жодного компромісу. Художній вираз страждання народного, його болю має таку невідпорну силу, що з необхідністю вела його за ту межу, перед якою з острахом зупинялися всі. Т.Шевченко не схилив голови навіть перед Богом, коли йшлося про Україну, її народ. Якщо вороги народу використовують ім'я Бога для його гноблення, то він не сприймає такого Бога. Він так любить Україну, що за неї готовий погубити не тільки свою душу, а й проклясти самого Бога.

Для поета його гріх гордині й непокори має виправдання: адже Бог є втілення "Правди" і "Справедливості", а поставлена поетом вимога є не чим іншим, як відновленням справедливості, тобто вона перебуває у повній злагоді із самою сутністю Бога. Заради звільнення України він готовий на крайню міру – зректися Бога. Грізно, нещадно звучать ці слова. Мабуть ніхто на землі не мав і не має права вимовити їх, окрім Т.Шевченка, – він дістав це право із такої несамовитої любові до України, що вона, ця Любов, сама стає Богом, і цей жертвний виклик глибоко віруючої людини Вседержителєві підносить її на ту височінь служіння нації, на якій він постає її пророком. Шевченко свідомо вибирає позицію: коли "мені здається, що й Самого Тебе вже люди прокляли", то я – на стороні цього до відчаю доведеного народу і проклинаю Тебе разом з ним. І лише при умові звільнення України він все покине і полине "до самого Бога молитися... а до того я не знаю Бога" [7: 278].

Історичні інтерпретації думок Т.Шевченка на нашу сучасність викликають певні роздуми, оцінки, поведінку. Він ніби-то передбачав сьогодишню ситуацію України, яка ніби заснула, бур'яном укрилася. Поет устами України з гиркотою константує: "Степи мої за продані жидові, німоті, сини мої на чужині, на чужій роботі". Причину страждань українського народу Т.Шевченко бачив не тільки у зовнішньому ворогові, але й у своєму народі – у його пасивності, роз'єднаності і виродженні провідної верстви, яку він характеризує самими негативними рисами. Поема "І мертвим, і живим..." – гіркий докір, моральний вирок від імені України тим, хто людей запрягає в тяжкі ярма. Це "злії люди", "рід лживий і жорстокий", "кати-людоїди".

За власні привілеї вони запродали Україну, спричинили її політичний, економічний і моральний занепад. Вони звинувачуються у тому, що насміялися з Христа і Христової правди. "Схаменіться, недолюди, діти юродиві!" – застерігає їх поет [8: 258].

І дійсно, у кожного народу є свої Гете, Бетховен і Гегель. Однак мають вони своїх гітлерів і сталінів. На українськеї землі народилися не тільки Шевченко, Франко, Грушевський. Інакше звідки б набралася така кількість виродків, що довели до руйнування державу і вимирання народу? Не випадково слідом за Т.Шевченком два видатні сини українського народу висловили майже одне і те саме: "Народе без пуття, без честі, без поваги" (Пантелеймон Куліш. Середина XIX ст.); "Ми народ другорядний, дурний і нікчемний" (Олександр Довженко. Середина XX ст.).

Ще у першій половині XIX ст. Т.Шевченко відновив у свідомості українців майже перервану традицію боротьби за українську державу. Він не лише відновив ті державні засади, що живили сили української нації а й перетопив їх "як срібло куте-бите і семикратне перелите" у горнилі свого національно-державницького світогляду. Поет не тільки добре знав історію України, але й усвідомлював її державне майбутнє. Змагання українського народу до гідного людини життя приводило Т.Шевченка до ідеалу республіканського ладу України на зразок США. "Чи діждемось ми Вашингтона з новим і праведним законом?" – запитує він і відповідає: – "а діждемось таки колись!".

Список використаних джерел

1. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
2. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
3. Скуратівський В. Шевченко в контексті світової літератури // Хроніка. – 2000. – № 35–36.
4. Попович М. Нариси з історії української культури. – К., 2001.
5. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1976.
6. Попович М. Нариси з історії української культури. – К., 2001.
7. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1976.
8. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1976.

Svitlana Lukjanenko, Mukola Kubajevskyj

ANALYSIS OF T. SHEVCHENKO'S "CREATIONS IN SOCIO-CULTURAL CONTEXT"

This article shows that socio-cultural approach to T. Shevchenko's words gives an possibility to consider it as a single system. Socio-cultural approach formulates several system-forming principles which creates profound essence of T. Shevchenko's creations

УДК 930.008

Тетяна Савчин

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СОНЕТНОГО ЖАНРУ

У статті досліджено історію розвитку українського сонетичного жанру, проаналізовано його специфіку та особливості розвитку.

Коріння сучасного сонета, як відомо, сягає глибокої давнини. Етимологію цього жанру теоретики ведуть з творчості поетів-романтиків початку ХІХ століття. Започаткований в 30-х роках ХІХ ст. П. Шпигоцьким, А. Метлинським, М. Шашкевичем, український сонет зазнав дальшого розвитку в творчості Пантелеймона Куліша.

У 80-х рр. ХІХ ст. сонет зазнав повного розквіту під пером І. Франка. Йому належить заслуга й у розробці теорії жанру, викладеній у кількох статтях та в сонетах: «Сонети – се раби...», «Чого ти, хлопче, вбравсь у стрій лицарський», «Колись в сонетах Данте і Петрарка», «Епілог». Франко вперше в українській літературі започаткував об'єднання сонетів у тематичні цикли («Вільні сонети», «Тюремні сонети» та ін.), звернувся до розповідної манери, діалогів, риторичних питань та окликів, іронії, гумору й сатири, практично довівши невичерпність жанру у відтворенні духу епохи та авторської соціально-естетичної позиції.

З більшим чи меншим успіхом пробували свої сили на складній строфі сонета сучасники та учні І. Франка: Олена Пчілка, В. Щурат, М. Вороний, С. Чарнецький, В. Самійленко, Т. Бордуляк, Леся Українка, Уляна Кравченко, М. Чернявський та інші. Колосальні можливості інтелектуалізації і піднесення рівня поетичного мислення сонетного жанру відчували українські поети початку ХХ ст.

Українська новітня поезія – Д. Загул і В. Кобилянський, М. Рильський і Я. Савченко, М. Семенко і П. Тичина, М. Терещенко і П. Филипович, В. Чумак і В. Еллан – формувалася на тлі ідейної, естетичної, психологічної строкатості. Не всім поетам першого покоління новітньої епохи було під силу ідейне розуміння, скажімо, Франка чи Лесі Українки. У перші десятиріччя ХХ століття ще можна було натрапити на численні переспіви риторичної народницької музи з декларативними закликами «до праці», традиційні штампи в народнопісенному дусі, що явно не відповідали новим естетичним та духовним вимогам часу. Тож, дедалі відчутніше окреслювалася необхідність вдосконалення техніки українського вірша, збагачення його форм і зображально-виражальних засобів. Серед безлічі літературних платформ, маніфестів, заяв, декларацій, різних письменницьких угруповань початку 20-х рр. нагальну потребу збагатити образну думку, найгостріше відчували неокласики, зусилля яких спрямовувались на засвоєння найвищих здобутків людства.

Відтак, М. Зеров вірив, що сонет своєю класичною пластикою, строгим контуром, залізною логікою може відкрити новий шлях для української поезії. Постійно вдаючись до мистецького перетлумачення загально-європейських культурних мотивів, він розумів, що в культурному досвіді людства закладено такі колізії, без осмислення яких будь-яка література буде приречена на провінційність. Орієнтуючись на загальноєвропейську культуру, неокласики (особливо М. Рильський, М. Зеров) зробили немало для розширення сфери буття української поезії – не як просто відображення чи оспівування суцього, а як духовного феномена, що обіймає весь огро́м людської цивілізації – від найдавніших часів до дня сьогоднішнього.

Завдяки творчому сприйняттю, продовженню і розвитку художніх традицій дореволюційного українського і зарубіжного сонетярства сонет підтвердив можливість свого розвитку: «Хочемо ми чи не хочемо, – писав М. Зеров, – а з часів Куліша і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської – щоб не згадувати імен другорядних, – європейські теми і форми приходять у нашу літературу, розташовуються в ній. І

вся справа в тім, як ми цей процес об'європеювання, опанування культури проходимо...».

Не руйнуючи вікових форм сонета (йдеться передовсім про багатовіковий художній досвід), його сталих категорій, поети (Б.-І. Антонич, О.Ведміцький, С. Голованівський, К. Гордієнко, М. Доленго, М. Драй-Хмара, М. Дубовик, М. Жук, Д. Загул, В. Мисик, Ю. Клен, М. Рильський, П. Филипович, пізніше С. Крижанівський, Г. Плоткін, І. Чумаченко та ін.) оновлювали жанр, вносили певні зміни в його структуру.

Необхідно окремо вирізнити лідера неокласиків Миколу Зерова, добре відомого не лише, як літературного критика, історика літератури, публіциста, але і як теоретика сонетного жанру, майстра сонетного вірша. Перші публікації «сонетоїдів» М. Зерова появилися 1923 р., а наступного року (1924) вийшла збірка сонетів «Камена», куди, крім перекладів давньоримських поетів, увійшли одинадцять сонетів і вісім александрійських віршів, де вдало поєднано заземлену конкретику описів із філософською глибиною тисячолітньої культури.

Прихильник строгих канонічних форм, підставою для яких була ненастанна увага до багатства, чистоти і милозвучності української мови, митець мав свій власний поетичний стрижень і чітко визначену мету, висловлену в листі до М. Плевако: «Тепер усі кричать: хай живе вільний вірш, бо безсилі опанувати технікою. І тільки розхитують вірш, розсмикують, імпресіонізують мову. А укр[аїнській] мові пора б уже знайти монументальні логічні форми».

М. Зеров знайшов «монументальну логічну форму» в жанрі сонета. Дотримуючись канону, він довів його до досконалості: «Ви пишете сонети, бо хочете мати сонети, а я пишу сонети, бо інакше, поза канонічним розміщенням думок та образів, у мене не буде нічого, бо поза сонетом – я безпорадний», – писав М. Зеров Р. Олексієву.

Та недовгою була хвиля розквіту українського сонетного жанру. У кінці 20-х – на початку 30-х рр., коли теоретики так званого «лівого» фронту кинули гасло: «ліве кіно, ліве оповідання, лівий роман – це новітні форми лівого фронту, які після необхідного експериментального й винахідницького етапу увійдуть у нове життя й нове будівництво», сонетна форма не вписувалася в «ліву» ідеологію. Та й родовід українських неокласиків, як твердив Я. Савченко, – «стара, як світ: Авраам роді Ісаака, Ісаак роді Іакова, Іаков – 12 синів, а ці 12 разом вилупили спочатку Зерова, потім Якубського, а вже нарешті двох близнюків, М. Рильського й П. Филиповича». Жанр сонета піддався жорсткому остракізму, аж до заперечення як ідеологічно неприйняттого, ворожого.

У грудні 1928 р. у першому номері «Літературного ярмарку» М. Драй-Хмара опублікував сонет «Лебеді», символіку якого вуспівська критика сприйняла як приховану опозиційність неокласиків до радянської влади.

Цькування критики було таким цинічно напористим, що М. Драй-Хмара змушений був пояснювати, що не неокласиків, а французьких поетів Ромено, Дюамеля, Вільдрока, Аркоса, Мерсеро він мав на увазі під «гроном п'ятірним нездоланих співців»; що сам образ Лебедів навіяний «Сонетом» Стефана Малларме. Та це не допомогло ні самому Драй-Хмарі, ні неокласикам. Неокласиків звинуватили в опозиції до радянської влади, в неприродності світовідчуття і пропаганді скорченої агонії буржуазії.

У судженнях дослідників тих років жанр сонета трактувався як буржуазний, аристократичний, що відбивав дрібні міщанські почуття. У газетних «сентенціях» безапеляційно заявляли, що «сонет обирають собі за зброю націонал-фашисти, ніцшеанствуючі естети й містики», до яких насамперед зарахували неокласиків. Для читача в такій ситуації форма сонета «мимоволі асоціювалась або з одвертою контрреволюцією, або з прихованим неприйняттям соціалістичної дійсності...». Прибічників сонета стало вкрай мало у порівнянні з його супротивниками. Навіть П. Тичина, повністю оволодівши формою сонета, пише полемічно спрямований поетичний цикл «Замість сонетів і октав».

Проте сонет проявляв дивовижну живучість. Всупереч усяким заборонам, частина поетів була переконана, що й сонети, й октави, поставлені на службу новому змістові, теж мають право на життя, і вірили у прихід нової «сонетної епохи»: «В найближчий час, – писав Василь Чапля, – ми будемо мати ще епоху сонета. Здебільшого в українській поезії прикмети близького сонетного розквіту наявні».

Підставами для оптимізму автора цих рядків була багатовікова історія цієї жанрової форми, авторитет І. Франка і сонети М. Рильського, М. Жука, В. Мисика, Д. Гордієнка,

О. Ведміцького, Д. Загула, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, М. Зерова, Ю. Клена, С. Крижанівського, І. Б. Антонича, І. Чумаченка, М. Дубовика, М. Доленга, С. Голованівського, Г. Плоткіна та ін.

Бажання поетів іти «в ногу» з бурхливою епохою, а отже, «жити трудами і днями радянського народу», довести свою лояльність до соціалістичних перетворень, не завжди усвідомлюючи їх емоційний смисл, поступово витісняли сонетну форму віршами-закликами, віршами-гаслами.

У середині 30-х років сталінські репресії остаточно визначили долю жанру і багатьох сонетистів – концтаборами, в'язницями, стратами. Хвиля репресій тоталітаризму, що нахлинула на українську інтелігенцію в 30-і роки, поглинула літературного футуролога В. Чаплю, М. Зерова, П. Филиповича, М. Вороного, Б. Пилипенка та ін., але не вбила ген сонетної культури, прищеплений українській поезії І. Франком, М. Зеровим, М. Рильським.

Після «ялових» на сонети 40-х років у наступні десятиліття, долаючи «складність соціально-політичних умов», штучно стримуваних раніше, відбувся розквіт сонета, відкрилась перспектива «епохи», в яку вагомий струмінь сонетописання вносять Д. Павличко, В. Бичко, П. Бондарчук, М. Вінграновський, П. Воронько, І. Гончаренко, І. Драч, В. Коломієць, Т. Коломієць, П. Осадчук, С. Тельнюк, М. Литвинець, В. Гринчук, Б. Нечерда, А. Малишко і багато інших, з-поміж яких були і борці-дисиденти, запроторені по тюрмах і таборах Півночі, Сибіру і Далекого Сходу брежнєвсько-маланчуківським режимом.

1957 року вийшла збірка М. Рильського «Троянди й виноград» не тільки з низкою чудесних сонетів, а й дружньою реплікою-сонетом талановитому колезі по перу А. Малишкові у відповідь на його безапеляційно-поетичну заяву: «Сонети куці – нічому».

Цей сонет був написаний 1956 року, в післявоєнний час, коли українська радянська література зазнавала жорсткого ідеологічного пресингу, і відкрив важливу сторінку поетичної полеміки, що розгорнулася в наступні роки. «Майже всі вислови Рильського про сонет подібні навзаєм двома моментами. З одного боку, Максим Тадейович захищає цю форму, посиляючись у чисто публіцистичному стилі на світові слави сонетярів, з другого боку, він покидає напівдорозі доведення життєздатності сонета в будь-яких умовах – лиш аби за нього брались талановиті люди – як річ, про яку смішно багато розбалакувати, бо вона сама собою розуміється».

Розгромні рецензії-доноси на літературні твори та переслідування письменників стали ознакою доби. 1963 року, незадовго до смерті, П. Тичина ще раз, уже в щоденникових записах, назве сонет «повторенням минулого», «справжнім назадняцтвом» і «боязню нового». «Я згадав цю перепалку (дискусію) тут до того, що й у нашій українській поезії частіше полюбляють спокій класичних форм, а не шукання нового. І що гірше всього, що це й серед молодих спостерігається», – записав Тичина.

Дискусія майстрів слова, зокрема теоретиків і практиків сонетного жанру порушила широке коло ідейно-мистецьких проблем, які згодом набрали ваги: ідейної наснаженості і правдивості, традицій і новаторства, змістовної простоти в поетичному мистецтві. Це не була сутичка творчих поколінь – «батьків і дітей», а принципова розмова про наболілі питання поетичного розвитку. Вона засвідчила, що сонет не чужий українській літературі, а навпаки, збагатив її своїми кращими зразками.

Список використаних джерел

1. Див.: Франко І. Поезії і її становисько в наших временах // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т.26; Із секретів поетичної творчості // Там само. – Т.31; Леся Українка // Там само; Михайло П[етрович] Старицький // Там само. – Т.33. 2. Зеров М. До джерел // Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.2. – С. 580. 3. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР (Далі ЦДАМЛМ) – Фонд 28. – Оп.1. – № 2. 4. ЦДАМЛМ. – Ф.28. – Оп.1. – № 2. Рильський М. Микола Зеров - поет і перекладач // Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.1. – С. 10. 5. Нова генерація. – 1927. – № 1. – С. 42. 6. Савченко Я. Українська неокласика // Більшовик. – 1923. – 12 вересня. 7. Качуровський І. Сонет, його історія й теорія. // Українські проблеми. – К., 1997. – №2 (15). – С. 98. 8. Чапля В. Сонет в українській поезії. – Харків-Одеса, 1930. – С.57. 9. Данилко П.Ю. Оновлення сонета в українській радянській поезії. // Розвиток і оновлення видів і жанрів та мовностилістичних засобів ху-

дожнього зображення в радянській літературі. Матеріали міжвузівської республіканської конференції. – Одеса, 1968. – С. 10. 10. Павличко Д. Сонети Максима Рильського // Магістралями слова. – К., 1977. – С. 63. 11. Тичина Павло. Із щоденникових записів. – К., 1981. – С. 338.

Tetyana Savchyn

A HISTORY OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SONETAS A GENRE

In clause the history of development Ukrainian sonetas a genre is investigated, its specific features and peculiarities of development are analysed.

УДК 248.12

Оксана Ятищук

ХРИСТІЯНСЬКІ ОБРЯДИ В ТВОРЧОСТІ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Стаття присвячена питанням християнської моралі в творчості класика української літератури Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, описам свят і обрядів (виготовлення писанок, Великдень, ритуальна тризна "на гробках" та ін.) і пояснення до них.

Серед численних досліджень життя та творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка питання релігійності письменника залишилося одним із найнедосліджених. І не тому, що біографи Квітки (особливо радянські) не цікавилися цією темою, а тому що розглядалося це питання досить однобоко: "традиція, за якою він представлений людиною надзвичайно релігійною ... вимагає перегляду. Вона суперечить жвавій натурі письменника, його активній участі у всіх культурно-просвітительських заходах..." [1: 9].

Ми не будемо наводити у цій статті ті незаперечні докази надзвичайної релігійності Г. Квітки, які уже неодноразово були опубліковані [2: 87; 3: 2]. Нагадаємо лише читачеві той факт, що Григорій Федорович переклав українською мовою кілька уривків св. Письма, заповіді, молитву Господню. Написав ряд статей релігійного характеру. Все своє життя він вважав, що "Слово Божье есть единый руководитель ко всему благому и полезному в жизни" [4: 3].

Змальовуючи в своїх творах щоденних, "непомітних" героїв, Квітка досить часто вдається до релігійного моралізаторства, проповідує релігійні погляди. "Я сповнила самий святіший закон Його (Бога): душу мою положила за мого друга, щоб відвернути від нього горе!" ("Щира любов"); "Так що суд Божий не потерпів неправди" ("Перекоти-поле") і т.д.

У багатьох творах письменника ми зустрічаємо описи християнських свят і обрядів, та пояснення до них виготовлення писанок, Великдень, ритуальна тризна "на гробках", клечання світлиці зіллям на Святу Трійцю та багато інших.

Справжньою окрасою всього календарно-обрядового циклу українців можна вважати різдвяні свята, що поєднують у собі молитви, ритуальні страви, закликання, приспівки, музичні, театральні, карнавальні дійства. "У Різдвяних та новорічних звичаях не лише підіймається високо релігійне й загальнолюдське почуття, але тут глибоко виявлено і колективно-громадське та національне почуття солідарності, єдності; вияв найвищих людських чеснот – шанування людини, її пам'яті, ділити радість з іншою людиною; бажати їй те, що бажаєш собі; шанування праці; психіка тодішньої людини; її бажання, мрії, надії й т.п." [5: 14].

Головне завдання родини в Свят-Вечір – гідно приготувати себе, свою душу, свою хату і господарство до свята Різдва Христового. Отож і пані сотникова ("Панна сотникова") напередодні Святої Вечері обходила всі бідні подвір'я і "снабжала их необходимым не только для жизни, но и в určenные праздники доставляла, что им было нужно..." [6: VI: 297]. Господиня в цей день найбільше часу присвячує приготуванню Святої Вечері. Сама вечеря складалась, як правило, з 12 страв і включала майже всі наявні у господарстві продукти, за винятком скоромних, заборонених у піст. С. Килимник приходить до думки, що 12 страв готується тому, що протягом року "місяць оббігає землю 12 раз" [5: 20]. Між стравами на першому місці стоїть кутя. Спосіб її приготування у всіх районах України був ідентичним. Зерна пшениці очищали від луски, мили і довго варили у горщику до готовності. Під час готування кутю не солили і не солодили. Поки варилася кутя, господиня розтирала ложкою медові стільники, заливала їх холодною або теплою кип'яченою водою і медовою ситою поливала зварену кутю. Більш заможні господині розводили медовою ситою розтертий на молоко мак і цим поливали кутю, додавши до неї очищені волоські горіхи. "В другом... горшке варилась пшеничная крупа кутьи; к ней приготавливалась медовая сита" [IV: 510].

З різдвяною кутею було пов'язано багато повір'їв і звичаїв, які мали явний характер пережитків культу померлих, аграрної магії [7: 105]. Деякі вчені притримуються думки, що кутя це залишок давніх братолюбних столів, що їх уладжували в дні смерті покійників. Пшениця, як зерно, щороку оживає, тому є символом вічності, а мед – символ вічного щастя святих у небі [8: 303].

Поруч з кутею завжди стояв горщик з узваром – "необходимая принадлежность к обеду или лучше к ужину того дня" [6: 510]. Узвар варився в новому горщику з сушених яблук, груш, вишень і т.д. Інші страви, що готувалися на Багату кутю, не мали спеціального ритуального значення і відзначалися певними певним локальними відмінностями. В основному це були капуста, затертий олією та пшоном, горох, борщ пісний з карасями та грибами, смажена риба, вареники, млинці, каша гречана чи пшоняна, книші і т.п.

Після полудня до хати вносили сіно і соломку. Сіно з житньою соломкою клали на стіл, який застеляли вишитим обрусом. Долівку також встеляли сіном та соломкою, клали його й на покуті. Все це відбувалося за певним обрядом, промовами, побажаннями чи замовляннями. Майже всі магичні акти виконує голова родини – господар, а йому допомагають господиня, діти і навіть гість, якщо такий у цей вечір нагодиться до хати.

На сіно, яким було застелено стіл, ставлять велику воскову свічу, розставляють полумиски з вечерєю. На сіно, що на покутті ставлять горщик з кутею та узваром. До вечері сідали лише після того як в небі загорялася перша зірка, що сповіщала всім людям про велике чудо – народження Сина Божого. "Тут почались приготовления к ужину со всеми обрядами. Накурили ладаном, стол устлали сеном, покрыли скатертью и на стол поставили свечу желтого воска. На почетном месте стояли взвар и кутья, окруженные кучами пирогов с разными веществами. Не садились за стол; ожидали звезды" [IV: 300].

Пан сотник досить детально розповідає своєму сину Васі ("Панна сотникова") про звичай вечеряти на сіні, про ритуальну роль куті та узвару. Відчувається, що автор твору дуже добре знає не тільки обряди, притаманні різдвяному циклу, а й історію їх виникнення.

Майже у всіх регіонах України побутувало повір'я, що душі померлих родичів беруть участь у святковій вечері. Для них після вечері залишали рештки їжі на столі. На ніч обов'язково біля куті залишали ложки. Це робилося для того, щоб обрядової каші могли поїсти предки.

За давньою, ще дохристиянською традицією, на Святвечір відбувався обмін ритуальними стравами. Цей обряд, спільний для всієї України, мав свої регіональні відмінності. В деяких місцевостях після вечері діти разносять кутю по родичах, у інших заможні господарі разносять вечерю бідним. Вечеря, яку надсилали родичам, хрещеним батькам, бабі-повитусі, складалася, як правило, з ритуальних страв столу: куті, риби, книшів, пирогів і т.п. Приймаючи обрядову їжу, господарі дякували і теж передавали дари – такі самі страви зі свого столу. Дітей, які приносили вечерю обдаровували гостинцями: "От каждого дитяти принесена была «вечеря»: на тарелке кутья с сытою, пироги и проч. /.../

Восприемники должны были обласкать детей, обдарить их ленточками, платочками, вещицами, кого деньгами, все по приличию" [IV:302].

Різдвяні свята тривали аж до свята Водохреща. Весь цей час від Різдва до Водохрещ нічого не можна було робити, лише ходити в гості.

Не менш цікаво та етнографічно точно описані у Г. Квітки-Основ'яненка і Великодні обряди ("Маруся", "От тобі і скарб", "Божі діти") – найзначнішого християнського свята на честь воскресіння Ісуса Христа.

Христове Воскресіння багате не тільки величчю богослужіння, а й глибоко символічними обрядами та народними звичаями. Одні з цих звичаїв – вплив християнського культу, інші – з дохристиянського часу, коли наші предки у цей час відзначали щорічне весняне свято воскресіння, оживання природи. "Взаємне пристосування, синкретизм старих і нових вірувань поступово приводили до все більш міцного сплаву, де все важче ставало розрізняти, що тут своє, місцеве, а що принесло християнство", – стверджує С.О.Токарєв [9:23].

Активна підготовка до Великодня розпочиналася від Вербної неділі і називався цей тиждень чистим або білим. Починаючи з понеділка, кожен день мав своє призначення. В цей час "У кожному дворі хазяйство робить своє діло: старий обпатравши кабана, розділя його на шматки... на ковбаси та на капусту на празник; ... упоравши кабана, приймається різати баранця, так знай покрикує на Василя, щоб мерщій рубав дрова..." [III: 192-193].

Чи не найбільше обрядів і дійств було пов'язано з Чистим четвергом. Існує повір'я, що в цей день ворониносять своїх пташенят до річки і миють. А хто скупається раніше воронячих дітей, той буде здоровим протягом року. Очищалися водою і хворі люди, часто роблячи це ще вночі "поки ворон дітей не купає". Відро води з купелю хворого несли на перехрестя доріг і виливали його зі словами: "Господи, Ісусе Христе! Перехресна дорого! Дай, Боже, здоров'я в ручки, в ніжки і в живіт трішки" [10: 361]. Обережні люди остерігалися вдосвіта виходити на перехресні дороги, щоб до них не причепилася чужа хвороба.

В цей день господиня пече паску. Виготовляли її з найкращого борошна, яке було в господарстві. Вчиняли здобне тісто на яйцях, маслі, сметані, олії і, добре вимішавши, ставили у тепле місце сходити. У змащені форми викладали тісто так, щоб воно займало не більше двох третин посудини. І коли тісто знову сходило, його ставили у добре випалену піч: "... бо тільки що вчинила тісто на паску, так піч треба добре натоплювати, щоб у хаті було дуже тепло та душно, а то тісто перекисне і паска не вдасться" [III: 193].

В Чистий четвер обов'язково потрібно насукати свічок. Великого значення надавалося свічкам, які тримали у церкві під час відправи Страстей. Додому страсну свічку намагалися донести так, щоб вона не погасла. Полум'ям цієї свічки випалювали хрест у хаті на сволиці "щоб лиха нечисть хату минала", її запалювали під час грози, щоб грім в хату не попав, під час пологів, щоб допомогти породіллі, під час хвороби: "Далі засвітив страшну (страсну – О.Я.) свічку, поставив перед образами..." [III: 75].

На Чистий четвер припадає Мертвецький Великдень (на Слобожанщині його подекуди відзначали не в четвер, а на Жилавий понеділок): "Вам піст, вам чистий понеділок... , а нам великдень; бо за вами до церкви не дотовпишся..." [III: 94]. Опівночі мерці стають з своїх гробів і приходять під церкву на звуки дзвонів: "Ніч була темна... , у церкві світиться і на дзвіниці дзвонять у скликанчик" [III: 92]. Відправу проводять священники які також померли: "На дивовижу йому, що людей у церкві багацько, а ніхто не догадується, що чита мертвець" [III: 93].

Після закінчення Богослужіння всі мерці христосуються, а потім виходять з церкви і стають перед дверима. "Аж ось пан Олексій покинув читати, та як забубнить з своїми школярами, та-усе таки з мертвецьми, та неначе з бочки як загули: "Христос Воскрес!" [III: 94].

У цей час душі покійників не бояться ні хреста, ні молитви і дуже агресивні до людей, які можуть їм зустрітися. Лише крик півня може спасти цю людину від смерті: "Кукуріку! Заспівав півень ...Шарасть! Розсипались наші мертвеці і забряжчали, неначе хто мішок п'ятаків висипав!" [III: 102]

Наступного дня, у Страсну п'ятницю виконувати будь-яку роботу, окрім випікання пасок, не можна було. Зранку люди постилися і готувалися до виносу плащаниці з вівтаря.

У Великодню суботу роблять крашанки та писанки. Курячі яйця варили на круто в природних барвниках, найпоширенішим з яких було цибулиння. Звичай робити писанки та крашанки виник дуже давно. У стародавніх народів був звичай: прийшовши перший раз до високої особи, принести їй якийсь дар. Біблійна легенда розповідає, що, проповідуючи Христову науку, Марія Магдалина зайшла у двір римського цісаря Тиверія, дала йому в дар червону крашанку зі словами: "Христос Воскрес" і лише після цього почала свою проповідь. За її прикладом пішли інші християни і почали в день Паски дарувати один одному писанки та крашанки.

Виготовлення писанок вимагало певного хисту, бо малювати на випуклій поверхні значно важче ніж на папері. В основному переважав геометричний орнамент та рослинний. "Тай мудрі ж і писанки! Зелені гвоздички з блакитним листям; а кохвейна рожа на усе яйце і не уписалася так, вже і листячко дрібнесеньке вже на самому кінці ледве притулили; були з жовтими хвілками, були і безконечні" [III: 194].

На Великдень все населення села збиралося до церкви святити паску, яйця, сир, печених поросят, сало, ковбаси. "...на самий великдень у ранці... понесла до церкви на посвященіє паску, баранця печеного, порося, ковбасу, крашанок з десяток, сало і грудку солі..." [III: 58].

Поздоровляти з святами і христосуватися починають уже після Богослужіння. При цьому зазвичай цілуються і обмінюються писанками і крашанками. "Закон повеліва христосуватися зо всяким і хоч би з смертельним урагом" [III: 59]. Святковий великодний обід розпочинався з молитви, розрізання свяченої паски та крашанки на стільки частин, скільки було членів сім'ї. Кожен мовчки з'їдав свій кусок і лише після цього приступав до інших страв: "... прочитавши тричі "Христос Воскрес з мертвих", зараз відрізав паски свяченої і положив перед усяким по куску" [III: 60].

Слід згадати і цілий ряд поминальних мотивів у Великодні свята. В Києво-Печерській Лаврі після воскресного богослужіння монахи йшли в підземні печери, щоб принести звістку померлим про Христове Воскресіння.

Майже повсюдними на Україні були традиційні громадські поминки ("гробки", "проводи"). Залежно від місцевих традицій вони, припадали на першу неділю після паски або на наступні після неї два дні. Спеціально для цього пекли книші, фарбували крашанки. Обов'язково кожен приносив з собою вузлик з їжею. "То було на самі проводи і треба було через кладовище йти, де на гробах у той день усі поминають своїх родичів. От Маруся узяла й мисочку, щоб і своїх поминути. Положила курку варену, три в'язки бубликів, буханець, два книша..., а Василь... ніс у хустці аж три десятка крашанок" [III: 68]. Обідали групами коло могил родичів, або всім селом на вільній площі кладовища, застелявши траву рушниками. Такі проводи існували здавна як древньослов'янська традиція, пов'язана з культом предків [7: 115]. Пізніше християнство внесло в ритуал поминання церковну панахиду. "Одслужили панахиду... Посідали люди на гробах трапезувати" [III: 68].

Професор Степан Килимник про звичаї Великодня каже: "Коли б сьогоднішня людина спроможна була заглянути на мить у чисту душу дитини й відчути ту радість, безмежну радість, коли насправді душа дитини витала в імперіях казково-феєричної радості в очікуванні завтрішнього дня – Великодня, – то людина зрозуміла б і відчула б той невидимий тисячолітній зв'язок, поєднання її душі з душею далеких-далеких пращурів, прародителів, поєднання нинішньої християнської культури з тисячолітньою високою культурою наших прадідів... Людина вважала б ці звичаї, традиції українського народу, за святиню і велич, хоронила б їх, зберігала б та дотримувалась їх і передавала б своїм нащадкам, як самий дорогоцінний скарб, із роду в рід" [5: 82].

Список використаних джерел

1. Чалий Д. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. – К.: Худ. л-ра, 1962. – 206 с. 2. Данилевський Р.П. Украинская старина. – Х., 1866. – 220 с. 3. Лашенков Н. К биографии Г. Квитки. – Відділ рукописів Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 67. – од.зб.

143. – 6 арк. (Далі ВР ІІ ім. Т.Г. Шевченка НАНУ). 4. Квітка Г. О святой мученице Александре царице. Стаття. – ВР ІІ ім. Т.Г. Шевченка НАНУ. – Ф. 67. – од.зб. 142. – 8 арк. 5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Фак. вид. – К.: АТ "Обереги", 1994. – Кн. 1. – Т. 1: (Зимовий цикл); Т. 2: (Весняний цикл). – 400 с. 6. Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979. – 1981. Цитати з творів Г. Квітки-Оснoв'яненка подаються за цим виданням. Римська цифра позначає том, арабська – сторінку видання. 7. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1977. – 154 с. 8. о. Юліян Я. Катрій ЧСВВ Пізнай свій обряд! – Нью-Йорк – Рим, вид-во ОО. Василян, 1982. – 493 с. 9. Токарев С.А. Народные обычаи календарного цикла в странах зарубежной Европы// Советская этнография. – 1973. – № 6. – С. 22-31. 10. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Мюнхен, Українське видавництво, 1958. – Т. 1. – 455 с.

Oksana Y atyshchuk

THE CHRISTIAN RITES IN THE WORKS OF H.F.KWITKA-OSNOVIANENKO

The article by Oksana Vasylivna Y atyschuck deals with the questions of Christian morality in the literary works of the Ukrainian literary works of the Ukrainian literature classic H.F.Kwitka-Osnovianenko. It gives the analyses and explanations of the author`s descriptions of national holidays and rituals (such as making the painted Easter eggs "py-sanky", Easter Holiday itself ritual trinity "on the toms" etc.)

РОЗДІЛ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (4зв)

Сергій Троян, Леся Алексієвець

СЛОВ'ЯНСТВО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ АВСТРІЙСЬКИХ УЧЕНИХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано роль слов'янства в суспільно-політичних поглядах австрійських вчених початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. супроводжувався наростанням складних проблем в Австро-Угорській імперії, які загрожували їй дезінтеграцією і крахом. Для свого збереження дуалістична монархія мала насамперед вирішити національне питання, враховуючи при цьому інтереси численних слов'янських народів імперії. Водночас відбувався пошук нової об'єднавчої імперської месіанської ідеї, яка б відродила велич монархії Габсбургів. Саме в такому контексті доцільно розглядати австрійські ідеї створення Серединної Європи (нім. – *Mitteleuropa*), які напередодні та в роки першої світової війни сформувалися поряд з німецькими серединноєвропейськими планами. Загалом вони були складовою частиною зовнішньополітичних концепцій нового оформлення Австро-Угорщини зокрема і Європи загалом після війни 1914–1918 рр. Особливо активно над їх розробкою працювали австрійські політики, письменники, публіцисти, історики, економісти, погляди яких відзначаються не тільки спільністю точок зору і загальнотеоретичних підходів, а й деякою розбіжністю. Це, зокрема, показово для серединноєвропейських ідей представників австрійської суспільно-політичної думки початку ХХ ст., які безпосередньо стосувалися долі слов'янських народів, що проживали як у самій Австро-Угорській імперії, так і за її межами.

Виразники німецьких національних прагнень – професори Інсбрукського університету Рудольф фон Скала і Гарольд Штайнакер, відомий історик і етнограф, професор Чернівецького та Грацького університетів Раймунд Фрідріх Кайндль і професор Віденського університету Ганс Юберсбергер відстоювали вищість, переваги австрійських німців у Дунайській монархії. Ще до першої світової війни вони неодноразово висловлювали думки, що німці є головним державним народом Австро-Угорської монархії. Тому в основі серединноєвропейських планів цих учених лежала ідея про захист інтересів німецького народу як основний пункт програми. Скала ще в 1903 р. сприяв заснуванню "Національної ради", яка ставила за мету "збереження національного становища" і позицій німців в Австрії. Він вважав, що в "історичній боротьбі" між германським і слов'янським світами необхідне об'єднання "всіх національних сил німецького народу". Це важлива передумова щасливого майбутнього австрійських німців, яким Скала пророкував здатність вирішувати завдання дійсно світового масштабу [1]. У статті, опублікованій у жовтні 1914 р., Скала закликав покінчити з усіма панславістськими домаганнями, прагненнями і пориваннями у східних провінціях Австрійської імперії. Відповідно, там мали значно посилюватися позиції німців [2].

Скалу підтримав Штайнакер. У листі до відомого німецького пропагандиста серединноєвропейських планів Ф.Наумана він писав: "Все прийде, як тільки будуть вирішені внутрішні національно-політичні державні питання" [3]. Одним із таких важливих питань Штайнакер вважав об'єднання німецького народу та зміцнення його позицій в усіх частинах Австро-Угорської монархії, особливо в Угорщині, де головного противника посилення німців і династії Габсбургів історик вбачав в особі угорського міністра закордонних справ графа Ш.Тіси. Про нього професор з Інсбрука писав так: "Він боявся німецького панування більше, ніж Росії" [4].

Захист і відстоювання вимог австрійських німців на території Дунайської монархії простежуються у ще одного представника цього ж напрямку – професора Чернівецького

та Грацького університетів Кайндля. Концепція "Міттельєвропи" викладена ним у численних працях, присвячених німецьким поселенцям у Східній і Південно-Східній Європі, а також їхньому впливу на культурний розвиток цих земель [5]. Під час першої світової війни Кайндль особливо активно займався питаннями долі німецьких поселенців у Карпатах і на Балканах. Він намагався показати важливе значення посилення впливу німців на шляху до Адріатики і домогтися збільшення кількості німецьких поселенців на Сході, особливо в Галичині. У такому просуванні на Схід він вбачав "захист для всього німецького народу", "передове укріплення", яке здатне витримати осаду і штурм. Ці форпости зображалися "зонами боротьби", які завжди повинні були підтримуватися для захисту власне німецьких володінь [6]. Історик пропонував конкретні заходи підтримки колоністів з боку німецької батьківщини (Mutterland): німецький капітал і німецькі підприємці повинні вкладати інвестиції в країни Сходу, захоплювати багаті сировинні ринки, а родючі східні землі мали гарантувати великі успіхи німецьким фермерам.

Крім того, потреби та становище німців повинні постійно висвітлюватися й обговорюватися на шпальтах газет і на зборах. Кайндль у зв'язку з цим зауважував: "Ми повинні засновувати на чужих мовах газети, які будуть німецькими за змістом... Ми повинні своїм близьким і далеким сусідам давати про нас пояснення, роз'яснювати суть нашої роботи і наших прагнень" [7]. Також німецькі католицькі церкви через пожертвування мали показувати, що їм не байдужі потреби їхніх німецьких братів по вірі на Сході. Кайндль вважав, що "сильне і всебічне сприяння німцям у прикордонних областях є справою всього німецького народу" [8].

Виходячи з того, що Буковина у роки першої світової війни була окупована російськими військами, Кайндль пропонував перевести Чернівецький університет на Захід. Його слова з цього приводу розкривали думки і переконання історика: "Ми не хочемо, щоб у теперішній момент могутнього розквіту німецького духу німецький народ і здобутки його важкої праці згоріли на Сході... Оплот німецької культури в прикордонних землях не може загинути в теперішній переломний історичний час, оскільки підготовлений повний поворот німецьких прагнень і цілей, оскільки заклик на Схід знову прозвучав і його супроводжують прекрасні перемоги німецької зброї... Ми хочемо утримати, не залишивши малодушно, те, що там досягнуто потоками німецької крові. Хто сильніший, хто хоче наповнювати Австрію німецькими ідеями, мусить мати подібні почуття... Великий народ повинен у своїй прикордонній області проводити далекоглядну та передбачливу політику і приносити жертви для її відстоювання. До цього відноситься також збереження Чернівецького університету" [9].

Отже, на думку Кайндля, німецька Серединна Європа мала виникнути перш за все в результаті розширення німецької колонізації у східному напрямку, посилення культурної, організаторської і державно-правової ролі німців на Сході. Кайндль вважав, що внутрішня структура Дунайської монархії послабилася не через необдуману федералізацію і непоступливість прагненням слов'янських народів. Він неодноразово енергійно висловлювався проти визнання автономій у східних і південно-східних областях імперії і підкреслював, що "надання автономного особливого права землям, в яких проживає німецька меншість, буде шкідливе не тільки їй, але також і державі та її значенню як оборонної і союзної сили" [10]. Кайндль давно пропонував спорудити вздовж всього східного та південно-східного флангу імперії військовий кордон і поставити під військове управління старі та новостворені області, в яких ворожа Австрійській державі підривна робота могла б загрожувати розривом всіх упорядкованих зв'язків. На його думку, після позитивного досвіду військового управління Буковиною наприкінці XVIII ст. можна спокійно передати до рук армії долю прикордонних провінцій, щоб створити там основи для введення конституційного устрою за німецьким зразком.

Прихильники католицько-консервативних ідей Ріхард фон Кралік, Міхаель Мейр і Людвіг фон Пастор розглядали Міттельєвропу як результат поширення католицького культурного руху на слов'янські землі та визначної державної місії Австрії. Це була нова культурно-політична течія того часу в Габсбурзькій імперії, яка почала витіснити ще пануючий ліберальний напрям. Найбільше піднесення і поширення християнських соціальних ідей припадає на період 1890–1910 рр. Ідейним лідером католицько-

консервативного напрямку вважається письменник і публіцист Кралік. Свої погляди він найповніше виклав у працях "Суть і всесвітньо-історичне значення німецтва", "Католицизм і національності", "Австрійська історія", "Рішення у світовій війні. Три промови", "Історія світової війни", "Від світової війни до світового союзу", "Культурна місія Австрії для народів Європи", "Основи та ядро світової історії".

Кралік перебував під впливом "християнсько-германської" світової ідеї Р.Вагнера і пізніх романтиків. Він був у захопленні від майже двотисячолітньої переможної ходи німецького народу, від його "героїчної добродетності" і його "національних расових інстинктів". Як апологет австрійської династичної спадкоємності і монархії Габсбургів Кралік перебував в опозиції до пангерманців і критикував малонімецьку політику Пруссії та Бісмарка. Світову війну він розглядав як боротьбу ідей 1789 і 1914 рр., що велася "між пустими фразами Свободи, Рівності, Братерства, які прекрасно ілюстрували страшний час Французької революції, і німецькими ідеями Порядку, Відповідальності, Загальної Приналежності, Авторитету, Самовиховання, Дисципліни, Благочестивості". Кралік був також противником США, американської демократії і республіканської форми правління. Він негативно і скептично поставився до перемоги соціалістичної революції в Росії, вважаючи, що більшовицький режим, як і всі утопічні системи, не має майбутнього.

На такій релігійно-консервативній основі Кралік та інші представники цього напрямку розвивали свої ідеї та плани створення Міттельєвропи, де пануватиме німецький дух і німецький порядок. Після підписання мирного договору в Брест-Литовську він коротко так сформулював свою концепцію: "Міттельєвропа здобула колонізаційний вплив на Чорному морі і відновлює час Ганзи на Балтиці" [11]. Кралік вітав консолідацію балтійських країн як старих областей німецької колонізації і, подібно Кайндлю, вбачав необхідність у розширенні німецької еміграції на Схід, насамперед на слов'янські землі. Він розглядав Україну та кавказький регіон між Чорним і Каспійським морями як противагу з одного боку Росії, а з другого – Туреччині та Персії.

Водночас Кралік, розвиваючи більш ранні положення німецького економіста Ф.Ліста, виступав за розширення і зміцнення Середньої Європи за рахунок включення до її складу територій Дунайського регіону. У праці "Австрійське відродження" він писав: "Завдання і майбутнє німецького народу лежить не на американському Московському узбережжі, а на нижньому Дунаї, весь Дунай мусить стати австрійським і так буде залучений до німецької Міттельєвропи" [12]. При цьому Кралік припускав, що військовий союз Туреччини з Центральними державами і розгром Сербії утворюють для Австрії прекрасні можливості для розширення Міттельєвропи за рахунок земель на південному сході континенту, а потім і на Близькому Сході. Саме тому важлива роль відводилась Дунайському простору як мосту, що має з'єднати різні частини Австро-Угорської монархії. Воротами, через які Австрія повинна пройти на Близький Схід і до Суецького каналу, служитиме Белград. Кралік писав про це образно і патетично: "Белград є землею принца Євгена, священною землею імператора Франца Йосипа. Белград – це наша Троя..." [13]. Австрійська імперія має використати всю територію Східної і Південно-Східної Європи, а також Близького Сходу для своєї активної культуртрегерської діяльності.

Загалом Кралік вважав, що ядро Міттельєвропи складуть дві центральні союзні держави – Німецька імперія і Австро-Угорська монархія – при сильному перш за все культурно-духовному впливові Австрії на східноєвропейські землі. Головним чином у цьому, а не у встановленні господарської автаркії у центрі Європи, він вбачав основне значення першої світової війни. Міттельєвропа для нього була не самоціллю, а передумовою для зустрічі "інакомислячого світу з належною силою і рішучістю". Як прихильник створення Великої Німеччини Кралік водночас суттєву роль у цій державі відводив "пронімецько орієнтованій Австрії". Саме ця територія, де "великі середньоєвропейські гірські масиви пробиваються і перехрещуються з великими ріками, постає якоюсь мірою середнім пунктом географічної і політичної системи координат". Звідси австрійським німцям шляхом внутрішньої колонізації Габсбурзької імперії належало розвивати релігійну самосвідомість, культурний і політичний рівень інших народів.

У плані розробки конкретних проектів проведення внутрішніх реформ в Австрії Краліка найактивніше підтримував історик і державний діяч Мейр. У зміцненні Дунайської

монархії за рахунок німців він вбачав важливий фактор розвитку західноєвропейської християнської культури. Наприкінці грудня 1916 р. Мейр опублікував статтю "Внутрішньополітичні питання в Австрії після війни", де звернув увагу на необхідність сприяння буржуазним німецьким партіям і тісним зв'язкам з Німецькою імперією, запровадження німецької мови як державної для національно змішаних областей, забезпечення конституційних змін, які були життєво важливими і необхідними, а також введення "особливого становища" (Sonderstellung) для Галичини та Буковини. Таку ідею ще наприкінці XIX ст. підтримували пангерманці, які називали Австрію "німецьким бар'єром проти слов'янських народів" [14]. Лідер Пангерманського союзу лейпцигський професор Е.Хассе у 1898 р. писав: "Законним є бажання австрійців виділити ці чужорідні тіла, забрати їх з рейхсрату і таким чином домогтися, що правда нехай і незначної, але все ж більшості у 51,5%" [15]. Фактично цей крок означав початок активного здійснення планів германізації Дунайської монархії і послаблення у ній слов'янського впливу.

Мейр був прихильником активної політики Австрії в південно-східному напрямку. Він виходив з того, що на долю Габсбурзької монархії після війни випаде велика місія на Балканському півострові, а тому розглядав цей регіон як дуже важливий з точки зору торгових шляхів і проникнення в район Чорного та Егейського морів. Метою балканської політики німців було встановлення контролю за прямою залізничною лінією Белград – Салоніки, в результаті чого Австрія не тільки контролюватиме цю територію, а й одержить найкоротший шлях від центру монархії до Середземного моря. Він писав: "Важливим опорним пунктом у цьому напрямі є Сараєво і, звичайно, Белград... Російські форпости Сербія і Чорногорія мусять віддалитися від південних воріт монархії. Така ціна сучасної великої світової війни для Австрії" [16].

Виходячи з цього, Мейр підтримував середньоєвропейські плани минулого століття і виступав за тісний митний союз між Австрійською та Німецькою імперіями. Він вважав, що коли між Німеччиною і Дунайською монархією встановляться тісні економічні зв'язки, то до такої Міттельєвропи приєднаються Румунія і Болгарія на Балканах. Це створить особливо сприятливі умови і міцний фундамент для "світової політики" середньоєвропейських великих держав. Австро-Угорщина зможе використати Балкани як міст "для культурного і господарського підпорядкування країн Малої Азії, Сирії та Месопотамії" [17].

Загалом представники католицько-консервативного напрямку дотримувалися думки про створення такої Міттельєвропи, яка стала б відновленою Священною Римською імперією, базою для проведення німцями своєї релігійної і культурної місії, сприяла б послабленню слов'янських впливів у Центральній-Східній Європі та поступовому витісненню звідти слов'ян німецьким етнічним елементом. Тому першу світову війну, незважаючи на укладені мирні договори, вони розглядали як свого роду проміжний рубіж "у великій культурній боротьбі між середньоєвропейською ідеалістичною культурою і особливим матеріалістичним напрямом" [18], між німецькими і слов'янськими ідеями та етнічними впливами у центрі й на сході Європейського континенту.

Дуже близькими до ідей прихильників католицько-консервативної течії були погляди на майбутнє Австро-Угорської імперії, яких дотримувався відомий історик і публіцист Гайнріх Фрідюнг. Він ще у 70–80-х рр. XIX ст. брав активну участь у національному русі австрійських німців, зокрема у створенні Німецького шкільного союзу, Німецької народної партії та підготовці Лінцької програми 1882 р. Уже з того часу Фрідюнг дотримувався думки про необхідність створення Міттельєвропи як великого політичного і господарського блоку німецьких земель на основі укладення митного союзу. Цей блок "складатиме фронт проти Сходу і Заходу", перш за все проти Росії та Англії. Ще в 1877 р. він також проектував можливість включення країн Балканського півострова до цього "середньоєвропейського альянсу" [19].

Найповніше плани тісного зближення між Австрією та Німеччиною були викладені Фрідюнгом під час першої світової війни у пропагандистській праці "Меморандум по Німеччині-Австрії" (опублікована як рукопис у 1915 р. в Лейпцигу). Фактично це була доповідна записка групи австрійських пангерманців про необхідність укладення тісного господарсько-політичного союзу між Дунайською монархією і Німецькою імперією. До цієї групи належали, зокрема, відомий письменник, у майбутньому перший союзний прези-

дент Австрійської республіки д-р Міхаель Гайніш, професори Віденського університету Євген фон Філіпович і Ганс Юберсбергер. Зауважимо, що не всі вони поділяли серединноєвропейські плани Фрідюнга. Так, для професора Філіповича центральним пунктом був тільки господарський і митний союз між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною [20].

Меморандум проголошував головною метою укладення всебічного союзу з кайзерівською Німеччиною, який, на думку його авторів, зміг би забезпечити на майбутнє стабільне становище і цілісність Австро-Угорщини. Водночас передбачався митний союз обох імперій. Далі визначалося, що серединноєвропейський союз укладався терміном на 25 років, тобто на час дії митного і торгового договору, який повинні були розглянути і затвердити парламенти в Берліні, Відні та Будапешті [21]. Фрідюнг і його однодумці сподівалися, що Австрія за допомогою тісних зв'язків з Німеччиною подолає господарські та фінансові труднощі, а також отримає велику користь від розширення своєї участі як серединноєвропейська імперія у світовій торгівлі.

Ще одним кардинальним досягненням внутрішнього характеру, чому сприятиме створення Міттельєвропи, стало б врегулювання національного питання, особливо задоволення чеського національного руху та рухів інших слов'янських народів. Габсбурзька монархія розглядалася як простір для розвитку всіх народів при збереженні сильної імперської влади, у віданні якої мали залишатися зовнішня політика, торгівля, армія і флот. У меморандумі передбачалося, що в результаті війни російсько-українські землі відійдуть до Австрії і об'єднаються разом зі Східною Галичиною, при можливому наданні їм "особливого становища" (Sonderstellung), тобто культурно-національної автономії, або ж створення "австрійської України" чи так званого "коронного краю" (osterreichisches Kronland) з особливим державно-правовим статусом [22].

Обґрунтовуючи основні положення свого "Меморандуму", Фрідюнг і його прибічники виходили з того, що світ уже поділений на сфери впливу між великими державами і залишилася тільки Середина Європа. Саме цей простір повинні використати Австро-Угорщина і Німецька імперія для зміцнення своїх позицій у світі та впливу на міжнародну політику. Однак концепція Фрідюнга не зустріла підтримки в Австрії. До його серединноєвропейських планів скептично поставилися як у Відні, так і в Будапешті.

Представники ще одного напрямку австрійської суспільно-політичної думки початку ХХ ст. – демократично-реформаторського (найвідомішими його представниками були історики Ріхард Харматц і Людо Моріч Гартман) – виступали за федеративний переустрій Австро-Угорщини і боротьбу за самовизначення націй розглядали як важливу складову частину світової війни. Для них характерна політична активність за об'єднання навколо Австрії всіх територій дуалістичної монархії, де проживали німці. Зрозуміло, що мова йшла також і про слов'янські землі. У підході до планів створення Міттельєвропи вони виражали погляди ліволіберальних суспільно-політичних кіл і виходили з розуміння необхідності здійснення кардинальних реформ для зняття внутрішньополітичної напруги в Австро-Угорщині. Це, зокрема, стосувалося і сфери національних відносин, де навіть пропонувалося піти на реалізацію відомої ідеї "культурно-національної автономії". Тому Харматц, наприклад, уже в перших своїх працях слово "демократичний" вживає у контексті з поняттями "національний" і "союзна держава". У 1904 р. він опублікував працю під назвою "Демократично-національна союзна держава Австрія". Ф.Фельнер, один з біографів Харматца, писав, що "у розгортанні демократії, господарському розвитку і звідси в результативному культурному прогресі" бачив той майбутнє Австрії [23].

Харматц з 1899 р. був особисто знайомий з Науманом і в його журналі "Hilfe" коментував політичні події в Австро-Угорщині. На початку першої світової війни австрійський історик прагнув швидкої реалізації серединноєвропейського проекту у вигляді тісного союзу Німецької та Австрійської імперій і з цією метою прагнув "об'єднати всі політичні партії австрійських німців для єдиної національно-політичної діяльності в цьому напрямі" [24]. Головну перешкоду в реалізації ідеї Міттельєвропи Харматц вбачав у сильній опозиції з боку австрійських і особливо угорських урядових кіл. У 1916 р. в австрійському уряді його підтримав новий міністр внутрішніх справ Ернст фон Кербер. Харматц вважав, що "сердечні зв'язки між Австро-Угорщиною і Німеччиною як результат війни і як

відшкодування важких втрат повинні продовжуватися надалі" [25]. Однак після відставки Кербера в грудні 1916 р. Харматц фактично втратив можливість отримати підтримку своїм середньоєвропейським планам.

Виявив інтерес до соціально-політичних питань, пов'язаних з майбутнім Австро-Угорської держави і слов'янських народів, які перебували у її складі, кращий учень Теодора Момзена професор римської і середньовічної історії Віденського університету Гартман. Найвищим пунктом його політичної кар'єри стала діяльність у Берліні з грудня 1918 по листопад 1920 рр. як посланця Німецько-Австрійської республіки (die Republik Deutsch-Ostereich). Гартман був вихований на революційних ідеях 1848 р. і виступав проти монархічної державної форми правління взагалі та династії Габсбургів зокрема. Значення боротьби за національно-державний принцип у світовій війні він оцінював як боротьбу за право на самовизначення націй [26]. Щоправда, в сприянні "національній федералізації" Австро-Угорщини він перш за все бачив лише перехідну стадію до майбутнього безумовно важливого "аншлюсу" Німеччини-Австрії в Німецьку середньоєвропейську імперію.

Починаючи з 1916 р., Гартман розгорнув бурхливу агітацію за створення Міттельєвропи. З особливим ентузіазмом і пристрастю історик працював над планами митного союзу з Німеччиною. Гартман боявся, що пануюча в Австрії бюрократія та аристократія знищать рух за Міттельєвропу. Тому, на його думку, "Німеччина повинна взяти ініціативу в свої руки і нав'язати Австрії митний союз" [27]. Але злиття Австрії та Німеччини мало відбутися на принципах заперечення насилля, демократизації суспільно-політичного життя і посилення регулюючої соціальної ролі держави. Створення австро-німецької Міттельєвропи саме на таких засадах відстоював Гартман у 1918-1920 рр. у Берліні як представник республіки Німеччина-Австрія.

Загалом Перша світова війна привела до розпаду і припинення існування Австро-Угорської імперії. Всі плани, які розроблялися австрійською суспільно-політичною думкою по врятуванню дуалістичної Дунайської монархії, в тому числі й різні проекти створення Серedinної Європи, виявилися або нежиттєздатними, пронизаними романтизмом і ностальгією за "золотою добою" в історії Австрійської імперії, або запізними. На місці імперії Габсбургів виникла низка незалежних держав, серед яких важливі позиції у міжвоєнній Європі зайняли слов'янські – Чехо-Словаччина, Польща, Королівство сербів, хорватів, словенців (з 1929 р. – Югославія).

Список використаних джерел

1. Skala R.v. Die Entwicklung des Deutschtums in Österreich // Der Panther. – 1916. – November. – S.1341-1346.
2. Idem. Wofür kämpfen wir Deutschösterreicher? // Deutsche Arbeit. – 1914. – Oktober. – S.11-13.
3. Enste M. Das Mitteleuropabild Friedrich Naumanns und seine Vorgeschichte. Phil. Diss. – Marburg,1941. – S.13.
4. Ramhardter G. Geschichtswissenschaft und Patriotismus österreichische Historiker im Weltkrieg 1914-1918. – Wien,1973. – S.101.
5. Kaindl R.F. Deutsche Siedlung im Osten – B.-Stuttgart,1915; Idem. Militargrenze und Militärverwaltung // Der Kunstwart. – 1916. – Oktober; Idem. Deutsche Leumund im Osten // Das grossere Deutschland. – 1916. – 11.November; Idem. Die Czernowitzer Universität und ihre Verlegung // Deutsche Arbeit. – 1917. – August.
6. Idem.
7. Idem. Deutsche Leumund im Osten. – S.1454 u.w.
8. Idem. Deutsche Siedlung im Osten – S.40.
9. Idem. Die Czernowitzer Universität... – S.411–414.
10. Idem. Militargrenze und Militärverwaltung. – S.30.
11. Kralik R.v. Die neue Staatenordnung in organischem Aufbau. – Innsbruck-Wien-München,1918. – S.174.
12. Idem. Österreich Wiedergeburt // Bücher der Stunde. – Bd.5. – Regensburg,1917. – S.96.
13. Idem. Die Entscheidung im Weltkrieg. Drei Reden. – Wien,1914. – S.10.
14. Alldeutsche Blatter. – 1897. – N49.
15. Ibid. – 1898. – N.1.
16. Mayr M. Einige Gedanken über Österreich Zukunft // Der Arbeit. – 1914. – 8,15,22,29. November.
17. Ibid.
18. Kralik R. v. Geschichte des Volkerkrieges. – Graz,1923. – S.V.
19. Friedjung H. Der Ausgleich mit Ungarn. – Lpz.,1977. – S.82.
20. Philippovicz E.v. Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. – Lpz.,1915.
21. Friedjung H. Denkschrift aus Deutsch-Österreich. – Lpz.,1915 (Manuscript). – S.73.
22. Ibid. – S.84-85.
23. Fellner F. Richard Charmatz – Biograf Österreichs // Forum – 1965. – Marz.
24. Charmatz R. Die österreichische Sozialdemokratie und die Zukunft Österreichs // Die Hilfe. –

1916. – 20. Januar. 25. Idem. Das Ministerium des Reformen // Die Hilfe. – 1916. – 9. November.
26. Hartmann L.M. Der Krieg in der Weltgeschichte // Zur Zeit – und Welttage. – Wien, 1915. –
N3. 27. Idem. Deutschland und wir // Kampf. – 1918. – April.

Ser gey Troj an, Lesj a Alecsij evets

SLAVIC PEOPLES IN POLITICAL SIGHTS OF AUSTRIAN SCIENTIFIC XX ITEMS

In clause the role of Slavic peoples in political sights Austrian scientifics is analysed began by XX item.

УДК 323/324: 438.24/477

Тетяна Гонтар

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА СХОДІ ПОЛЬЩІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуті події напередодні та в роки Другої світової війни, що спричинили посилення конфронтації українців та поляків на політичному та побутовому рівнях. Напередодні війни, а згодом в умовах німецької окупації вже була започаткована практика переселень українців, що стосувалась й жителів Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Посяння. В планах польського еміграційного уряду для розв'язання українського питання також передбачалась можливість переселень. Протистояння Армії Крайової та Української Повстанської Армії посилювало прагнення польських органів влади досягти спокою в Східній Польщі шляхом ліквідації компактного проживання тут українського населення. Отже, українське населення виявилось політично незахищеним перед політикою переселень, поширеною в умовах завершення другої світової війни.

Взаємини між народами, що проживають поруч, завжди не позбавлені проблем, а найчастіше й прямої конфронтації. Багатовікова історія відносин українців та поляків не є в цьому відношенні винятком. Більше того, вона обтяжена не просто зіткненнями, але й повстаннями та війнами, серед яких і найтриваліша національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1654 рр.), яка тривала й після смерті великого гетьмана аж до підписання у 1667 році Андрусівського перемир'я. Та й після нього військові зіткнення й політична конфронтація, що поєднувались із соціальним протистоянням польської шляхти й українських селян накладали свій відбиток на спілкування між народами.

В XX ст. відновлення Польської держави після першої світової війни поєднувалось з відродженням претензій на українські території, що викликало нову польсько-українську війну 1918–1919 рр. Після її завершення ряд етнічних українських територій опинилися у складі польської держави, в тому числі й Холмщина, Лемківщина, Посяння, Підляшшя.

Політика польської держави щодо українців упродовж існування другої Речі Посполитої зазнавала певних змін. В ній були й силові методи знищення будь-якого опору, й руйнація православних та греко-католицьких храмів. В інтерпеляції (запиті) посла Сейму Степана Барана до прем'єра Ради Міністрів Польщі від 21 липня 1938 р. наведені факти десятків випадків передачі українських церков римо-католицькій церкві, їх спалення та руйнування [2:32-39.] Антиукраїнська політика польського уряду також обтяжувала та драматизувала міжнародні відносини в Польщі.

Після 17 вересня 1939 р., коли західноукраїнські землі увійшли до складу СРСР, чимало територій, заселених українцями залишились за межами великої України. 28 вересня 1939 р. між СРСР та Німеччиною підписаний новий договір – "Про дружбу й кордони", що в умовах початку другої світової війни віддавав ці етнічні українські землі агресору – гітлерівській Німеччині. Таким чином, Надсяння, Холмщина й Підляшшя були окуповані німецькими військами. Новий кордон наближено повторював лінію Керзона, встановлену ще у 1920 році – проходив по річках Сян, Солокія, Західний Буг.

Після 17 вересня 1939 р. радянські війська тимчасово зайняли частину території Холмщини та Підляшшя, але за новим договором змушені були їх залишити. У спогадах М.С.Хрущова, котрий був тоді членом військової Ради Українського фронту і перебував на Холмщині, відвідав родичів своєї дружини, відзначено, що він знав про новий кордон, що повинен був постати між СРСР і окупованими Німеччиною територіями Польщі. Принаймні він, повертаючись з поїздки, вивіз родичів дружини до України, щоб вони не опинилися на окупованій німцями території [1:29].

З початком другої світової війни акції переселення українців стали частим явищем. 16 листопада 1939 року в Москві була підписана "Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Німеччини про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла до зони державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла до сфери державних інтересів Союзу РСР". За цим договором декілька тисяч українців виїхали до СРСР, з них 9 тисяч остаточно, інші ж повернулись назад, звертаючись до німецьких переселенських комісій і видаючи себе за німців. Всього із західноукраїнських земель до генерал-губернаторства виїхало 10 тис. українців [1: 30-31]. Багато таких переселенців прийняли німецьке громадянство, що також погіршило їх відносини з поляками.

Кілька тисяч українців виїхало до Німеччини у 1940 р. з Буковини в зв'язку з її возз'єднанням з УРСР. Певна їх частина теж оселилася в генерал-губернаторстві.

Разом з тим значних переселень зазнали з початком другої світової війни й інші народи. Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 29 грудня 1939 р. із західних областей України і Білорусії виселялися органами НКВС польські осадники – до Сибіру та в північні райони Росії. При цьому все їх майно, сільськогосподарський реманент, худоба залишалися у розпорядженні місцевих органів влади, а переселеним дозволяли взяти з собою лише особисті речі [3: 57]. Про це переселення осадників, звичайно ж, було відомо у Польщі, і цей факт ніяк не сприяв порозумінню двох народів, хоча українці, які жили тут, і не мали до нього жодного відношення.

З початком німецької окупації Польщі німецький уряд проводив політику зміцнення німецької етнічної території на її східних кордонах. Окрім того гітлерівський уряд, проводячи політику етнічної чистоти німців, прагнув зменшити їх побутові та сімейні контакти зі слов'янами і з цією метою здійснював переселення німців з Волині, Галичини, Холмщини, Буковини, Бесарабії та інших земель на західні польські території, включені до Рейху. Поляків звідти переселяли до генерал-губернаторства, часто в місцевості, де проживали українці.

Український Центральний Комітет у Кракові, створений для захисту українських біженців за згодою німців у червні 1940 р., що став єдиним координаційним центром українського соціально-культурного життя, дозволеного в генерал-губернаторстві [4:80], чинив опір поселенню поляків в українські села, чи навіть у змішані польсько-українські на Холмщині й Підляшші. Однак, їх все ж було поселено в містах і селах на цих територіях, що посилювало польський елемент і негативно сприймалося українцями [5:188].

Окрім того Український Центральний Комітет одержав дозвіл від німецьких окупаційних властей на поселення у господарствах, де раніше проживали німецькі сім'ї, безземельних та малоземельних українців, в тому числі й ті, що залишили землі у Західній Україні і у 1940 році перебували в переселенських таборах. До середини серпня 1940 р. таким чином було поселено 147 українських родин – близько 600 чоловік [1:33], а в інших господарствах, залишених німцями, були поселені польські сім'ї. Отже, і ця переселенська акція спричинилася до певної польсько-української конфронтації, не збройної, а скоріше організаційної, яка, однак, виявилася і на побутовому рівні

Відносини між українцями та поляками погіршувалися і внаслідок того загравання окупаційних властей з українськими громадськими організаціями, що мало місце в початковий період окупації. Тоді німецькі власті намагались використати українців для протистояння польському рухові опору і йшли на певні поступки та обіцянки. У листопаді 1939 р. в Кракові відбулась нарада представників українського громадянства, де був вироблений меморандум від усіх західних українських земель. Він був складений у дусі лояльності й побажань до німецької влади, що зводились до забезпечення організації українських шкіл, дозволу на діяльність культурно-освітніх товариств, повернення забраних поляками церков, насамперед собору в Холмі, аграрної реформи, визнання прав української мови в судах та державних установах.

Генерал-губернатор Ганс Франк після розмови з українською делегацією обіцяв реалізувати можливості вільного національного розвитку українців шляхом творення власної організації, відкриття шкіл, релігійної свободи, тощо. Ці обіцянки частково були реалізовані – було повернуто кафедральний собор у Холмі, але вони не перешкодили арештам української інтелігенції [1:35].

Разом з тим такі контакти українців з окупаційними властями породжували вороже ставлення до них з боку польського підпілля, яке і без того стояло на позиції заперечення будь-яких державних, автономістських чи суспільно-об'єднувачих рухів українців. Причина полягала у тому, що воно керувалося лондонським еміграційним урядом.

Політична позиція польського уряду в еміграції полягала у негативному ставленні до українського суспільного руху як такого, що загрожує польській державі. Тому вороже ставлення польського підпілля до всього українського живилося не лише конфронтацією з українським національно-визвольним рухом на місцях, але й програмними установами політичного керівництва.

Напади на українські села з боку АК почастишали у 1943 році. На їх захист стала Українська Повстанська Армія. В Бюлетені Крайового Проводу ОУН відзначалося: "Хотіли б ми, щоб поляки зрозуміли всю помилковість своєї дотеперішньої політики, щоб зрозуміли, що своєю протиукраїнською акцією вони провокують українське населення до відплати, що сьогодні не вийде на добро ні їм, ні нам" [6:212].

Польський уряд у Лондоні прагнув відновити державу і планував її повоєнне функціонування в кордонах 1939 року. Щодо політики по відношенню до українців, то з проекту, підготовленого ще у 1943 році, видно, що вона передбачала обмін населенням зі східним сусідом – СРСР, тобто переселення. Передбачалось, що певні категорії українського населення не будуть підлягати переселенню – отже, воно планувалось не як добровільне. Окрім того в ході обміну населенням передбачалось виселення українців з прикордонної смуги, з територій уздовж залізниць та важливих шляхів, навіть судноплавних річок, зі стратегічно важливих місцевостей – у політичному та господарському відношенні [7:217]. Отже, прагнення позбутися українського населення на східних кордонах країни або принаймні зменшити його вплив, – таким було політичне розв'язання українського питання в планах польського уряду в час війни.

Така позиція польського уряду була закономірною. Пробудження національної самосвідомості українців загрожувало Польщі втратою територій на сході держави. З утворенням ОУН у 1929 році з'явилася українська політична організація, що ставила своїм завданням створення української держави, яка включала б як східні, так і західні українські землі. Події 17 вересня 1939 року і вступ Червоної Армії на західноукраїнські землі був не тільки ударом по польській державі зі сходу, але й являв собою прецедент відокремлення від неї земель, населених українцями.

Разом з тим розвиток національної самосвідомості українців прискорився в роки другої світової війни. На її початку політичні керівники ОУН орієнтувались на можливість створення соборної української держави в результаті перемог німецьких військ і ліквідації СРСР. Але вже з початком окупації України, коли стало ясно, що німецька влада не допустить функціонування української держави, почалось творення національних збройних сил, яке 14 жовтня 1942 року було організаційно оформлене в Українську Повстанську Армію.

В той же час на окупованих територіях діяли польські підпільні збройні формування, серед яких найчисельнішою була Армія Крайова (АК). Протистояння АК і УПА базувалося на різних політичних цілях, оцінках перспектив розвитку після звільнення від німецької окупації. Разом з тим спільна мета боротьби проти німців та СРСР породжувала спроби налагодження контактів, співпраці. Таким, зокрема, було звернення ОУН до польського народу, що містило заклик спільно боротися проти фашистської та більшовицької агресії. В ньому звучав і докір польським керівникам, що "забули про те, що народ український є народом, котрий упродовж століть боровся за свою державу і що взагалі упродовж останніх двох десятиліть без вагань боровся за свою свободу з найстрашнішим більшовицьким ворогом" [8:209].

Німецька окупація як польських так і українських земель для польського еміграційного уряду створювала найбільше завдання повернення території держави, її незалежності, вигнання німців. Разом з тим прагнення повернути західноукраїнські землі заставляло польський уряд робити спроби звільнити ці землі з допомогою підпільних польських збройних формувань. Це прагнення уряд намагався реалізувати силами Армії Крайової в процесі здійснення стратегічного плану "Бужа".

Послаблення німецького окупаційного режиму внаслідок поразок на фронті у 1943 р. породжувало у обох сторін – УПА і АК нові надії й активізувало їх боротьбу між собою.

Звільнення польських територій радянськими військами поставило під сумнів повернення польського еміграційного уряду, оскільки у формуванні нового керівництва Польщі СРСР політично підтримав комуністів. В програмних документах комуністів завжди проголошувались принципи рівноправності й добровільності у розв'язанні національних проблем. У газеті польських комуністів "Wolna Polska" 16 лютого 1944 р. була опублікована стаття під назвою "У справі польсько-українських стосунків". Автор стверджував, що жоден кордон не зможе чітко розмежувати польське та українське населення, отже, українці і в майбутньому будуть жити в польській державі, а проблеми міжнаціональних відносин будуть врегульовані на основі добровільного обопільного вибору і надання вільного розвитку національним меншинам. У статті заявлене право добровільно виїхати в Україну, поруч з гарантіями задоволення національних інтересів тих, хто залишиться [9:242-243].

Звертаючи увагу на позицію комуністів Польщі, Іван Гвань, один із співавторів історико-краєзнавчого альманаха "Лемківщина", вважав, що головною причиною згоди комуністичного уряду Польщі на переселення українців було прагнення повернути до Польщі поляків, що проживали в СРСР: "Представники Польщі усвідомлювали собі вагу соток тисяч поляків в Союзі, які були бажані для відбудови повоєнної Польщі. Рівночасно, мабуть, усвідомлювали собі, що Москва таку велику кількість робочої сили не відпускати охоче. Треба було бодай частково дати за це компенсацію Москві. Найкращою розв'язкою в цьому випадку було б переселити українців, білорусинів, литовців та росіян до СРСР. Таким чином можна б позбутися невдоволеного, зреволюціонізованого і проти Польщі не завжди лояльного населення" [9:243]. З огляду на загострення українсько-польської конфронтації варто названій попереднім автором другій причині – прагненню видалити українське населення за межі Польщі – віддати перевагу в поясненні позицій ПКНВ в українському питанні.

Ліквідація німецької окупації та її режиму, що силою зброї придушував будь-які вияви порушення встановленого ним порядку, співпала з посиленням антиукраїнських виступів. Ворожість у ставленні до українців поширилась не тільки в політичній сфері, але й у побутовій. Утверджувався погляд на українців як на середовище, вороже польській державі, відновлення якої стало реальністю з вигнанням Червоною Армією німців.

З особливою силою виявились антиукраїнські настрої на Холмщині. 15 травні з ініціативи холмської митрополії було підготовлене "Звернення українських громадських і церковних організацій Холмщини і Підляшшя до людей доброї волі", - по суті протест проти переслідування з боку польської влади. В ній відзначалось пожвавлення національно-релігійного життя українців під впливом занепаду польської держави з початком другої світової війни і той факт, що таке пожвавлення викликало гостру реакцію всіх посадових осіб у Польщі. "Чи ж сама проява українства, проголошеного тут польською рацією за

неіснуюче, була тим злочином, "зрадою", що вимагає негайної реакції польського активу? І то якої! – писалось у "Зверненні". – Реакції, проваджені через усі комірки публічного й урядового життя. Реакції, позначені безліччю дрібних перешкод, утисків, провокацій, підступів, введених у кожній майже українській справі кожним публічним функціонером польської національності, явної чи укритої під чужою назвою, що заповнюють собою урядові бюро" [10:243-244].

Перераховані були також українські села, мешканці яких були жертвами нападів польських озброєних загонів – їх було названо 52, всі піддані нападам у 1943-1944 роках (до травня). Наводились також дані про замордованих у Грубешівському та Замійському повітах – одного адвоката, голову Українського допомогового комітету, 12 священників, 10 дяків, 11 агрономів, 15 народних вчителів, 14 вїтїв і заступників, 14 волосних урядників, понад 30 солтисів та близько 100 українських культурно-освітніх чи кооперативних працівників. У цей же час на Підляшші було вбито колишнього голову Українського допомогового комітету, сенатора Івана Пастернака, чотирьох вчителів, трьох кооперативних працівників і ще 36 знаних громадян з різних сіл Підляшшя [10:247].

Крім підпільних загонів АК на українські села нападали банди, що не були керовані жодною політичною силою. В обстановці слабкої місцевої влади вони масово виникали у 1944 році. В умовах, коли невдачі на фронті паралізували німецькі окупаційні сили, вони вже не контролювали обстановку в селах Східної Польщі. З приходом Червоної Армії та вигнанням німецьких загарбників становлення місцевих органів влади, підпорядкованих Польському Комітету Національного Визволення, відбувалось повільно, викликаючи опір з боку значної частини польського населення. Бездіяльною була і польська поліція, нечисельна в порівнянні з кількістю озброєних людей. У спогадах українців, які пережили напад на село Сагринь на Холмщині, говориться про спробу знайти порятунок на поліційній дільниці, але без результату [10:253].

Таким чином українське населення у Східній Польщі виявилось в кінці другої світової війни найменш захищеним як політично, так і від різного роду озброєних формувань, настроєних антиукраїнськи, а часто й відверто бандитських, які здійснювали напади на селян з метою грабунків та вбивства. В таких умовах дії Української Повстанської Армії, спрямовані на захист українців, не могли вирішити проблему їх безпеки, хоча й часто рятували від фізичного знищення.

Список використаних джерел.

1. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Кн-журн. вид-во "Тернопіль", 1997. – 439 с.
2. Інтерпеляція посла Сейму Степана Барана до прем'єра Ради Міністрів Польщі у справі руйнування Автокефальної Православної Церкви // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т.1. – Львів, 1996. – 752 с. – Т.1. – С.57-58.
3. Інструкція Народного Комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР про порядок виселення осадників із західних областей України і Білорусії 29 грудня 1939 р. // Депортації... – Т.1. – С.57-58.
4. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993 – 659 с.
5. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939 – 1941. – Чикаго, 1975. – 269 с.
6. Стаття Михайла Палідовича ("М.Західного") "Чи політичний розум переможе? На тему українсько-польських взаємин". Листопад 1943 р. //Депортації... Т.1. – С.211-213.
7. Проект "Засад польської політики щодо української проблеми" про примусове виселення українців після завершення війни та встановлення кордонів Польщі 1939 року. 1943. // Деортації... Т.1. – С.214-220.
8. Звернення ОУН до польського народу із закликом спільно боротися проти фашистської та більшовицької агресії за незалежну Україну і Польщу. Липень 1943 р. // Депортації... – С.207-210.
9. Гвань І. Історія північної Лемківщини від вигнання лемків. // Лемківщина / Земля – люди – історія – культура. – Т.1. – Нью-Йорк – Париж-Сидней-Торонто, 1988. – С.241-276.
10. Звернення українських громадських і церковних організацій Холмщини й Підляшшя до людей доброї волі з приводу масового винищення українців на Холмщині й Підляшші. 15 травня 1944 р. //Депортації... Т.1. – С.242-261.

Tetiana Hontar

POLITICAL SITUATION AND TEMPER OF THE UKRAINIAN POPULATION IN EASTERN POLAND DURING THE WORLD WAR II

The article deals with the reasons of conflicts between Ukrainians and Poles both under German occupation and after the liberation of Eastern Poland by the Soviet Army. The Polish immigration government in London as well as Polish Committee of National Liberation envisaged the possibility of deportation of Ukrainian to the USSR. The Ukrainian of Eastern Poland turned out to be politically unprotected in the face of deportation practice.

УДК 94 (4)

Оксана Гомотюк, Людмила Давидович

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД П'ЯТОЇ РЕСПУБЛІКИ ЗА ПРАВЛІННЯ ШАРЛЯ ДЕ ГОЛЯ

Автори статті розкривають стратегію і тактику зовнішньополітичної діяльності Шарля де Голя.

Франція – одна з провідних держав світу. Її зовнішня політика є певним орієнтиром для багатьох держав в міжнародній сфері. Такою вона була і за правління Шарля де Голя в період П'ятої Республіки.

Шарль де Голь – один з найбільших політичних і державних діячів Франції. 21 грудня 1958 р. обраний Президентом Французької Республіки. У 1965 р. переобраний на повторний термін. Після поразки на референдумі 28 квітня 1969 р. добровільно пішов у відставку.

У зовнішній політиці де Голь мав на меті три основні завдання: зміцнити незалежність і самостійність Франції, послабити вплив США в Європі, відродити велич Франції.

З початку 1956 р. по 1958 р. у розстановці політичних сил Франції сталися настільки відчутні зміни, що вони зруйнували основи попереднього конституційного режиму і на зміну Четвертій Республіці прийшла П'ята. Уряд передав владу генералу Шарлю де Голлю (1 червня 1958 р.) і наділив його надзвичайними повноваженнями.

Уряд де Голя швидкими темпами почав розробляти проект нової конституції, оскільки було очевидно, що складні проблеми модернізації економіки, загострення соціальних суперечностей, розпад колоніальної системи та колоніальні війни вимагали активного державного втручання. Політична система заснована на класичному парламентаризмі, серцем якої була Конституція 1946 року, в умовах багатопартійного суперництва виявилася нездатною своєчасно та адекватно реагувати на все нові й нові зміни. Відповідно, спробою реорганізувати її стало прийняття у вересні 1958 року проекту нового Основного Закону Франції шляхом проведення референдуму (73,2%) голосів.

"Процедура розробки законопроектів була дуже пришвидшеною і тому малодемократичною, експерти з конституційного права до роботи не залучалися взагалі" [1: 621].

Такі твердження є досить неоднозначними і доведення їх чи спростування не є метою цього дослідження. Авторам, цікаво дослідити механізм конституційного регулювання та здійснення зовнішньої політики Франції.

Слід зазначити, що в Основному Законі 1958 року особлива увага приділяється розподілу обов'язків всіх гілок влади у реалізації зовнішньополітичного курсу держави, провідна роль відводиться Президенту, що є "особливістю дипломатичної практики Франції і є історично зумовленим" [2: 38].

Нова Конституція значно звузила повноваження парламенту і розширила права президента. Глава держави практично одержав можливість одноосібно визначати внутрішню і зовнішню політику країни. Він призначав прем'єр-міністра і міністрів без заутвердження парламентом, мав право розпускати Національні збори. Президент, який обирався на сім років загальним голосуванням, наділявся повноваженнями глави держави, голови виконавчої влади і головнокомандуючого збройними силами. Він затверджував закони, які приймав парламент, але міг видавати і власні декрети, які не потребували затвердження парламентом.

У Ст.53 Конституції визначено право французького народу самостійно вирішувати територіальні питання: "Жодна поступка, жодний обмін, жодне приєднання території не може бути визнане легітимним без попередньої згоди на те зацікавленого населення" [3: 122].

Ця норма по-різному трактується французькими вченими, але більшість схиляється до думки, що нею регулюється питання про "вихід із територіального складу країни будь-якого департаменту чи території" [4: 49].

Проблемі гарантій виконання та дотримання міждержавних і міжнародних договорів присвячено розділ 7 Конституції "Про міждержавні договори та угоди", основні положення якого такі: всі договори та угоди вступають у дію лише після їх ратифікації або схвалення; якщо якась угода чи договір містять приписи, які суперечать французькій конституції, то вони можуть бути визнані недійсними рішеннями Конституційної Ради за запитом прем'єр-міністра президента чи 60 сенаторів або депутатів; міжнародні договори та угоди з моменту їх опублікування однією із сторін мають вищу над законами силу; органи влади Франції мають право надавати політичний притулок кожному, хто звернеться з таким проханням.

За досить короткий термін до Основного Закону П'ятої Республіки було внесено чимало поправок, зокрема й таких, що справили значний вплив на статус Франції. Результатом внесення змін та доповнень став конституційний закон № 95-880 від 4 серпня 1995 року. Згідно з яким із Конституції Франції було вилучено будь-які згадки про Співтовариство. Термін "Співтовариство" прийшов, свого часу, на зміну "Французькому союзу" (Конституція Четвертої Республіки) та імперії, що означав зв'язок метрополії із своїми колоніями. Реформа Основного Закону 4 червня 1960 року дозволила французьким колоніям отримати незалежність без виходу із Співтовариства. Відносини Франції з її колишніми колоніями стали регулюватися нормами міжнародного права. "Залишки колишньої колоніальної імперії мають статус "заморських департаментів" (Гвіана, Гваделупа, Мартініка, Ренюньон), "заморських територій" (Нова Каледонія, Французька Полінезія, Уоллісі, Фотуна, Пд. та Антарктична території) або "особливих територіальних колективів" (Сен-П'єр і Мікелон, Майотта" [5: 100-105].

Після того, як на референдумі 1993 року у Франції було затверджено Маастрихтську угоду до Конституції було внесено новий розділ - "Про Європейське співтовариство та Європейський Союз".

Отже, Основний Закон є базою функціонування зовнішньополітичного механізму Франції. Як відомо, його було прийнято за ініціативою Шарля де Голя і на верхівці політичної "піраміди" був президент. Це яскраво помітно при аналізі його особистої дипломатичної діяльності, що особливо стосується частини про зустрічі на вищому рівні.

Парламентські дебати із зовнішньополітичних питань виконують важливу функцію інформування громадськості з питань зовнішньої політики.

Генерал де Голь вбачав свої першочергові завдання у "відродженні величі Франції" та "створенні таких правил гри за яких Європа могла б зайняти достойне місце у світі та відіграти свою роль на рівні із Сполученими Штатами Америки та Японією".

Вона уявлялася йому могутньою державою, яка провадить незалежну політику. Згодом ця ідея отримала назву "ідея третього шляху", тобто ідея розвитку Франції у розрізі із Сполученими Штатами Америки та її союзниками по Північноатлантичному Альянсу з одного боку, та Радянським Союзом і "країнами народної демократії" з іншого [6: 337]. Колоніалізм був перешкодою до вирішення цього завдання. У 1960 році де Голь надав незалежність чотирнадцятьом африканським колоніям. З Алжиром було складніше. Але генерал діяв рішуче і пішов на конфронтацію з ультраколоністами ("Організація таємної армії"). Спираючись на підтримку більшості французів він у 1962 році підписав угоду з Тимчасовим урядом Алжиру. Франція надала Алжиру незалежність і попросилась із ко-

лоніальною імперією. Прагнучи послабити вплив Сполучених Штатів Америки у Європі, де Голь, загалом не підтримуючи комуністів, пішов на зближення з Радянським Союзом.

У 1966 році генерал заявив про вихід Франції з НАТО, при збереженні участі у політичних структурах Північно-Атлантичного блоку, а у 1963 році країна відмовляється приєднатися до тристороннього американсько-радянсько-англійського пакту про заборону ядерних випробувань у трьох сферах.

Франція першою у 1969 р. визнала комуністичний уряд Китайської Народної Республіки.

Де Голь здійснював курс на зближення із Федеративною Республікою Німеччини, але був противником неофашистських і реваншистських тенденцій.

Упродовж певного часу роль Франції на міжнародній арені могла хіба що зменшитися, і саме через війну в Алжирі, яка відчутно позбавляла де Голя свободи дій. Однак, у 1958 році генерал удався до значних починань. Перше стосується "Спільного ринку", що мав вступити у дію 1 січня 1959 року згідно з Римською угодою.

Знаючи де Голя як відвертого противника європейської наднаціональності, більшість його партнерів вважала, що генерал докладе всіх зусиль аби перешкодити встановленню "Спільного ринку". Та, насправді, сталося навпаки. У вересні 1958 року французький президент зустрічається з німецьким канцлером Конрадом Аденауером і вони, начебто, знаходять спільну мову у питаннях захисту "Спільного ринку". Англія, занепокоєна створенням сприятливої економічної зони, до якої її не допустять, внесла пропозицію про створення вільної економічної зони для всіх західноєвропейських держав. Цю пропозицію було відхилено. Британцям довелося задовольнитися створенням поряд із "Спільним ринком" маленької вільної економічної зони (ЕФТА) до якої, крім Об'єднаного Королівства, ввійшло ще шість держав: Австрія, Швейцарія, Португалія, Норвегія, Швеція, а пізніше - Фінляндія.

Поза тим, у вересні 1958 року генерал де Голь пише листа президентові Ейзенхауєрові з пропозицією замінити чисто американську спрямованість Північноатлантичного Альянсу на трискладовий блок із Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Франції.

Тоді французький президент повів свою діяльність у іншому напрямку. Незважаючи на тиск Сполучених Штатів Америки та відвертий спротив Організації Об'єднаних Націй, він, у Алжирській Сахарі, тоді ще контрольованій Францією, розпочинає випробування ядерної зброї. Довгий час ядерна стратегія П'ятої Республіки викликала певне невдоволення членів міжнародного товариства.

Після повернення до влади, Шарль де Голь прискорив роботи зі створення ядерної зброї і зосередив першочергову увагу на розвитку ядерного потенціалу. З листопада 1959 року у промові у Центрі вищих військових досліджень ним була сформульована головна мета ядерної програми Франції: створення "національних ударних сил" на базі ядерної зброї, яка могла б використовуватися у будь-якому місці земної кулі. Під час відвідань у грудні 1959 року одного з наукових підрозділів КАЕ, де Голь заявив що на відміну від США та СРСР, які мають надпотужний ядерний потенціал, у Франції інша мета – бути спроможною "лиш один раз знищити супротивника" [7: 3-5]. Цю мету було покладено в основу офіційної військової доктрини П'ятої республіки – "Доктрини пропорційного стримування".

Вранці 13 лютого 1960 року могутній вибух на полігоні Регган сповістив світ про успішне виконання плану "Блакитний тушканчик" та вступ Франції до "ядерного клубу". У квітні та грудні 1960 року відбулись ще два випробування. Наприкінці цього ж року приймається закон про початок виробництва стратегічних бомбардувальників "Міраж 4", які мали змогу нести ядерну зброю.

Ядерні плани Франції яскраво відображали її зовнішньополітичний курс на незалежну та панівну позицію в Європі та НАТО. Французька дипломатія намагалась представити ядерний потенціал своєї держави як головний "оплот свободи" в Європі на той випадок, якщо США "залишить її напризволяще" [8: 122], і пропонувала західноєвропейцям "французький ядерний щит" замість американського.

Створення у Франції ядерного потенціалу та його перетворення на найважливіший елемент зовнішньої політики стримувало розгортання "силових" досліджень французьких учених. Як гадає Р.Жирарде, ядерна зброя спричинила еволюцію системи міжнародних відносин та відкрила нову еру у співвідношенні сил між народами. Найвідомішим "силовим" теоретиком стає генерал П.Галлуа, який у книзі "Парадокси Світу" розробив

теорію "трьох держав", згідно з якою ядерний фактор призвів до поділу усіх країн на три категорії.

До першої відносяться США та СРСР, ядерні потенціали яких гарантують їх недоторканість, територіальний та соціально-політичний "статус-кво".

До другої категорії увійшли держави, що володіють лише "засобами особистої оборони, захищаючи свою територію від загрози війни". До цієї категорії належать Франція і Великобританія.

До третьої групи належать всі неядерні країни [9: 165].

П.Галлуа є також одним із авторів концепції "вирівняльної сили ядерної зброї". В її основу покладено тезу про "нівелювання ядерного ризику". Велика "вирівнювальна сила" ядерної зброї полягає у рівній можливості супротивників знищити одне одного. Цю тезу де Голь поклав у основу військової доктрини Франції.

Концепція "вирівнювальної сили" стала наріжним каменем французької військової доктрини. Теза про "вирівнювальну силу" ядерної зброї теоретично обґрунтувала необхідність створення французького ядерного потенціалу та компенсувала відносну військову та економічну слабкість держави. Найбільш раціональною формою реалізації військової сили в ядерну епоху стає "політика стримування", а стратегічною метою – морально-психологічний вплив на супротивника. Формується своєрідний французький "ядерний націоналізм", що спирається на найважливіші зовнішньополітичні настанови П'ятої республіки: досягнення та зміцнення національної безпеки та незалежності, сприяння стабілізації міждержавних відносин, балансування між центрами сили та орієнтація на розрядку.

У процесі їх практичної реалізації значно зріс авторитет Франції у світі. Поставивши за мету звеличити Францію, генерал де Голь розпочав реалізацію "тотальної стратегії", що спиралась на військову політику та дипломатію. Найголовнішим чинником тут стає ядерна зброя. Вже з перших владних заходів де Голь демонструє, що ядерна зброя є засобом посилення міжнародного впливу Франції та у володінні нею полягає новий елемент, "послаблюючий напругу, яку викликає протистояння двох пактів, створених навколо "велетнів" [10: 105]. Він намагався максимально використати ядерний фактор у дипломатії як засіб політичного тиску і назвав ядерну зброя "інструментом нової політики". Водночас де Голь розробляє тезу про те, що Франція повинна сама забезпечувати безпеку завдяки незалежній військовій політиці, основою якої є доктрина "ядерного стримування". Її найголовнішими рисами стають беззаперечний пріоритет ядерних сил в оборонній політиці, їх незалежність від натівської стратегії та самостійний характер національних стратегічних концепцій їх використання, що передбачає запобігання війні завдяки постійній загрозі миттєвого удару у відповідь.

Цей період характеризується надзвичайним поширенням "пуризму" – напрямку французької військово-стратегічної думки, що мав суттєвий вплив на погляди де Голя. Відмінною рисою "пуристів" є прагнення віднайти таку формулу стримування, що відповідала б французькому варіанту "стримування слабкішим сильнішого".

Теза про "пропорційність стримування" є однією з фундаментальних основ французької ядерної політики. Згідно з нею, для "стримування" супротивника не обов'язково володіти еквівалентною ядерною зброєю. Достатньо лише декількох могутніх ударів, втрапи від яких були б пропорційними або перевищували завдані ворогом. У цьому випадку ядерна зброя перетворює територію держави, що нею володіє, у своєрідне "святе місце" – санктуарій, яке забезпечує повну недоторканість її території, стримуючи можливого агресора від нападу. Ядерне стримування, як стверджують "пуристи", повністю втрачає своє оборонне значення за межами санктуарія. Не дивлячись на суто національний характер, французька доктрина стримування здійснювалась у розрахунку на американські ядерні гарантії.

Рішення де Голя про вихід держави з військових структур НАТО стимулювало розробку незалежної національної військово-стратегічної концепції, яка підкреслювала особливе становище Франції в Європі та світі. В листопаді 1965 року де Голь офіційно затвердив військову доктрину Франції до середини 80-х рр.

4 листопада 1962 року президент Дж.Ф.Кеннеді виступив із своїм "великим планом", суть якого полягала у створенні "Сполучених Штатів Європи". Таким чином, по обидва боки океану існували б дві міцні опори, поєднані тісними зв'язками різної природи – політичними, економічними, культурними та стратегічними.

Однак, у генерала де Голя був свій "великий план" відновлення могутності Франції. І він значно відрізнявся від плану американського президента. У плані європейського об'єднання глава французької держави рішуче відкидав можливість створення Сполучених Штатів Європи, складові частини яких були б повністю позбавлені незалежності. Те, чого він прагнув, мало б являти собою конфедерацію "Європи держав", яка узгоджено провадила б спільну зовнішню політику. Основою цієї зовнішньої політики стала б франко-німецька співпраця. 22 січня 1963 року було підписано "договір про франко-німецьку співпрацю".

Спільна Європейська політика, натхненником якої, звичайно, виступала б Франція, мала бути спрямована на збільшення незалежності Європи від США.

На прес-конференції 14 січня 1963 року, яка позначила собою переворот в історії всього західного світу, Шарль де Голь вщент знищив "великий план" Кеннеді. По-перше, він заявив про свою незгоду на вступ Англії до "Спільного ринку". По-друге, генерал рішуче висловився проти об'єднання у будь-якій формі стратегічних збройних сил Атлантичного Пакту під командуванням Америки.

Вето генерала де Голя обурило п'ятьох партнерів Франції, з якими він навіть не по-радився. Деякі з них, зокрема Німеччина, були комерційно зацікавлені, щоб Великобританія вступила до "Спільного ринку". Італія та країни Бенілюксу, слідом за франко-німецькою угодою, побоювалися встановлення франко-німецькою директорією своєї гегемонії над Європою. П'ятеро партнерів Франції зволікали з підписанням угоди, що поновлювала б приєднання до "Спільного ринку" африканських колоній та країн Мадагаскару, колишніх французьких колоній.

У проміжку з 1963 по 1966 рр. криза "Спільного ринку" зачепила сільськогосподарські інтереси Франції. Тож, коли раніше переговори між партнерами проходили в атмосфері співпраці, то віднині в них став переважати елемент боротьби за національні інтереси. В цих переговорах, взагалі складних та перенасичених, Франція вдалася до ультимативного методу, який привів в останню мить до досягнення низки компромісів у важливих дебатах, що отримали назву "сільськогосподарських марафонів". 1 липня 1965 року Франція спричинила найважчу кризу "Спільного ринку" заявивши про свою неучасть у брюссельських нарадах. Тобто, Франція тимчасово залишала "Спільний ринок". 9 вересня 1965 року генерал де Голь повідомив умови повернення Франції і вже у січні 1966 року французький уряд взяв участь у засіданні Ради Міністрів "Спільного ринку".

Франція рішуче відкинула запропонований американцями проект багатосторонніх ядерних сил (МЛФ). Натомість французький уряд під впливом генерала де Голя вжив низку заходів, продиктованих турботою про незалежність від США. Така ініціатива викликала невдоволення не тільки у самих американців, але й серед партнерів Франції, особливо у Німеччини, безпека якої значною мірою залежала від присутності американських військ на території країни.

З 1963–1966 рр. антиамериканська політика Франції виявлялася і у серії інших, дургорядних заходів. У січні 1964 року вона визнала комуністичний Китай і, відповідно, порвала з Китайською республікою на Тайвані, яку підтримували США. У березні 1964 року генерал де Голь відвідав Мексику, де його зустрічали з ентузіазмом, а декому з американців це вдалося вторгненням до Західної півкулі, де, згідно з "Доктриною Монро" 1823 року, переважний вплив належав Штатам. У квітні 1964 року на засіданні СЕАТО Франція виступила за нейтралітет Південного В'єтнаму, що суперечило американській лінії. Потім Франція залишила засідання СЕАТО. Крім того, французький президент висловлювався за зближення зі Східною Європою і за можливість створення у невизначеному майбутньому єдиної Європи "від Атлантики до Уралу". Де Голь зовсім не симпатизував радянському режимові і називав СРСР "останньою і найбільшою колоніальною державою нашого часу". Проте, виявляючи схильність до відносного нейтралітету, заявив на прес-конференції 23 липня 1964 року: "Поділ світу між двома таборами, керованими, відповідно, Вашингтоном та Москвою дедалі менше відповідає дійсній ситуації... як вважаємо ми, французи, мова йде про те, щоб Європа стала дійсно європейською".

7 березня 1966 року французький міністр закордонних справ Кув де Мюрвіль вручив американському послові Чарльзові Боленові особисте послання генерала де Голя президентові Ліндону Джонсону. У цьому посланні глава французької держави повідомляв, що Франція, залишаючись вірною Атлантичному союзові, вирішила вилучити свої військові частини з об'єднаних військових сил у складі НАТО. Тобто, Франція залишалася со-

юзницею США та інших членів Атлантичного пакту, але відмовлялася від об'єднання в мирний час у тій формі, в якій воно було встановлене наприкінці 1960 року, для армій континентальних держав союзу та для британських і американських сил розташованих у Німеччині. 10 березня французький меморандум з проголошенням принципу передано чотирнадцятьом іншим членам Атлантичного Союзу.

Знову генерал де Голь діяв у односторонньому порядку; дипломатичний успіх, якого він досягнув, набрав дещо негативного забарвлення. Такі дії французів значно знизили боєздатність НАТО. Прихід до влади у Німеччині християнського демократа Курта Кісінгера сприяв покращенню франко-німецьких відносин. 21 грудня 1966 року було підписано угоду про розташування французьких військ на території Німеччини.

У червні-липні 1967 року відносини між США та Францією знову погіршали після двох візитів генерала де Голя: першого – до СРСР, з 20 червня по 1 липня; в цілому зберігаючи твердість, зокрема, у невизнанні НДР, глава французької держави виступив за можливість зближення з країнами Східної Європи.

Візит до Москви був особливо плідний, і в заключному комюніке повідомлялося про створення спільної франко-радянської комісії з економічної та наукової співпраці, зокрема для запуску французького супутника Радянським Союзом. Багато американців вважала це преамбулою до перебудови союзів.

За другої подорожі, з 25 серпня по 12 вересня, генерал де Голь побував у Джібуті, Ефіопії та Камбоджі. В Камбоджі на стадіоні "Пнам-Пень" 1 вересня 1966 року він оприлюднив заяву про війну у В'єтнамі: він, фактично, звинуватив лише американців у розв'язанні війни, що спустошувала В'єтнам.

Агресія Ізраїлю проти арабських держав викликала негативну реакцію Франції. Париж, ще у травні 1967 року, прагнучи зберегти свої позиції у цьому регіоні висунув ідею чотиристоронніх консультацій у цьому регіоні (СРСР, США, Франція та Англія). Генерал де Голь рішуче став на сторону арабів, і американці звинуватили його у приєднанні до радянської сторони. Коли 31 грудня 1968 року Ізраїль здійснив рейд на Бейрутський аеродром, де Голь відповів на цю неспровоковану агресію введенням ембарго на поставання зброї в Ізраїль.

Травнево-червнева криза 1968 року, що до самих основ струснула П'яту республіку, завдала значної шкоди і зовнішньополітичним можливостям Франції. По суті, з цього моменту і аж до кінця 1969 р. Франція певною мірою знаходилася дещо в стороні від великих міжнародних подій. Як зазначають французькі історики, "час широкомасштабних акцій, розрахованих на зовнішньополітичний ефект минув" [11: 617].

Список використаних джерел

1. Ardant Ph. Droit constitutionnel et institutions politiques. Paris. 1987.
2. Франция: внешнеполитический механизм //Международная жизнь. – 1989. – № 6.
3. Конституция зарубежных государств. – М.: БЕК, 1999.
4. Debbasch Ch. FtaDroit constitutinel et institutions politiques. – Paris, 1986.
5. Современное состояние Конституции Пятой Республики //Государство и право. – 1997. – № 4.
6. Шолкин Б.В. ДеГолль и голлисты на пути к власти. – М.: БЕК, 1990.
7. Людина і політика. – 1999. – № 2.
8. Sanguinetti A. La France et Parme atomique. – P., 1964.
9. Yalloyis P. Paradoxes de la reux P., 1967.
10. De Yaulle Ch. Discours et messages: V. Y. – P., 1970.
11. P.Viansson-Porte. Histoire de la Republique Yaulienne. T. 2.

Oksana Gomotyuk, Ljudmyla Davudovuch

FOREIGN TRADE RELATIONS OF THE FRANCE (PERIOD FIVE REPUBLIC)

This article is about problem and results diplomatic relations during the period of president Sharl de Goll.

**РОЗДІЛ 4. З ДОСВІДУ РОБОТИ УКРАЇНО-
ЗНАВЧИХ КАФЕДР ВУЗІВ УКРАЇНИ**

УДК 930.01

Богдан Лановик, Роман Матейко

СУЧАСНІ ВУЗІВСЬКІ ПОСІБНИКИ ТА ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У статті автори аналізують сучасні вузівські посібники та підручники з історико-економічних дисциплін.

Важко уявити собі сьогоднішнє життя Тернопільської академії народного господарства без кафедри українознавства. Виникнувши 30 серпня 1990 р. на хвилі новітнього національно-державного відродження України, вона стала активним чинником цього процесу.

Чільне місце в її багатогранній діяльності займають питання науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу. Адже на перших порах для самостійної роботи студентів практично не було нової навчальної літератури. Тому викладачі-українознавці з самого початку енергійно взялися за підготовку посібника з історії України, який відповідав би сучасним вимогам. Така книга, написана на основі наукової концепції М. Грушевського, через кілька місяців уже була готова до друку. Хоч вона планувалася для майбутніх економістів з Тернополя, нею скористалися студенти всієї України. У 1991 р. Міністерство освіти видало цей посібник кількатисячним тиражем. Згодом він шість разів перевидавався із значними змінами та доповненнями.

Одним із найважливіших напрямів наукової роботи нашої кафедри є дослідження історії української еміграції. Початок розробки цієї складної та перспективної теми поклала стаття професора Богдана Лановика "...Сумні оті і радісні дороги", опублікована у № 2 журналу "Тернопіль" за 1991 р. Вона привернула увагу не тільки науковців, а й широкого читацького загалу і незабаром появилася на сторінках газети Верховної Ради України "Голос України".

Дбаючи про те, щоб допомогти студіючій молоді краще пізнати минувшину та сьогодення українського зарубіжжя, науковці кафедри українознавства ТАНГУ підготували програму спецкурсу "Історія української еміграції". Це науково-методичне видання обсягом понад 1 д.а. побачило світ 1995 р. під егідою Інституту системних досліджень освіти Міністерства освіти України. На його основі було створено чималу книгу (обсяг понад 28 д.а.) "Історія української еміграції", яку напередодні Другого всесвітнього конгресу українців, у серпні 1997 р. випустило авторитетне київське видавництво "Вища школа". Вона допущена Міністерством України як навчальний посібник для вищих закладів освіти. Це нове, давно омріяне й вистраждане видання – перша в сучасній українській історіографії спроба цілісного викладу історії української еміграції від найдавніших часів, від її витоків до сьогодення. В основу посібника покладено багатий фактичний матеріал, почерпнутий з архівних фондів, з вітчизняних і зарубіжних наукових, мемуарних, періодичних видань, художньої літератури, фольклору. Базуючись на ньому, автори прагнули з позицій сьогодення якомога повніше показати багатогранне життя українського зарубіжжя, його досягнення та проблеми, як в часовому, так і в географічному вимірах.

Через два роки появилася друге, перероблене та істотно доповнене видання цієї книги під заголовком "Українська еміграція: від минувшини до сьогодення". Воно привернуло увагу не тільки української, а й зарубіжної громадськості. Позитивні рецензії на книгу помістили на своїх сторінках тернопільські газети, а також лондонський "Визвольний шлях" та американська "Свобода".

Логічним її продовженням стали посібники "Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури", а також "Роль та місце української діаспори в становленні незалежної української держави", які побачили світ у травні 2000 р. й серпні 2001

р. Вони, сподіваємося, займуть помітне місце в історіографії історії української еміграції. Назріла необхідність створення при кафедрі науково-дослідного інституту для дальшого поглибленого вивчення цієї важливої й складної проблеми, актуальність якої незмірно зростає за умов розбудови незалежної української держави.

Всього за 10 років українознавці з Академії народного господарства опублікували 30 підручників, посібників та методичних розробок. В їх числі книга "Україна і світ: історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства", яка 1994 р. вийшла у київському видавництві "Гене́за" і здобула позитивну оцінку як студентів, так і критиків-фахівців. Після серйозної доробки ми перетворили це видання у підручник "Історія господарства: Україна і світ", який наприкінці 1995 року випустила "Вища школа". Даний підручник, адресований студентам вузів, було визнано одним з кращих серед поданих на конкурс, який проводили Міністерство освіти України й Міжнародний фонд "Відродження" у рамках програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". У 1997, 1999, 2001 роках побачили світ друге, третє і четверте видання цього підручника. Він висунутий вченою радою Академії на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки. Свою працю і, зокрема її четверте видання ми адресуємо студентам та викладачам вищих навчальних закладів, а також науковцям, які цікавляться економічною історією. В ній наведені нові факти, характеристики, аналіз, тлумачення економічних процесів. Пропонуємо таку структуру підручника: дві книги, три частини, 12 розділів, 47 підрозділів, короткий термінологічний словник, список використаної літератури. В кінці кожного розділу подано висновки, а також запитання і завдання для самоперевірки. Увазі читачів пропонується близько 60 таблиць.

У підручнику даються відповіді на багато актуальних питань економічної історії України і світу. Адже донедавна історія господарства України вивчалася як складова частина історії Росії. Ми дотримуємося зовсім іншого підходу, подаючи історію розвитку господарства України у світовому контексті, що є особливо актуальним за нинішніх умов українського державотворення.

По-новому автори підійшли до періодизації економічної історії. Замість антинаукового формаційного підходу обґрунтовано періодизацію, яка найповніше відображає логіку розвитку народного господарства та відповідає потребам і запитам історико-економічної науки. У двох книгах підручника висвітлено історію господарства зарубіжних країн та України.

Бодай коротко зупинимося на характеристиці цих частин. Порівняно невеликою за обсягом є перша частина першої книги, в якій автори спочатку розглядають господарський розвиток за первісної доби і доходять висновку, що на території України зміни матеріальних культур відбувалися таким же чином, як у світі в цілому, але з певними особливостями. Детальніше розглядається економічний розвиток стародавніх цивілізацій: особливості східного рабства, господарства стародавньої Греції і Риму, скіфів, грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Змістовною є друга частина цієї книги. В ній йдеться про розвиток господарства країн Європи епохи середньовіччя. Подано стислий аналіз землеволодіння і сеньйоріально-селянських відносин, агрокультури і сільськогосподарської техніки, середньовічного міста, розвитку ремесел, торгівлі, кредиту і фінансів.

Віддаючи належне давній і середньовічній економічній історії, автори все ж основну увагу зосереджують на розкритті подій і явищ нової і новітньої історії. Тому найбільшою за обсягом є третя частина першої книги, присвячена становленню і розвитку господарства індустріальної та постіндустріальної епохи. Навіть назви розділів цієї частини дають читачеві уявлення про масштабність і різноплановість висвітлюваних у ній проблем і фактів розвитку господарства світу та Європи: "Господарство країн Європи, США у період генези індустріального суспільства (16–18 ст.)", "Господарство світу в міжвоєнний період", "Світове господарство (1939 р. – 90-ті роки 20 ст.)", "Економічний розвиток провідних країн світу в 19 – на початку 20 ст."

Більшу частину підручника (його другу книгу) ми цілком свідомо присвятили економічній історії України. Автори, рішуче відійшовши від традиційної історіографії прагнули усунути ізольованість та відставання української історико-економічної науки від європей-

ської. Крім того, ми намагаємося вписати українську економічну історію у загальне русло європейського економічного процесу. Здійснений авторами аналіз соціально-економічної історії України нової і новітньої доби, поряд із культурно-національним підходом у висвітленні українського історичного процесу виводить українську історію на ширші обрії.

Друга книга підручника досить повно відображає той факт, що українська економіка була варіантом європейської, яка базується на економічній незалежності виробника. Цікавим є аналіз господарства Запорізької Січі, держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини. На його основі читач зможе переконатися, як в Україні розвивалося господарство фермерського типу, одночасно з країнами Західної Європи почався мануфактурний період, зміцнювалися економічні зв'язки окремих районів, відбувався процес утворення національного ринку, що формувався як складовий елемент європейської і світової господарської системи. Однак на ці процеси негативно впливали Московська держава і Річ Посполита, які спрямовували свої зусилля на ліквідацію самостійної України, перетворення її в колонію. Колоніальний характер мала економіка України і в радянські часи.

Висвітлюючи становище економіки України впродовж майже 70 років радянської влади, автори прагнуть поєднати причинно-наслідкові зв'язки з конкретною економічною політикою СРСР взагалі і щодо України напередодні, під час і після Другої світової війни, зокрема у 50–90-х роках ХХ ст.

При аналітичному підході до джерел, автори доходять висновку, що Україна, як складова частина народногосподарського комплексу СРСР, повністю залежала від політики центру. Зокрема, 95% її промислових підприємств підпорядковувалося Москві.

У підручнику послідовно прослідковуються кризові явища як в економіці СРСР, так і України, що стало відзеркаленням загального хронічного занепаду, екстенсивного шляху розвитку, застійних явищ. За радянської доби, констатується у нашому виданні, панували адміністративні, а не економічні фактори.

Заслуговує на увагу підрозділ "Економіка незалежної України" (с.458-470). Щоправда, він надто короткий, обмежений у часі, що пояснюється хронологічними межами існування молодого держави. Та за своєю актуальністю він є суттєвим, бо вперше висвітлює позитивні процеси, що нині відбуваються в економіці України. Це, зокрема, зміни у формах власності, структурна перебудова, хід приватизації, вдосконалення кредитно-банківської системи, загальна переорієнтація економіки на ринкові засади тощо. Аналітичний матеріал підкріплюється статистичними даними та порівняльними таблицями. Не обійшли автори і негативні явища сьогодення.

Об'єктивна оцінка сучасного економічного становища України не позбавлена, однак, оптимістичних прогнозів. Висловлена впевненість у тому, що тільки в умовах незалежності Україна дістала шанс подолати кризу, вийти на рівень цивілізованих європейських країн. Ми зазначаємо: "Попри всі економічні та соціальні негаразди за роки незалежності в розвитку нашої держави виявляються певні позитивні тенденції" (с.462). З такою думкою, сподіваємося, не можна не погодитись, бо це визначає головну надію суспільства на майбутнє.

Чи не найкращою оцінкою нашого підручника з економічної історії є відгуки сучасних провідних українських вчених. Предметом нашої гордості є рецензія дійсного члена НАН України, директора Львівського Інституту українознавства ім.І.П.Крип'якевича Ярослава Ісаєвича, в якій, зокрема відзначається: "Підручник тернопільських науковців, випущений київським видавництвом "Вікар", є цікавою, оригінальною, дуже потрібною книгою для студентів економічних вузів та коледжів України, особливо ж тепер, коли відбувається національно-культурне відродження взагалі і освіти зокрема, йде процес глибокого переосмислення методологічних, теоретичних концепцій політичної економіки, кооперації тощо. Настала пора займатися фундаментальною розробкою принципово нових, відмінних від догматично-марксистських засад аналізу історико-економічних дисциплін. На жаль, сьогодні в Україні дуже мало підручників, монографій та навіть наукових статей як з історії наукової думки, так і з історії народного господарства, вільних від ідеологічних штампів минулого, незаперечним є той факт, що в контексті економічної історії світу відсутня або ледве простежується історія України. У зв'язку з цим актуальність підручника "Економічна історія України і світу" очевидна.

В цілому підручник "Економічна історія України і світу" написаний на відповідному фаховому, методичному, ідеологічному рівнях. Його поява в усіх економічних вузах незалежної України сприятиме становленню об'єктивної картини цілісної історії розвитку економіки України на тлі світового господарства від минувшини й до сьогодення, збагаченню сучасної концепції соціально-економічних перетворень нашої незалежної держави. Вважаю, що даний підручник відповідає всім вимогам сучасної провідної педагогічної науки і може бути рекомендований на Державну премію України".

З цією думкою відомого вченого-історика в принципі погоджується академік АН вищої школи України, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри Львівського національного університету ім.Івана Франка І.Р.Михасюк, який у своїй рецензії пише: "Для рецензованої праці є характерним широке охоплення і розкриття найскладніших соціально-економічних проблем, їх глибоке наукове висвітлення і узагальнення. Автори переконливо показали економічний зміст кожного з історичних етапів, розкрили суть тих чи інших соціально-економічних інституцій, зароджених в країнах світу і в тому числі в Україні протягом їх історичного розвитку. Підручник спрямовує читача на розуміння історичного минулого України як суцільного і безперервного органічного процесу, який пов'язаний з найважливішими явищами соціально-економічного життя провідних країн світу у його основних компонентах – аграрних відносинах, розвитку ремесла, промисловості, торгівлі, шляхів сполучення, фінансів. Дуже важливим аспектом даного підручника є й те, що автори, спираючись на ретельне вивчення і узагальнення значної кількості джерел та історіографічних праць, зуміли докладно розкрити основні форми і зміст еволюції світової економіки, головних тенденцій і напрямів її розвитку.

...Іншими словами, рецензована книга є унікальним підручником, єдиним в Україні, в якому в доступній формі, на високому методичному і фаховому рівні дано ґрунтовний огляд економічної історії України і світу від найдавніших часів і до кінця ХХ ст.

У праці є і деякі дрібні, неістотні помилки, але вони не можуть вплинути на загальну її вартість. Тому вважаю, що присудження авторам Державної премії було б законною винагородою за їх багатогранну плідну працю".

А декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету ім.В.Гнатюка, доктор історичних наук, професор Микола Алексієвець свою досить широку й змістовну рецензію подає такими словами: "В цілому тернопільські науковці Б.Лановик, З.Матисякевич, Р.Матейко створили сучасний підручник з економічної історії як за змістом, так і за формою, який завдяки зусиллям київського видавництва "Вікар" став набуток не тільки студентів ТАНГУ, а й інших економічних вищих закладів освіти України. Він, безумовно заслуговує високої оцінки й висунення на Державну премію України в галузі науки і техніки".

Крім тернопільських періодичних видань, не обійшли увагою наш підручник з економічної історії й всеукраїнські часописи "Український історичний журнал", "Дзвін", "Урядовий кур'єр". Та особливо активно висловлюють свої думки про нашу працю ті, кому вона в першу чергу адресується – студенти Тернопільської академії народного господарства. Майбутні економісти поділилися своїми цікавими роздумами під час спеціального опитування "Підручник очима студента", проведеного кафедрою українознавства ТАНГУ. Відгуків надійшло дуже багато й до того ж різнопланових. Ось лише деякі з них:

Андрій Ногас:

- Книжка цінна не лише для моїх ровесників, які обрали економічний фах, а й для всього населення нашої держави. І не тільки.

Наталія Чофай:

- Думаю, що найприскіпливіший критик високо оцінить книгу. Від себе хочу додати, що вона допомогла мені розібратися у різних економічних явищах та процесах, які відбувалися, дати якісну і кількісну їм оцінку.

Ольга Кузик:

- Читаючи цю книгу, я відчуваю себе не студентом, що сидить у читальному залі, а людиною, котру захопила цікава розповідь про історію Батьківщини й інших держав світу.

Надія Кубай:

- Я глибоко переконана, що кожен, хто хоча би раз звертався за допомогою до цієї книги, однозначно оцінить високий рівень написання такої своєрідної наукової праці. Великий багаж знань, який схований на сторінках цього підручника, є ще одним доказом сказаного.

Наталія Скакун:

- Ви займаєтесь дуже корисною та необхідною справою, за яку вам буде вдячне не одне покоління. Ми гордимось тим, що можемо спілкуватися, навчатися у авторів даного підручника. Великого натхнення Вам та творчих успіхів!

Досягнуте аж ніяк не заспокоює істориків-економістів із ТАНГУ. Вони виношують нові творчі плани щодо дальшого вдосконалення своїх посібників та підручників, щоб не відставати від все зростаючих вимог життя. Запорукою цьому є чималий творчий потенціал нашої кафедри, яка впевнено вступила в друге десятиріччя своєї історії.

Bogdan Lanovyk, Roman Mateyko

MODERN HIGH SCHOOL GRANTS AND TEXTBOOKS ON HISTORICAL-ECONOMIC DISCIPLINES

In clause modern high school grants and textbooks on historical-economic disciplines are analyzed.

РОЗДІЛ 5. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477)

Анатолій Коцур

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИЧНА ДУМКА ТА ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНОЗНАВСТВА НАДДНІПРЯНЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті основна увага приділена особливостям розвитку історичних знань та формуванню наукових центрів українознавства в Наддніпрянській Україні першої половини ХІХ ст.

«Свідомість національної окремішності, цінування волі та індивідуального розвитку, пошана до громадського авторитету, лицарськість, глибока культурність, – писав видатний український історик І.Крип'якевич, – це були надбання, з якими українське громадянство ввійшло в ХІХ століття» [19: 252]. І коли наприкінці ХVІІІ ст. багатьом здавалося, що українське національне життя завмерло назавжди, саме на основі національно-державних традицій попередніх часів почалося нове відродження національної самосвідомості українського народу.

У дореволюційній Росії університетам належала провідна роль в системі освіти. Широка автономія за статутами початку ХІХ ст. поставила їх в один ряд з вищими урядовими органами імперії, підпорядкувавши безпосередньо міністру народної освіти. На університети покладался контроль за діяльністю початкових і середніх навчальних закладів ряду губерній, об'єднаних в навчальний округ. Таке особливе становище і широке поле діяльності перетворило університети на визначні наукові й культурно-освітні осередки країни. Насамперед, університети виконували своє освітнє завдання – готували кадри державних службовців, юристів, лікарів, вчителів для гімназій тощо. Оскільки випускники університетів поряд з дипломом і першим науковим ступенем «кандидата» отримували також і відповідний чин державного службовця, престиж університетської освіти був надзвичайно високим. Перед випускниками університетів відкривались широкі перспективи державної служби і наукової діяльності. Університети поповнювались дворянською і різночинською молоддю, більшість з яких шукала в них знань, чекала від професорів знайомства з сучасними досягненнями західноєвропейської і вітчизняної науки.

Із п'яти російських університетів (Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Дерптський та Харківський), які існували на початку ХІХ ст., Харківський університет, відкритий у 1804 р., в науковому плані був одним з найкращих [10: 36]. Заснований видатним просвітителем В.Каразіним, за участю харківської громадськості, він став осередком культурного життя Слобідської України, Полтавщини, Причорномор'я, Катеринославської, Воронежської, Курської, Орловської губерній і Облaсті Війська Донського [4: 5–36]. Завдяки університету Харків перетворився на центр українського національного відродження першої половини ХІХ ст. та осередок українського літературного руху [5: 218–220]. У Харкові зародилась українська журналістика. У 1816–1819 рр. тут видавались «Украинский Вестник», «Украинский домовод», у 1824–1825 рр. – «Украинский журнал» та ряд науково-літературних альманахів, які пропагували наукові знання і друкували літературні твори російською та українською мовами [11: 305–308].

Становлення наукових шкіл у Харківському університеті відбувалося завдяки особливим умовам формування його професорської корпорації. Як правило, російські університети створювались на зразок західноєвропейських, але без теологічних факультетів. Викладання велось загальноприйнятною латинською і російською мовами. Це давало змогу запрошувати до університетів іноземних професорів, серед яких були відомі вчені. Їх приваблювали в Росії, по-перше, кращі матеріальні умови, оскільки їх

професорська платня з різними доплатами значно перевищувала плату в європейських університетах, по-друге, можливість працювати на майже незореній ниві освіти, поширювати наукові знання і передові ідеї у сприятливому і чутливому середовищі [27: 11]. Певно, серед професорів-іноземців було чимало і відвертих кар'єристів, посередніх учених, а то й просто авантюристів. Видатний український історик, дослідник історії Харківського університету, Д.Багалій писав, що у перші десятиліття існування університету його професорсько-викладацький склад формувався двома шляхами: а) запрошенням іноземних учених і б) вітчизняними науковцями, випускниками переважно Московського університету [3: 2]. Серед останніх відзначалися: професор російського законодавства, відомий державний діяч, нащадок українського козацького роду Ф.Тимковський; професори російської словесності І.Рижський та І.Срезневський; професор математики Т.Осиповський та ін.

Харківський університет на початку XIX ст. не стояв осторонь розвитку європейської історичної та філософської думки, становлення історизму як світогляду і методу наукового пізнання. Ф.Зеленогорський відзначав, що німецька «історична школа права» Ф.В.Шеллінга, яка визначила подальший напрям розвитку європейської історіографії, була сприйнята майже всіма професорами Харківського університету [14: 25–36]. Харків поступово перетворився на центр поширення в Україні західноєвропейської наукової думки. В університеті було створено ґрунт для появи власної наукової школи істориків, характерною ознакою яких була розробка теоретичних проблем історії.

Біля витоків «харківської школи» істориків стояв професор загальної історії Харківського університету М.Луїнін. Характерною особливістю творчості М.Луїніна була схильність до узагальнень, створення у слухачів і читачів цілісного, образного бачення історичного процесу. Професор блискуче використовував теоретичні положення методів історичного дослідження у власній історіографічній практиці. Вихований на ідеях європейської історичної думки, М.Луїнін хотів створити універсально-історичну конструкцію, яка могла бути першою в російській історіографії.

Завдання, яке поставив перед собою М.Луїнін, витікало з його поглядів на історичну науку. «Історіографія, – писав він, – є відтворення життя людства у цілісності (загальна історія) або конкретності (спеціальна історія) у систематичному цілому, або іншими словами, картина людського існування в релігії, державі, в долях і традиціях, в науці і громадськості, в літературі і промисловості» [20: 289]. Для М.Луїніна універсальність історії – це «синтетичне» поєднання загального та індивідуального, яке має конкретні прояви людського існування у формі релігії, державних утвореннях, науці, мистецтві, господарстві. Історик повинен «відділити племя від племені, покоління від покоління, народ від народу, століття від століття і тільки після цього народи отримають свою індивідуальність» [22: 12].

В універсально-історичній концепції М.Луїніна важливе місце відводиться державі, яка є синтезом суспільних відносин, розвитку народного духу, абсолютом, в якому відбувається поєднання індивідуального і загального. Надбанням цивілізованої культури є ідея незалежної держави [22: 23]. М.Луїнін вважав, що ідея національної держави реалізується у новий час, відмінними рисами якого була централізація влади в державах Європи, розвиток націй і на цій основі становлення суверенних національних держав. «Кожна держава являє неподільне ціле з почуттям своєї незалежності, своєї зовнішньої свободи» [21: 462].

Національна, суверенна держава, – за твердженням М.Луїніна, – є запорукою успішного культурного, духовного і політичного розвитку народу, який можливий лише в межах власної держави, яка має бути міцною, здатною захищатися від зовнішніх ворогів. Власне, це гегелівсько-ранкеанківська концепція сильної незалежної держави, співзвучна політичним ідеалам періоду Реставрації, яка стала головним елементом теоретичного підґрунтя і так званого «державницького напрямку» російської історіографії XIX ст.

М.Луїнін був талановитим послідовником і популяризатором європейської історичної думки початку XIX ст. – періоду становлення історизму. Він створив «харківську школу» істориків, яка за своїм теоретичним рівнем не поступалась школам у Петербурзі, Москві.

У сучасній українській історіографії відзначалось, що М.Лунін мав великий вплив на знаменитих українських істориків М.Костомарова, Д.Багалія.

Харківські професори І.Рижський, Г.Успенський, О.Рославський-Петровський відіграли помітну роль у розробці теоретичних проблем історії, популяризації української старовини, обговоренні її актуальних проблем, знайомстві з нею освіченої публіки в Україні та за її межами.

В 1816 р. на сторінках «Украинского Вестника» відбулася перша в українській історіографії дискусія, присвячена тлумаченню термінів «Україна» і «Малоросія», учасниками якої стали харківський краєзнавець І.Квітка та чернігівський історик М.Марков [18: 87].

Нові підходи до вивчення історії України в 20–40-х роках ХІХ ст., пов'язані з розвитком фольклорно-етнографічних і славістичних студій, західноєвропейського українознавства, демократичної суспільно-політичної думки і літератури об'єктивно працювали на утвердження героїко-патріотичного образу українського минулого. Історична традиція, підігріта патріотичними почуттями і ліберально-демократичними ідеями, що прийшли з Заходу, прислужилася українському національному відродженню, привернула увагу освічених кіл українства до історії [13: 124]. Героїчна козацька доба давала особливо багату поживу для істориків. Козаччина, як витвір українського народного духу і уособлення вільнолюбивих ідеалів, на довгий час полонила увагу дослідників [16: 4–5].

Помітне місце в дослідженні української історії належить О.І.Мартосу, історичному літератору, автору п'ятитомної «Історії України і козаків». Суспільно-політичні та історичні погляди О.Мартоса знайшли своє відображення саме в цій праці. Незалежність, свобода, народні права для нього – священні поняття. Вільний народ в його розумінні – щасливий народ. На думку О.Мартоса, саме козацтво в часи Визвольної війни середини ХVІІ ст. зробило крок уперед у розвитку свого устрою: в політичному відношенні воно утворило «новорождающееся на границах Польши государство, которое в самом младенчестве уже стремилось бороться со всеми силами Республики (Речи Посполитої – А.К.), и над оными не один раз торжествовало» [24: 479].

Висвітлення подій Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. подається О.Мартосом в героїко-патріотичному дусі. Він розглядав її, на відміну від інших козацьких істориків даного періоду, не як бунт свавільної черні чи повстання за зневажені козацькі права та вольності, а як боротьбу «синів України» за свободу і незалежність Вітчизни, іншими словами, піднімався над становими інтересами в ім'я загальнонаціональних.

У розумінні правової основи російсько-українського союзу О.Мартос стояв на позиціях козацьких автономістів. Оригінальністю відзначалася його точка зору на Переяславську угоду 1654 р. О.Мартос був цілком свідомий величезного значення цієї події для Російської держави, яка отримала «твёрдый перевес своего политического влияния...», заставив себя страшиться Порту и Республику Польскую. Украина доставила России мощных союзников, целую воинственную нацию, укрепленные города, ведущие в сердце неприязненного ей государства и округлила её югозападные границы» [25: 243–244]. Ці рядки досить близькі з відповідним фрагментом «Історії Русів».

О.Мартос у своїх «Записках...» дав високу оцінку діяльності однієї з найтрагічніших фігур української історії – гетьмана І.Мазепи, називаючи його борцем за незалежність і свободу Малоросії, справжнім патріотом рідної землі, другом наук, освіченою і гуманною людиною [23: 345; 9: 77–78]. Історик не мав рівних в українській історіографії початку ХІХ ст. щодо позитивного ставлення до І.Мазепи.

За твердженням сучасних дослідників «Історія України і козаків» О.Мартоса була «цікавою пам'яткою вітчизняної історичної думки, яка відображала настрої, смаки та уявлення нового покоління українських патріотів, вихованих на ідеях західноєвропейського просвітництва та лібералізму декабристської доби» [18: 98]. Д.Дорошенко наголошував, що для творчості О.Мартоса притаманне «патріотичне

одушевлення й ентузіазм до національної історії» [9: 77], що дає всі підстави назвати його «начинателем нової української історіографії» [8: 12].

Розвитку українських історичних досліджень в значній мірі сприяло видання історичних матеріалів, яке розпочалося в 40-х роках XIX ст. через наукові установи та товариства. Їх заслуги перед українською наукою колосальні. Особливо багато зробило Московське Товариство історії та старовинностей, де секретарем був О.М.Бодяньський – «український патріот, що дорожив національною традицією і захоплювався народною поезією, в котрій добачав один з найяскравіших проявів цієї традиції» [9: 91].

О.Бодяньський належав до кола істориків та філологів, близьких М.О.Максимовичу і М.В.Гоголю. Народна творчість була для нього одним з головних джерел пізнання історичного минулого.

У своїх перших дослідженнях О.Бодяньський звертав увагу на українську мову і народну творчість, від яких він йшов до вивчення і наукової розробки питань інших слов'янських мов, етнографії та історії. Інтерес до мови і побуту українського народу виховувалися в О.Бодяньського з юних років у зв'язку з селянським оточенням на Полтавщині, де виріс і провів своє дитинство та юнацтво. Ще в 1830 р., перебуваючи в Переяславській семінарії, О.Бодяньський збирав на Полтавщині фольклорний матеріал та робив спроби писати українські вірші.

Захоплення народною творчістю привело О.Бодяньського до заняття філологією та історією. З питань слов'янського мовознавства О.Бодяньський перш за все звернув увагу на вивчення рідної йому української мови в історичному аспекті. Свої погляди на історію української мови він виявив у праці «Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів». Цю роботу О.Бодяньський написав у Московському університеті, надрукувавши в університетських «Учених записках». В ній, зокрема, О.Бодяньський довів, що найчистішою з говірок української мови була полтавська. Вона й лягла в основу української національної мови. Щодо того, як створилися для цього історичні передумови, О.Бодяньський дотримується такої схеми: до XII ст. мова північних і південних русів становила спільну основу, була схожа і зовсім близька. Після татарського завоювання і підкорення України Литвою в мові північних і південних русів, тобто пізніших росіян і українців, відбувається все даліше розгалуження. Це розгалуження мов пішло «так далеко одне від одного, так само, як тих, хто говорив ними, що потім ці мови склали з себе зовсім дві різні гілки, які рішуче уже ніколи не можуть наблизитись» [7: 490].

Визначну роль у розвитку української історичної науки першої половини XIX ст. відіграли «Чтения в Обществе истории и древностей Российских» при Московському університеті, які видавав О.Бодяньський, будучи їх редактором. З 1845 по жовтень 1848 р. було видано 23 книги «Чтений» [26: 161].

«Чтения» в основному склалися з таких розділів: дослідження, матеріали вітчизняної історії, матеріали слов'янські, матеріали іноземні та різні змішані повідомлення. Серед вітчизняних матеріалів найбільше місце О.Бодяньський приділив історії України.

У 1846 р. О.Бодяньський надрукував «Історію Русів». Тоді ж було видано Літопис Самовидця. Найбільше джерел з історії України «Чтения в Обществе истории и древностей Российских» видало в 1847–1848 рр. У ці роки були надруковані: «Летописное повествование о Малой России» О.Рігельмана, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П.Симоновського, «История о казаках запорожских» кн. Мишецького, «Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах» Г.Міллера, «Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писателя Орлика и Киевского воеводы Иосифа Потоцкого»; «Письма Головина к гетману Скоропадскому»; «Две грамоты царя Алексея Михайловича о малороссийских казаках к воеводам 1651 г.»; «О бунте города Пинска и усмирении оногo в 1648 г.»; «Письмо кошевого Гордиенка к воеводам Камянного затона Д.Шеншину 1704 г.»; «Повесть о том, что случилось на Украине аж до смерти Богдана Хмельницкого», «Письма гетмана Мазепы к государям Ивану и Петру Алексеевичам», «Краткое историческое описание о Малой России до

1765 г. с дополнением о запорожских казаках 1789 г.», «Описание о Малой России и Украине», «Письма к гетману Скоропадскому от царицы Екатерины Алексеевны и царевен», «Акты, относящиеся к истории Малороссии, открытые Н.Маркевичем» та багато інших [17: 185].

Лише неповний перелік джерел і досліджень з історії України, надрукованих в «Чтениях» і окремими виданнями, говорить про велику роботу, яку здійснив для історичної науки О.Бодяньський. Своїми публікаціями і оригінальними дослідженнями він вніс великий вклад у справу вивчення історії України, «зробив величезну послугу українській історіографії» [9: 93].

Ще у XVIII ст. виникла необхідність вивчення джерел як основи історичної науки і розвитку історичних знань. На перших порах свого розвитку археографічні заняття були справою окремих осіб-аматорів, що захоплювалися збиранням і публікацією історичних документів.

Значну роль у справі розвитку історичної науки і зокрема праць над збиранням, розбором та впорядкуванням джерельного матеріалу відіграв відкритий у 1834 р. університет у Києві. Розгортання наукової та освітньої діяльності університету в умовах дедалі зростаючого інтересу до минулого краю само собою викликало потребу в археографічних і археологічних заняттях. Збільшилося число вчених Києва, які займалися науковими дослідженнями минулого краю. До них належав М.Максимович, В.Цих, К.Неволін, дещо пізніше М.Іванішев та ін. В університетському колі професорів були ширші наукові інтереси і значною мірою відмінні цілі та нахили до вивчення минулого, ніж у представників духовно-академічної професури та церковних ієрархів, на зразок Є.Болховитінова. Професорів університету приваблювали більше питання громадянської історії краю.

Значну роль у справі археографічних досліджень відіграв історичний альманах «Киевлянин», що видавався М.Максимовичем в 1840–1841 рр. Цей журнал висвітлював переважно історію Києва і його округи. Вчені Київського університету одержали підтримку від тодішнього цивільного губернатора І.І.Фундуклея, який згодом видав «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847 р.) та «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 р.) [17: 189].

Широко розгорнута діяльність в справі археографічних і археологічних та взагалі наукових занять в галузі вітчизняної історії в першій третині XIX ст. поставила на порядок дня питання про об'єднання сил істориків для дальшої, успішнішої діяльності в напрямку вивчення історії так званого Південно-Західного краю. На порядок дня стало питання про утворення в Києві історичного товариства. Першу спробу в цьому напрямку зробив ще в 20–30-х роках Є. Болховитінов. Він намагався об'єднати любителів історії України в наукове коло на зразок гуртка М.Румянцева. Проте на перших порах не вистачало достатніх наукових сил, щоб виконати цей задум.

Утворення Київського університету само собою зробило новий крок в справі об'єднання наукових сил істориків, археографів та археологів, хоч тоді ще такого розгалуження в історичній науці не існувало. Для такого об'єднання багато сил доклав перший ректор університету М.О.Максимович. В 1835 р. утворився так званий Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей [12: 18].

В університетському гуртку вчених на самому початку 1840 р. виникла думка про утворення в Києві наукового історичного товариства, подібного до Московського товариства історії і древностей Російських. У цей же час в Україні утворилося Одеське товариство історії і древностей.

Розгорнута наукова діяльність Московського товариства та заснування наукового товариства в Одесі сприяли ще більшому ентузіазму київських учених. Особливу активність у цьому напрямкові розгорнув М.Максимович, який склав проект статуту і записку на предмет клопотання перед урядом про відкриття у Києві Товариства історії і древностей. Ці клопотання були подані на ім'я уряду через київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, якому тоді по суті належала вища влада в так званому Південно-Західному краї. Проект Бібікова був підтриманий і 31 травня 1843 р. надійшло височайше повеління про утворення при київському генерал-губернаторі Тимчасової

комісії для розбору давніх актів. Так з'явилася у Києві офіційна урядова установа, діяльності якої були підпорядковані наукові інтереси по вивченню краю.

Офіційно установа називалася: «Временная Комиссия для разбора древних актов, Высочайше утвержденная при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе».

Комісія урочисто була відкрита 8 грудня 1843 р. і з цього часу фактично почала свою діяльність. До складу комісії ввійшли професори Київського університету М. Максимович, В. Домбровський, М. Іванішев, а також так звані почесні члени комісії з високопоставлених урядових та вищих духовних чинів. Співробітниками комісії були вчитель Києво-Подільського повітового дворянського училища П. Куліш, викладач духовної академії С. Гогоцький, учитель гімназії П. Крижановський та ін. [17: 190].

Київська комісія розвинула широку археографічну і видавничу діяльність, наслідки якої при всій тенденційності підбору матеріалів, виявилися протилежними урядовій меті. З величезної кількості письмових джерел, знайдених членами її в державних, монастирських і приватних архівах та бібліотеках Правобережної України, Волині і частково Галичини, постали цікаві сторінки історії краю. В опублікованих документах в усій величч розкрилося минуле українського народу з його славними сторінками історії соціальної антикріпосницької і національно-визвольної боротьби. Всупереч бажанню уряду, завдяки публікаціям документів, яскраво вимальовувалась історія багатовікового національно-культурного життя українського народу.

Археографічні розшуки документів у містах і приватних володіннях Київщини, Поділля і Волині збагатили комісію нагромадженням величезного історичного документального матеріалу, який послужив основою для утворення Київського центрального архіву. Раніше, ще в 1844 р., на клопотання комісії було відкрито архів Чернігівського губернського правління з масою матеріалів по історії Лівобережної України.

У першій половині XIX ст. Київська комісія надрукувала чотири великих томи археографічних матеріалів, зібраних її членами і підготовлених до друку під назвою «Пам'ятників». Кожний том складався з трьох відділів. Перші відділи присвячені історії братств України в містах – Луцьку, Києві, Львові та ін. Про Луцьке братство матеріали зібрав і опублікував М. Максимович, про Київське і Львівське та взагалі про інші братства в Україні публікації зробив В. П. Чехович [26: 174]. У перших відділах «Пам'ятників», таким чином, опубліковані документи, що свідчать про національно-релігійну боротьбу населення українських міст проти унії.

У других відділах «Пам'ятників» опублікував документи з соціальної історії України XV–XVI ст. М. Іванішев, який близько двадцяти п'яти років працював деканом юридичного факультету. Багато років він займав посаду ректора Київського університету і проводив велику археографічну роботу. В «Пам'ятниках» комісії він опублікував цінний матеріал з соціально-правових питань історії України, так звані акти про права та обов'язки землевласників і селян у 1490–1596 рр. М. Іванішев надрукував також одну з найцінніших пам'яток кріпосницьких відносин в Україні – «Устава на волоки» (1557 р.) та інші документи про історію селянства [15: 853].

Тимчасова комісія опублікувала ряд невідомих до того часу українських літописів – Величка, Грабянки, Самовидця, збірки інших літописів, що стосуються історії України XVII–XVIII ст. У другій половині XIX ст. комісія продовжувала публікацію документів у вигляді величезного багатотомного корпусу «Архива Юго-Западной России» та ряду наукових монографій, розвідок і брошур з історії України.

Важливе місце в справі вивчення стародавньої історії Півдня України належить Одеському товариству історії та старожитностей, яке виникло і розвинуло свою наукову діяльність в силу практичних і наукових потреб вивчення та дослідження історії, географії і статистики новоосвоєного краю Півдня України, офіційно іменованого царським урядом Новоросією.

Ініціаторами створення товариства були археологи – градоначальник Керчі І. О. Стемпковський, ад'юнкт Ришильєвського лицю М. Н. Мурзакевич, Д. М. Княжевич, А. Я. Фарб, М. М. Кіряков, одеський градоначальник А. І. Льовшин та ін. [17: 195].

Найближчою своєю метою товариство ставило завдання – поширювати історичні і археологічні відомості про Південь України, збирати матеріальні, речові, письмові та усні залишки старовинних пам'яток, займатися розбором і дослідженням історичних джерел, які стосуються минулого цієї частини Російської імперії, готувати матеріал для видання синтезованої історії, також подавати вірні дані про його географію, статистику, ґрунтознавство тощо.

Одеське товариство історії та старожитностей було засновано 23 квітня 1839 р., а практична його діяльність почалася з кінця цього року [28: 94]. З нагромадженням великого матеріалу по історії, археології, етнографії, географії і статистиці краю виникла необхідність видавати систематичні наукові збірники. З 1844 р. товариство стало друкувати великі за обсягом і значні за своєю науковою цінністю «Записки имп. Одесского общества истории и древностей», які видавалися до початку Першої світової війни. Їх вийшло в світ тридцять томів.

«Записки» Одеського товариства містили цінний дослідницький матеріал, розташований по трьох основних відділах. Перший відділ – археологія, історія, статистика і географія. Відділ другий являв собою збірку різноманітних матеріалів – доповіді, повідомлення, різного роду наукові записи тощо. Відділ третій, який мав назву «Смесь», містив у собі різні питання хронології, діяльності окремих осіб, повідомлення про давні надписи на речових пам'ятках – скелях, архітектурних спорудах, каменях, карти, плани міст і укріплень та ін. [6: 297]. Товариство видавало, відповідно до своїх завдань, велику кількість історичної літератури.

Протягом другої половини XIX ст., особливо після відкриття в Одесі Новоросійського університету, в товаристві зібралися кращі наукові сили Півдня. До його членів, крім того, належали видатні вчені Москви, Петербурга, Києва, Львова та ряд науковців Західної Європи.

Головним підсумком діяльності Одеського товариства в галузі історії України в першій половині XIX ст. було нагромадження матеріалу і початок видання наукового органу «Записок». В 40–50-х роках було видано чотири великих збірники. Товариство видало також у цей час окремо «Историю о козаках Запорожских, соч. князя Мышецкого», за списком, що зберігався в бібліотеці президента товариства Д.М.Княжевича. Видано «Зібрання стародавніх грамот і договорів Молдаво-Валахських господарів». Товариство надрукувало важливі матеріали під назвою «Запорожская старина». Воно опублікувало також археологічні дані – матеріали розкопок, зроблених на території Північного Причорномор'я, Криму і Північного Кавказу. У третьому томі «Записок» подано важливий з точки зору історіографії матеріал про знищення Запорізької Січі Катериною II в червні 1775 р., а також окрему працю про цю подію – «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» (Одеса, 1842). Внаслідок розгортання археологічної діяльності товариства було відкрито історичний музей у Феодосії [17: 77].

З діяльністю Одеського товариства історії та старожитностей і міста Одеси пов'язана творчість члена цього товариства Аполлона Олександровича Скальковського (1808–1898).

А.Скальковський багато подорожував по так званому Новоросійському краю, впорядковував і вивчав архівні матеріали. В Катеринославі в казенній палаті він знайшов і врятував від загибелі величезну кількість цінних з наукової точки зору паперів Війська Запорізького, які були зовсім занедбані, а багато з них були вже напівгнилими. Подібну роботу по впорядкуванню архівів і збиранню історичних джерел А.Скальковський провадив у інших містах Півдня. Внаслідок цих занять з'явилися праці А.Скальковського з ряду проблем історії Південної України – «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю», з історії Одеси та ряд дрібних статей. Архівні матеріали Запоріжжя лягли в основу написання праці – «Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького» (Одеса, 1841) [29: 12]. Фактично це була перша і водночас повна документальна розвідка, яка не мала скільки-небудь цікавих попередників. Заслуга А.Скальковського полягала в постановці теми історії запорізького козацтва як окремо вартої уваги дослідників. Крім того, якщо раніше офіційному трактуванню козацтва як явища

протистояла лише народна пам'ять, то з появою «Історії Нової Січі...» на документальній підставі розкривалась історична роль Запорізької військової громади. А.Скальковський ввів до наукового обігу велику кількість архівних джерел, переважно ним же відшуканих і збережених від повної втрати. Домінуюче місце серед використаних ним джерел займав архів Запорізької Січі, документи якого охоплюють останній період її існування. А.Скальковський використав також родинні архіви польських і українських магнатів Правобережної України, можливість доступу до котрих з'явилася після придушення царизмом польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. проти панування Російської імперії. Переважно це документи, пов'язані з гайдамацьким рухом в Україні з участю запоріжців, – приватне листування, скарги, реєстри пограбованого ними в панів майна. Крім опублікованих і архівних документальних джерел, А.Скальковський широко вживав у своєму дослідженні нарративи – оповіді та усну народну творчість.

А.Скальковський вводить джерела до наукового обігу двояким чином – бере з них свідчення, які характеризують життя запорізького козацтва, та якомога повніше наводить уривки з документів, а то й подає їх повністю. Крім того, в третій частині твору вміщено додатки, які складаються з 12 документів, двох вибірок із документів Січового архіву і карти земель, або вольностей Війська Запорізького низового в 1770-х рр. У додатках вміщено також окремі універсали Б.Хмельницького запоріжцям, сеймову постанову про збудування фортеці Кодак, царські грамоти кошовому І.Сірку, опис кордонів запорізьких володінь (1764 р.) та ін.

Оскільки історія Запорізької Січі ще тільки починала розроблятися у вітчизняній історіографії, вміщені в працях А.Скальковського документи (іноді вони природно вплітаються в текст авторської розповіді), з одного боку, сприяли підвищенню ступеня достовірності зображення історії Запоріжжя, з другого – розширювали джерельну основу для істориків Запоріжжя наступних поколінь. Саме спроба автора через залучення різноманітних джерел об'єктивно змалювати побут і устрій Запорізької Січі значно збільшувала довіру до авторських суджень. І саме тому на нього часто посилаються пізніші дослідники історії Запорізькою краю. Часто посилаються на нього Д.І.Яворницький в «Історії запорізьких козаків», Н.Д.Полонська-Василенко в «Колонізації півдня України. 1750–1775 роки». Це зовсім не означало, що вони з усім погоджувалися, але відносились до його праці з належною увагою, як до серйозного дослідження.

У структурному відношенні «Історія Нової Січі...» складається з трьох частин. З них перша дає загальне уявлення про походження козацтва, територію його розселення, військово-адміністративний устрій та судочинство, господарство, побут, звичаї козаків. Друга та третя частини – хронологічно послідовний виклад подій від 1709 (оглядово – з 1500 р.) по 1828 р., коли завершується історія Задунайської Січі. Тут фактично маємо військово-політичну історію Запорізької Січі і пов'язані з нею питання боротьби запоріжців за свої землі проти натиску царизму.

«Новоросійські степи ще не мали свого історика» – так почав свою «Записку», подану графу М.С.Воронцову в 1834 р., службовець Одеського статистичного відділення А.О.Скальковський [29: 3]. Йому судилося стати таким істориком південних степів та їх жителів. Доля відміряла йому довге життя і відвела помітне місце в історіографії історії України, зокрема Запорізької Січі. Але оцінки наукової діяльності були різними протягом півтора століття. У редакційній замітці з приводу 90-літнього ювілею А.Скальковського, вміщеній в журналі «Киевская старина» (1898, січень), він названий «маститим істориком Запорожжя і Новоросії» [1: 152]. Високу оцінку науковій діяльності А.Скальковського дали член Одеського товариства історії та старожитностей історик О.Маркевич та визначний український історик професор Д.Дорошенко. Після жовтневого перевороту 1917 р. оцінки поглядів А.Скальковського не були усталеними – від позитивних визначень його внеску в дослідження історії Запорізької Січі і розвиток історичного краєзнавства (М.Рубінштейн, Б.Греков, Г.Швидько) до різко негативних в загальних історіографічних працях, енциклопедичних статтях та історіографічних вступях до праць з історії Південної України [26: 179–182; 2: 104–105].

Відсутність серйозного дослідження наукової спадщини А.Скальковського й аргументованої оцінки його поглядів вимагає більш детального висвітлення життя і творчості цього історика, етнографа, економіста, статистика, письменника і публіциста.

Українською мовою «Історію Нової Січі...» перекладено через 150 років після виходу у світ першого видання.

Останніми роками до творчої спадщини А.Скальковського звертаються все більше науковців. Так, В.Хмарський у своїй монографії [28] детально дослідив основні віхи його біографії; ретельно зібрав бібліографію його творів та проаналізував основні з них; опублікував хронологічний перелік документів, зібраних А.Скальковським; вивчив історичну та археографічну спадщину науковця; подав узагальнюючі оцінки творчості; зробив спробу визначити місце А.Скальковського в українській історіографії.

Отже, А.Скальковського, якого називають «Геродотом Новоросійського краю», першим істориком Одеси, «Козацьким Нестором», зачинателем археографічної справи на Півдні України, можна назвати ще й відомим вітчизняним історіографом.

Таким чином, в першій половині XIX ст. плідно сприяли культурному і суспільно-політичному процесу українського національного відродження, розвитку історичної думки університети в Харкові, Києві, наукові товариства й комісії, прогресивне українство в Санкт-Петербурзі та Москві. Становленню української історіографії сприяли наукові праці М.Луніна, О.Мартоса, О.Бодянського, А.Скальковського та ін.

Поєднання громадсько-політичних та естетичних функцій історіографії знайшло найяскравіше втілення в працях, спрямованих на ідеалізацію українського минулого. Апологія історії України, піднесення її до рівня античних та середньовічних лицарських зразків у найбільшій мірі відповідали актуальним патріотичним потребам українського суспільства, утверджуючи в ньому почуття власної гідності. Сумні реалії соціально-політичного життя України першої половини XIX ст. утворювали сприятливий ґрунт для міфологізації української історії.

В історичних працях поступово утверджувалося розуміння етнічної цілісності усіх верств українського народу, уявлення про єдність його етнічної території. Історики активно формували у свого читача відчуття спільності історичної долі народу, створюючи близькі для різних соціальних прошарків, населення різних регіонів образи-символи героїчного минулого. Головне місце серед них зайняло козацтво з притаманним йому культом військового героїзму та лицарської відваги. В той же час, системи цінностей аристократичного чи буржуазного способу життя в історичній свідомості суспільства відійшли на другий план.

Зміна соціально-політичних, методологічних та естетичних орієнтирів української історіографії в часи романтизму не зачепила її міфологічної основи. Незмінною залишалася також активна творча роль авторів історичних праць у формуванні суспільних поглядів на минуле. Не випадково вони зверталися передусім до емоцій своїх читачів, демонструючи в свою чергу, високий рівень духовного, патріотичного піднесення.

У середині 40-х років XIX ст. склалися умови, що сприяли кристалізації національної політичної думки, організаційному згуртуванню передової інтелігенції, тобто переходу процесу українського національного відродження на якісно вищий етап.

Список використаних джерел

1. Скальковский А. А. // Киевская старина. – 1898. Январь. – Т. X. – №1. – С. 150–159.
2. А. О. Скальковський // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 104–105.
3. Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): В 2 т. – Харьков: Типогр. и литогр. Зильберга, 1893–1898. – Т. I (1802–1815). – 1204 с.
4. Багалеї Д. И. Просветительная деятельность В. Н. Каразина (1773–1842) // Записки Императорского Харьковского университета. – 1893. – Кн. I. – С. 5–36.
5. Багалеї Д. I. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
6. Віднов В. Аполлон Скальковський, як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президенту Чесько-Словенської республіки проф. доктору Т.Г. Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. – Прага, 1925. – Ч. I. – С. 291–356.
7. Бодянский О. М. Рассмотрение различных мнений о

древнем языке северных и южных руссов // Учёные записки Московского университета – 1835. – Кн. IX. – С. 472–491. 8. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 576 с. 9. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії (Репринт. вид.). – К.: Українознавство, 1996. – 258 с. 10. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. – М., 1985. – 350 с. 11. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 686 с. 12. Замлинський В. Патріарх української науки // Максимович М. О. Києвъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994. – С. 10–31. 13. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 228 с. 14. Зеленогорский Ф. А. Материалы для истории Харьковского университета. Влияние натурфилософии Шеллинга // Записки Императорского Харьковского университета. – 1893. – Кн. 4. – С. 25–36. 15. Іванишев Микола // Енциклопедія українознавства. – Львів: Молоде Життя: НТШ, 1994. – Т. 3. – С. 853. 16. Кондратюк К. К. Видатні історики України XIX – початку XX ст. Історіографічні нариси. – Львів, 1996. – Ч. 1. – 280 с. 17. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с. 18. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с. 19. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. 20. Лунин М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. – 1842. – Ч. VI. – № 8. – С. 282–306. 21. Лунин М. М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1835. Сентябрь. – С. 160–472. 22. Лунин М. О влиянии Вальтер Скотта на новейшие изыскания по части средней истории // Речи, произнесённые в торжественном собрании Императорского Университета, 30 августа 1836 года. – Харьков, 1836. – С. 9–28. 23. Мартос А. Записки инженерного офицера о турецкой войне в царствовании Александра Павловича 1806–1812 // Русский архив. – 1893. – №7. – С. 305–368. 24. Мартос А. Отрывок из истории Малороссии // Северный архив. – 1823. – №6. – С. 461–479. 25. Мартос А. Отрывок из истории Малороссии // Сын отечества. – 1823. – №13. – С. 243–244. 26. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX століття). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 275 с. 27. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К.: Академія, 1997. – 176 с. 28. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – 320 с. 29. Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі» // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 3–16.

Anatoliy Kotsur

UKRAINIAN HISTORICAL THOUGHT AND THE FORMATION OF SCIENTIFIC CANTERS OF UKRAINIAN STUDIES IN THE FIRST HALF OF THE XIX C.

The article teals with the particularities of the development of historical knowledge and formation of scientific canters of Ukrainian studies of "Nadnirijanska" Ukrainian in the first half of the XIX c.

УДК 94 (477)

Іван Куций

ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ: ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІО-ГРАФІЮ ГАЛИЧИНИ

У статті у загальних рисах охарактеризовано місце та роль О.Барвінського в історіографічному процесі Галичини. Зроблено аналіз його історичних праць.

Однією із найбільш помітних постатей українського національного руху Галичини останньої третини ХІХ століття був Олександр Барвінський, знаний як політичний, громадський, культурний діяч, педагог, літературознавець, публіцист. Цій постаті належить чільне місце також в історіографічному процесі Галичини. Висвітлення деяких аспектів проблеми "Олександр Барвінський як історик та популяризатор історичних знань" і є головною метою пропонованої статті. Серед завдань, які ставимо перед собою, виділяємо такі: узагальнити внесок О. Барвінського у розвиток української історичної думки; окреслити особливості його історичної концепції; з'ясувати роль видавничо-популяризаторської діяльності історика в процесі утвердження історичної свідомості галицьких українців. Основу джерельної бази статті становлять опубліковані історичні праці О.Барвінського.

Бібліографія праць про цю визначну постать становить на сьогодні більше ста позицій [11:198–203]. Але майже всі вони висвітлюють громадсько-політичні та літературознавчі аспекти його діяльності. Спеціального дослідження про історичну спадщину О. Барвінського ще немає. Дослідників досі цікавив лише один аспект цієї проблеми – його участь у виданні "Руської історичної бібліотеки". Про це писали зокрема І.Франко, М. Кравець, І. Чорновол. Історичні праці самого О.Барвінського ще не піддавались ґрунтовному аналізу. Не претендуючи на вичерпність висвітлення проблеми, маємо метою дещо заповнити цю прогалину.

Характеристику наукового портрета О. Барвінського варто розпочинати із факту здобуття ним історичної освіти в Львівському університеті (1865–1868). Це помітно відрізняло його від багатьох галицьких істориків ХІХ століття, які здебільшого не мали належної фахової підготовки. Сам О.Барвінський рідко займався науково-дослідницькою діяльністю, що дало підставу пізніше деяким науковцям твердити про відсутність в нього особливих талантів в цій галузі [19:141]. На думку О.Романіва, О.Барвінський був типовим представником дослідників, які "поєднували в собі змішаний науково-просвітянсько-політичний з народовецькою "закваскою" стиль праці" [16:97]. Як відомо цю генерацію старших науковців, що протистояла академічному ядру НТШ, І. Франко називав "барвінчуками". Важливо наголосити, що О. Барвінський, переобтяжений громадсько-політичною та культурно-освітньою діяльністю, не мав змоги зосередитись на науково-історичних дослідженнях. Тому про нього варто вести мову не як про науковця-дослідника, а як про популяризатора історичних знань. Саме тут він проявляв виняткову працездатність та цілеспрямованість.

В українській історіографії О. Барвінський відомий насамперед як видавець серії історичних монографій "Руська історична бібліотека". Задум цього видання виник під час відвідин ним у 1885 році Києва й зустрічі із членами "Старої громади", зокрема В. Антоновичем. Проект передбачав публікацію в Галичині монографій провідних істориків Наддніпрянської України. Тематика планованих книг мала бути зорієнтована на висвітлення більш-менш цілісної картини українського історичного процесу.

Потреба такого видання обумовлювалася необхідністю науково обґрунтувати тезу про єдність історичного процесу в Галичині та Наддніпрянщині. Тому "Руська історична бібліотека" мала стати історично-науковим підґрунтям ідеології народовського руху в

Галичині. Інтелектуальний потенціал самих галицьких істориків-народовців був досить слабким. До цього часу вони не спромоглися ні виробити єдиної цілісної концепції національного минулого, ні хоча б видати узагальнюючу працю з історії. Історичні праці представників старорусинсько-русофільського табору не могли задовольняти запитів народовців через свою ідейну спрямованість. Спростувавши полонофільські концепції, русофіли не давали чіткої та однозначної відповіді на питання про співвідношення українців (малоросів) і росіян (великоросів) й висували тезу про "общеруську" етнополітичну спільність та історію. Тому на "Руську історичну бібліотеку" покладалось надзавдання науково спростувати ці твердження.

Не можна обминути увагою ще такий важливий момент, як україномовність цих видань. Саме "Руська історична бібліотека" започаткувала друк наукової фахової літератури українською мовою, що мало неабияке значення для утвердження української національної ідентичності. Як знаємо, в Галичині до того часу історичні праці друкувались так званим язичієм. На Наддніпрянщині мовою історичної науки була російська – спочатку через невиробленість самої української літературної мови, а згодом – через її заборону. До того ж праці наддніпрянських істориків мусили бути пристосовані до традиційних схем російської історіографії [19:140–141]. Все це довгий час перешкоджало утвердженню українофільської концепції національного минулого в Галичині.

Під час обговорення видавничого проекту історики висловлювали сумніви щодо можливості перекладу наукової літератури українською мовою, адже українська науково-історична термінологія ще не була вироблена [10:137]. Згодом мова деяких перекладів і справді викликала низку застережень. Однак сам факт видання ґрунтовних україномовних історичних праць спричинив піднесення української національної свідомості в Галичині. Це викликало негативну реакцію з боку русофілів, адже О. Барвінський своєю видавничою діяльністю спростував твердження про непридатність української мови для наукового вжитку.

Протягом 1886-1904 років вийшло 24 томи "Руської історичної бібліотеки", з яких I-VI та IX-XVIII томи редагував сам О. Барвінський.

Сюди потрапили праці В. Антоновича, Д. Багалія, В. Буданова, М. Дашкевича, Д. Іловайського, О. Єфименко, С. Качали, М. Костомарова, О. Левицького, І. Линниченка, І. Новицького, М. Смирнова, Ю. Целевича, І. Шараневича [9:184]. Таким чином, завдяки О. Барвінському галицький читач мав змогу ознайомитись із найновішими досягненнями української історичної науки на Наддніпрянщині. Представники української інтелектуальної еліти, зокрема І. Франко, М. Павлик, Ольга Кобилянська, вважали це видання дуже цінним [14:20; 17:564]. Сучасні дослідники розходяться в оцінці впливу цієї книжкової серії на інтелектуальне життя галицького суспільства. Так, на думку О. Кравець, ця видавнича серія "мала неабияку популярність у читачів" [12:73]. М. Гнатюк же твердить, що "бібліотека не мала особливого успіху серед громадянства", все таки визнаючи, що "вона певним чином спричинилася до національного виховання" [8:87]. Слід зазначити, що видавнича діяльність О. Барвінського не обмежувалась рамками "Руської історичної бібліотеки". Так, наприклад, у 70-х роках він переклав та опублікував деякі праці М. Костомарова [8:187; 10:137].

Історична спадщина самого О. Барвінського залишається для нас ще малознаною. Товариство "Просвіта", видавши дві частини праці "Історія Русі" І. Нечуя (І. Левицького), доручило О. Барвінському написати її продовження. Третя частина "Історії Русі", автором якої уже був О. Барвінський, вийшла друком у 1880 році. В ній подано опис процесу входження південноруських земель до складу Великого князівства Литовського й боротьби за галицько-волинську спадщину між Польщею, Литвою та Угорщиною. Четверта частина праці, що появилася у 1882 році, містила виклад політичної історії руських земель від кінця XIV аж до середини XVI століть. У п'ятій частині "Історії Русі", що надрукована у 1884 році, охарактеризовано суспільно-політичні, соціально-економічні й національно-релігійні відносини XIV-XVI століть. Ці монографії не вміщували наукових досліджень самого О. Барвінського, а були створені компілятивним методом на основі найкращих наукових праць наддніпрянських та галицьких істориків. Як бачимо із списків використаної літератури, основою для написання його книг стали дослідження В. Анто-

новича, Я. Головацького, М. Костомарова, П. Куліша, А. Петрушевича, І. Шараневича та деяких інших істориків. З польської історіографії О. Барвінський найчастіше опирався на праці Й. Бартошевича, Й. Лелевеля, К. Шайнохи, Й. Шуйського, К. Стадницького. Видання "Історії Русі" стало помітним явищем в історіографічному процесі Галичини, адже ніхто з попередніх галицьких істориків не подав такого ґрунтовного і водночас доступного щодо мови та стилю викладу дослідження цього періоду історії. Однак проблема створення цілісної узагальнюючої праці з історії продовжувала залишатись у 80-х роках актуальною. Не вирішувала її належним чином і "Руська історична бібліотека" – наукові положення різних авторів були тут часто суперечливими. Тому О. Барвінський розширив свою "Історію Русі" й у 1890 році видав "Ілюстровану історію Русі від найдавніших до нинішніх часів". Цю працю можна назвати найбільшим досягненням української історіографії Галичини ХІХ століття. Ніхто з істориків Галичини до О. Барвінського не зумів подати цілісний огляд історичного процесу від найдавніших часів до другої половини ХІХ століття. Доступний стиль викладу, народна мова, наявність карт, генеалогічних схем та ілюстрацій – все це свідчило, що книга призначалась не для вузького кола науковців та інтелігенції, а для широкої читацької аудиторії. "Ілюстрована історія Русі" отримала схвальні відгуки не лише в Галичині, а й у Наддніпрянщині [10:138].

Згодом О. Барвінський видавав суттєво скорочені й схематизовані варіанти цієї праці. Так, у 1904 році "Просвіта" видала його "Історію України-Русі" обсягом 40 сторінок, (перевидана у 1920р. у Вінніпегу). У 1926р. у Львові вийшла дещо доопрацьована "Коротка історія українського народу", що була перевидана у 1991р. у Тернополі. Крім розширення верхніх хронологічних рамок та деяких термінологічних новацій, ці книжки нічим принципово не вирізнялись. Багаторазові перевидання праць О. Барвінського в той час, коли українська історична наука пішла далеко вперед, переконливо свідчать про те, що він був загальноновизнаним автором популярного викладу історії. Крім синтетичних праць, історик писав також вузькоспеціалізовані розвідки та підручники [10:138]. До історичної проблематики О. Барвінський часто звертався у своїх численних публіцистичних та літературознавчих статтях, розвідках та виступах. На окреме дослідження заслуговує обширна мемуарна спадщина історика, адже його "Спомини з мого життя" є по суті викладом історії українського національного руху Галичини ХІХ століття.

Говорячи про внесок О. Барвінського в розвиток української історичної думки галицького краю, необхідно насамперед згадати його термінологічні нововведення. Мова йде передусім про вживання назв "Русь", "руський", "Україна", "український". Тогочасний термінологічний хаос, як відомо, певною мірою гальмував процес національної самоідентифікації галицьких русинів. О. Барвінський подав досить чітку географічну локалізацію Русі, яка цілком співпадає з етнографічними межами українського народу [2:8]. Однак в історичних працях він не завжди послідовно дотримувався такого підходу. Так, ведучи мову про історію ІХ-ХІІ століть, назву Русь він застосовує для позначення всієї давньоруської держави. В період з ХІV по ХVІІ століття до Русі О. Барвінський відносив білоруські землі, а також Смоленщину, Новгородщину та Псковщину. І лише починаючи з часів Хмельниччини, Русь у нього повністю ототожнюється із сучасними українськими землями. Однак О. Барвінський, на відміну від істориків-русофілів, не лише не включав Московщину (а згодом Росію) у поняття "Русь", а навіть всіляко підкреслював непричетність Московщини (Росії) до давньоруської спадщини. Український ("руський") народ він вважав єдиним правонаступником княжої Русі, носієм її історичної традиції. Тому у працях О. Барвінського ми не знаходимо таких, типових для русофілів, термінів як Північно-Східна Русь, Володимиро-Суздальська Русь, Московська Русь. Москва, Московська держава тут завжди протиставляється Русі, розглядається як щось чужорідне та вороже їй.

Стосовно вживання назв "Україна", "український", то тут в історика також спостерігаємо неоднозначний підхід. Описуючи період становлення козацтва, він вживає цю назву для позначення лише нижнього Подніпров'я: "...сей край, де лежали міста Черкаси, Канів і інші, називали "Україна", а назва та простиралася опісля і на землі давніх племен Угличів і Тиверців по над Дністром з одного боку, а з другого на землю Київську лівобіч Дніпра" [2:162–163]. Згодом Україною історик називає всю територію держави Б. Хмельниць-

кого, чітко вказуючи, що вона є лише частиною "цілої Русі". Варто підкреслити, що в цих випадках слово Україна вживалося як суто географічний термін й не мало етнополітичного змісту. Адже ми не зустрічаємо в О. Барвінського таких понять, як "український народ", "українська мова", а лише "руський народ", "руська мова". В подальшому назва "Україна" вживалася ним стосовно земель, що знаходились у складі московського царства, згодом Російської імперії. В "Ілюстрованій історії Русі" цей термін в жодному випадку не застосовується для позначення всіх українських земель. Починаючи з періоду Хмельниччини, історик починає вживати терміни "Україна-Русь", "українсько-руський народ", але використовує їх лише стосовно Наддніпрянщини. Зі спогадів самого автора знаємо, що формулу "Україна-Русь" йому запропонував В. Антонович з метою узгодити та інтегрувати самоназви наддніпрянських українців та галичан, які ідентифікували себе як русинів [7:322–323]. Наукова традиція приписує введення терміна "Україна-Русь" в Галичині М. Грушевському. Тому слушним видається зауваження І. Чорновола, що саме О. Барвінський, а не М. Грушевський розпочав у Галичині пропагувати цей компромісний етнонім [18:43]. Згодом історик взяв цей термін за основу й навіть виніс його у заголовок своєї наступної праці. Ще пізніше, коли етнонім "Україна" цілком утвердився в Галичині, О. Барвінський виніс його у заголовок своєї наступної праці, в якій він також подав примітку про співвідношення назв "Русь" та "Україна" [6:4]. Як бачимо, ці два етноніми в історичних працях О. Барвінського проходять своєрідну просторово-часову еволюцію. Поєднавши їх, автор значною мірою спричинився до утвердження контитуїтету між княжою Руссю та козацькою Україною.

Історична концепція О. Барвінського особливою оригінальністю не відзначається, хоча містить декілька цікавих моментів, на яких варто зупинитися. Історик обминув традиційну для галицької історіографії тезу про давню слов'янську спільність, а розпочав свій виклад із передумов виникнення давньоруської держави. Однак найбільш оригінальним був погляд на розвиток Московської держави та її роль в українському історичному процесі. На думку О. Барвінського, внаслідок асиміляційного впливу "руської віри та просвіти" на "чудській" етнічній основі "витворився зовсім окремий народ, званий московським" [2:35]. "Народ московський або великоруський, – вважав О. Барвінський, – відрізняється і вдачею і зверхньою подобою від народу руського. Москалі з природи гостріші й рухливіші від Русинів, практичні і в усім глядять користі. Життя громадське у Москалів вже в ті давні часи було зовсім інакше, як у Русинів. Народ підлягає зовсім волі князя, зрікаючись своєї волі особистості, а князі московські, оперті на покірній силі народу, пильнують позабирати чужі землі, знищити їх окремішність і самостійність і так, зміцнивши свою владу, запанувати над усіма руськими землями" [2:35–36]. Історик відводив також визначальну роль татарському чиннику в етногенезі московського народу, дошукуючись при цьому спільних антропологічних та етноментальних рис [2:79–80]. Об'єктом його прискіпливої уваги стала історія українських земель у складі Московського царства, згодом Росії. Саме цей період до О. Барвінського залишався невисвітленим у галицькій історіографії. Історик акцентував увагу на централізаційних та асиміляційних заходах царського уряду й прагненні української еліти зберегти автономний устрій. У поглядах О. Барвінського на характер російсько-українських взаємин важко не помітити вплив ідей М. Костомарова та В. Антоновича. Подібно до них, історичне минуле українських земель у складі російської держави він інтерпретував як постійну боротьбу двох начал – демократично-федеративного та деспотично-централізаційного – й при кожній нагоді намагався підкреслити цей антагонізм. Його ставлення до російського фактора є дещо упередженим.

Таким чином, О. Барвінський першим в галицькій історіографії чітко й однозначно поінтерпретував історію русинів-українців та москвитів-росіян як цілком окремих народів із відмінним історичним досвідом. Такий підхід був спрямований насамперед проти русофільської тези про „общеруську” народність та історію. В цьому полягає чи не найбільша заслуга О. Барвінського як історика. Ще однією особливістю його концепції треба назвати те, що він ніколи не обмежував своєї уваги регіональною історією, а завжди висвітлював всеукраїнський історичний процес. Починаючи з висвітлення XVII століття і до часу поділів Польщі, Галичина й інші західноукраїнські землі випадають з поля зору іс-

торика, а потрапляють туди лише події з Наддніпрянщини. Це дає підстави характеризувати історичну концепцію О. Барвінського як "україноцентричну".

О. Барвінському першому в Галичині вдалося створити єдину, цілісну концепцію національної історії від найдавніших часів до кінця XIX століття. Він також першим серед істориків чітко та однозначно відокремив український і російський історичні процеси. З-поміж істориків Галичини XIX століття він найближче підійшов до сучасного розуміння предмета історії України. Чимало з тих концептуальних положень та термінологічних новацій, запровадження яких в Галичині більшість науковців традиційно приписують М. Грушевському, започаткував саме О. Барвінський. Це, зрештою, й не дивно, якщо зважити на той факт, що обидва історики сформувались під впливом В. Антоновича. Зрозуміло, що О. Барвінський не міг довершити інтелектуальний "розгром" русофільства, що згодом здійснив М. Грушевський, але його видання, як власне авторські, так і перевидані ним, поклали кінець домінуванню старорусинів в галицькій історичній науці.

"Ілюстрована історія Русі" та "Руська історична бібліотека" стали гідною альтернативою працям русофілів й довели наукову спроможність українофільства в Галичині. Власні праці О. Барвінського за такими показниками, як наукова довершеність, аргументованість положень джерельними фактами, не могли конкурувати із виданнями тієї ж "Руської історичної бібліотеки", але за популярністю серед широкої читацької аудиторії завдяки доступності викладу багато в чому випереджували їх.

Таким чином О. Барвінський зробив вагомий внесок у розвиток історичної думки та популяризацію історичних знань в Галичині. Його власні історичні праці та редактована ним "Руська історична бібліотека" великою мірою спричинилися до утвердження в масовій свідомості галичан саме українофільської концепції національного минулого. О. Барвінському належить одне з провідних місць не лише в українській історіографії, ай в тогочасному національному русі загалом.

Список використаних джерел

1. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34 с. 2. Барвінський О. Ілюстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів. – Львів, 1890. – 287 с. 3. Барвінський О. Історія Русі. Ч. IV. – Львів, 1882. – 90 с. 4. Барвінський О. Історія Русі. Ч. V. – Львів, 1884. – 96с. 5. Барвінський О. Історія України-Русі (з ілюстраціями). – Львів, 1904. – 40с. 6. Барвінський О. Коротка історія українського народу. – Тернопіль, 1991. – 40 с. 7. Барвінський О. Спомини з мого життя. Друга часть. – Львів, 1913. – 406с. 8. Гнатюк М. Культурологічні аспекти діяльності Олександра Барвінського // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997р. - Львів, 2001. - С. 80-90. 9. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с. 10. Кравець М. Видавець "Руської історичної бібліотеки" // Український історичний журнал. – 1967. – №6. – С. 137–138. 11. Кравець О. Матеріали до бібліографії праць Олександра Барвінського та досліджень про нього // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997р. – Львів, 2001. – С. 191–203. 12. Кравець О. Олександр Барвінський про значення рідної мови для становлення української національної школи // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997р. – Львів, 2001. – С. 71–79. 13. Левицький І. Олександр Барвінський в історії культурного руху руського народу на Прикарпаття. – Львів, 1901. – 72 с. 14. Павлишин С. Життя, віддане Україні // Олександр Барвінський 1847-1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. – Львів. 14 травня 1997р. Львів, 2001. – С. 11–31. 15. Павлишин С. Олександр Барвінський. – Львів: Академічний експрес, 1997. – 148 с. 16. Романів О. Олександр Барвінський і Наукове товариство ім. Шевченка // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня

1997 р. – Львів, 2001. – С.91–100. 17. Франко І. Руська історична бібліотека // Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. І. – К.: Наукова думка, 1985. – С.563–564. 18. Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997р. – Львів, 2001. – С.32–44. 19. Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Молода нація. Альманах. – 2000. – №3. – С.132–159.

Ivan Kutsiy

**OLEKSANDR BARVINSKIY`S CONTRIBUTION
AT UKRANIAN HISTORIOGRAPHY OF GALICIA**

The article gives a general outline place and role O. Barvinskiy at the historiography process of Galicia. The analysis its historical works.

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (38)

Микола Алексієвець, Іван Шумський

БАЛУХ В.О., МАКАР Ю.І. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ: КУРС ЛЕКЦІЙ. – ЧЕРНІВЦІ: ЗОЛОТІ ЛИТАВРИ, 2001. – 420 С.: ІЛЮСТР., КАРТИ.

Період історичного життя Стародавньої Греції відокремлений від нашого часу тисячами років. Тим не менше зацікавленість античністю не зменшується, а з кожним роком зростає. Це пояснюється, на нашу думку, цілою низкою обставин, серед яких варто виділити створення у давньогрецьких полісах самобутньої системи державності та законності; утвердження розуміння того, що індивідуальна свобода людини є однією з необхідних умов розвитку суспільства; побудову фундаменту європейської культури на базі античної філософії, історії, літератури і мистецтва; досягнення давньогрецькими вченими настільки вагомих успіхів у окремих галузях наукових знань, що їхні здобутки і зараз покладені в основу підручників і навчальних посібників.

Дослідження історії Стародавньої Греції дає сучасникам можливість зрозуміти, яким чином протягом майже двох тисячоліть створювалася раціональна і ефективна економічна система, яка була побудована на бережному використанні трудових і природних ресурсів; як утверджувалася і набувала зростаючого авторитету громадянська суспільна структура, республіканська полісна організація; блискуча матеріальна і духовна культура, що зробила величезний вплив на розвиток культур сусідніх народів і світову культуру загалом. Без перебільшення, усі ці досягнення давньогрецької цивілізації збагатили світову історію, заклали фундамент для поступового розвитку народів Середземномор'я.

На початку XXI століття необхідність вивчення античної спадщини загалом і спадщини давньогрецької цивілізації зокрема та їх ролі у розвитку світової цивілізації надзвичайно важлива і актуальна для молоді української історіографії, яка стоїть перед вирішенням непростого і складного завдання, а саме: видання державною мовою підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, різноманітної методичної літератури для вищих і середніх спеціальних закладів, шкіл та гімназій, для спеціальних наукових досліджень. Посприяти саме цьому якраз і покликаний курс лекцій В. Балуха і Ю. Макара "Історія Стародавньої Греції", який нещодавно вийшов з друку у чернівецькому видавництві "Золоті литаври".

Автори вирішили заповнити прогалину з видання навчально-методичної літератури з основного вузівського курсу – історії стародавнього світу – і видали курс лекцій з історії Стародавньої Греції та проанонсували видання подібного курсу лекцій з історії Стародавнього Риму. За основу вони взяли свої лекції з курсу, який читають упродовж більше як 20 років на історичному факультеті Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Рецензований курс лекцій містить систематичний виклад зародження, формування, розквіту і падіння старогрецької цивілізації, починаючи з ранньодержавного об'єднання на Криті та закінчуючи елліністичним Єгиптом, завойованим наприкінці I ст. до н. е. Римом. Заслугою авторів є узгодження матеріалу курсу лекцій з програмними вимогами до такого роду видань. Не включили вони тільки тем з історіографії історії Стародавньої Греції, пояснюючи це тим, що відповідний матеріал читається у самостійному нормативному курсі на всіх історичних факультетах державних вузів України. Однак у окремих лекціях історіографічні проблеми не були залишені поза увагою.

Наукове видання складається з 16 текстів лекцій, які розкривають загальні закономірності та специфічні особливості історії Стародавньої Греції на зламі III–II тис. до н. е. до 30-го р. I ст. до н. е. Центральне місце у виданні займає розгляд і прискіпливий аналіз процесів зародження, формування, розквіту та кризи основного осередку старогрецького суспільства – грецького поліса та його основи – античної форми власності та характеристика державного устрою двох основних типів поліса – демократичного й олігархічного.

Надзвичайно принциповим і важливим є намагання авторів на відміну від попередніх видань радянських часів, у яких історичний процес розглядався звичайно як прямолінійно висхідний, показати історичний розвиток старогрецького суспільства, не ігноруючи тривалі періоди стагнації і навіть регресу. Перевагою видання є й те, що досить важливе місце в курсі лекцій зайняли проблеми пріоритетів життєдіяльності, світогляду та духовності грецького народу.

У першій лекції – "Вступ до історії Стародавньої Греції" – автори аналізують особливості розвитку античного суспільства, вказуючи що воно характеризувалося більш швидкими темпами розкладу общинних відносин і темпами культурного розвитку у порівнянні із старосхідними суспільствами; відсутністю у найбільш розвинутих античних державах внутрішнього (боргового) рабства після прийняття відповідних законів; республіканським типом державного устрою у формі поліса. Вдалим є уточнення авторів самого терміну "поліс", адже дійсно далеко не кожне старогрецьке місто було державою, і не кожна держава мала вигляд міста. Тому більш коректно з наукової точки зору розглядати поліс як громадянську общину, тобто колектив громадян з усією повнотою прав і обов'язків. У лекції підкреслюється думка, що специфічною формою власності в античних полісах була власність общинно-приватна, причому друга її частина була опосередкована першою. Подано також характеристику географічного положення, населення Стародавньої Греції, а також різноманітні джерела з її історії. Вдалим, зокрема, можна вважати аналіз перших кроків давньогрецької історіографії, праць Геродота, Фукидіда, Ксенофонта.

У другій лекції – "Крито-мікенська епоха". Утворення перших держав на Криті та в Ахейській Греції" проаналізовано розвиток критського суспільства у XXVIII–XVIII ст. до н. е., розквіт Критського царства у XVIII–XV ст. до н. е., особливості критської культури, розвиток Ахейської Греції в ранньо- та середньоелладський періоди, формування мікенської цивілізації та основні аспекти мікенської культури. Можна погодитися з висновком авторів про те, що швидке падіння мікенського суспільства і культури не применшувало важливої ролі, яку вони відігравали в подальшому розвитку грецької культури.

Надзвичайно важливим для розуміння подальших процесів політичного, соціально-економічного і духовного розвитку греків є матеріал, викладений у третій лекції – "Передполісний (гомерівський) період. Розклад родових відносин і створення передумов для розвитку полісного ладу." Автори ретельно проаналізували поеми Гомера "Іліада" і "Одіссея" як історичне джерело, з'ясували сутність гомерівського питання, виділили характерні особливості господарського розвитку стародавніх греків за даними поем, вірно відзначивши, що основу економічного життя гомерівського суспільства складало сільськогосподарське виробництво, а реміснича діяльність не мала сприятливих обставин для розвитку в умовах, коли кожне окреме господарство обслуговувало себе власними силами. Вельми важливим є аналіз органів управління та соціальної структури грецького суспільства XI–IX ст. до н. е., проблеми рабства у вказаний період. Вдалим є виділення найважливіших ознак грецького роду, повноважень басилеїв, ролі патріархальної моногамної сім'ї, найманих працівників і рабів. Автори приходять до суттєвого висновку про те, що гомерівський період займає особливе місце в грецькій історії. Це час, коли держава зароджується знову, але в інших масштабах і формах, долаючи період занепаду і культурного застою, накопичуючи сили для нового стрімкого злету.

Четверта-шоста лекції – "Греція в VIII–VI ст. до н. е. Формування полісного устрою", "Рання Спарта", "Утворення Афінської держави" – присвячені епосі прискороеного розпаду родових відносин і формування полісного устрою. Через мізерну кількість джерел, і автори це справедливо відзначають, тільки ретельний порівняльний аналіз цього комплексу джерел дає можливість показати загальну картину соціально-економічного і політичного розвитку Греції у VIII–VI ст. до н. е., у першу чергу, на прикладі Спарти і Афін. Варто відзначити розгорнуту характеристику, яку В. Балух і Ю. Макар дають грецькому полісу, не замовчуючи при цьому і того, що сьогодні багато деталей полісного життя неясні, а це залишає простір для вільних трактувань і різноманітних гіпотез.

Сьома – дванадцята лекції – "Греко-перські війни", "Розквіт Афінської демократії", "Соціально-економічний розвиток Греції в V ст. до н. е.", "Пелопоннеська війна", "Греція в першій половині IV ст. до н. е. Криза полісної системи," "Грецька культура класичного пе-

ріоду" – присвячені історії Стародавньої Греції у класичний період розквіту полісного устрою та створення класичної грецької культури V–IV ст. до н. е.

Автори справедливо відзначають, що у першій половині V ст. до н. е. переломним моментом в історії Стародавньої Греції були греко-перські війни. Чи не вперше, хоча й не надовго, невеликі грецькі поліси змогли згуртуватися перед лицем небезпеки, яка їм загрожувала. Уперше у цій боротьбі прозвучали ідеї загальноеллінської солідарності та єдності незалежно від державних кордонів. Попри усі незгоди у вирішальні моменти греки зуміли об'єднатися і дати відсіч персам. Однак В. Балух і Ю. Макар на замовчують і того, що перемога греків не тільки не пододала протиріч між ними, але навпаки – посилила суперництво Афіні і Спарти за гегемонію у грецькому світі.

Важливим є також висновок авторів, що перемога над персами посилила, у першу чергу, Афіни. У цьому місті викристалізувався завдяки реформам Перікла найдемократичніший державний лад серед усіх форм політичного устрою античного світу.

Ще одним позитивним аспектом курсу лекцій В. Балуха і Ю. Макара є характеристика особливостей грецької економіки класичного періоду. Це і наявність елементів натурального господарства; і уповільнений розвиток виробничої техніки; і споживчий характер античної економіки загалом та грецької зокрема; і той факт, що в античну епоху гроші ніколи не відігравали ролі капіталу. Авторі захищають думку, що функції основного капіталу в епоху античності виконував раб, додаткова вартість в економіці входила у вартість раба і повинна була бути з нього витиснута.

Заслужують на увагу міркування авторів курсу лекцій про передумови, приводи, характер та історичне значення Пелопоннеської війни 431–404 рр. до н. е. В. Балух і Ю. Макар переконливо доводять, що у цілому ця війна мала для Греції і для греків негативне значення, оскільки стимулювала розклад громадянського колективу; викликала різке протиріччя між багатими і бідними; сприяла падінню ролі народних зборів і громадянського ополчення; привела до падіння традиційної полісної моралі. Найважливіший висновок, який з цього роблять автори, полягає в тому, що ця війна стала першою фазою кризи полісної системи у першій половині IV ст. до н. е. Сама ж соціально-політична криза в Греції призвела до цілого ряду міжусобних війн, які полегшили завоювання грецьких полісів Македонією у другій половині IV ст. до н. е.

В. Балух і Ю. Макар правильно вказують на основні досягнення грецької культури класичного періоду. Можна тільки підтримати їх думку про те, що сучасна культура в багатьох своїх виявах бере початок у багатогранній культурі Стародавньої Греції, а елементи науки, філософії і техніки, різні форми літератури, архітектури й образотворчого мистецтва стали істотною і невід'ємною частиною тієї основи, на якій успішно розвивалася і розвивається світова культура.

Тринадцята і чотирнадцята лекції – "Встановлення македонської гегемонії в Греції", "Завоювання Олександра Македонського. Греко-македонська експансія на Схід" – присвячені тому періоду історії Стародавньої Греції, коли на місці роздроблених невеликих полісів, які знаходилися до того ж у стані постійної ворожнечі й ненависті між собою, виникла насильно об'єднана під македонським володарюванням Греція. Син Філіппа II Олександр, який після смерті батька був проголошений практично одночасно і царем Македонії, і гегемоном Еллінського союзу, своєю діяльністю поклав початок новому етапу грецької історії – епосі еллінізму. Характерним особливостям епохи еллінізму та елліністичної культури присвячені п'ятнадцята і шістнадцята лекції В. Балуха і Ю. Макара. Авторі наголошують на тому, що еллінізм як історичне явище – це синтез грецьких і східних елементів у економіці, соціальних відносинах, державності і культурі. Якраз синтез таких різноманітних начал і породив додаткові стимули для економічного зростання, створення складної соціальної структури та стрімкого культурного розвитку. Авторі завершують вивчення історичного розвитку Стародавньої Греції окупацією у 30 році до н. е. Єгипту Римом.

Висновки курсу лекцій глибоко аргументовані й обґрунтовані. Зокрема, варто виділити думку авторів про те, що найвидатніші досягнення греків проявилися саме в організації міського життя з високим рівнем благоустрою як важливої умови існування, встанов-

ленні демократичної республіки у цілому ряді полісів як найпрогресивнішої форми державного устрою того часу і створенні неперевершеної античної культури.

Заслуговують на увагу додатки до курсу лекцій, де вміщені хронологічна таблиця, перелік основних грецьких божеств, термінологічний словник, географічний та іменний покажчики, перелік основних мір, ваг і грошових одиниць Стародавньої Греції. У кінці кожної лекції, що дуже важливо, виділені питання для контролю.

Отже, у результаті копіткої праці упродовж більше як 20 років, систематизації та аналізу багатого джерельного матеріалу, спеціальних історичних досліджень авторам вдалося створити перший в українській історіографії, виданий державною мовою курс лекцій для студентів вищих закладів освіти, викладачів коледжів, шкіл і всіх, хто цікавиться історією світових цивілізацій. Значний інтерес становлять структура видання, всебічний аналіз передумов, причинно-наслідкових зв'язків найважливіших етапів давньогрецької історії, характеристика найсуттєвіших культурних здобутків стародавніх греків.

У цілому курс лекцій В. Балуха і Ю. Макара є оригінальним дослідженням і вносить певний вклад в історіографію даної наукової проблеми. Видання не залишиться поза увагою викладачів вузів, студентів історичних факультетів, вчителів історії, усіх, для кого історія Стародавньої Греції важлива з погляду на необхідність вивчення античності зокрема та світової цивілізації загалом.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Микола Алексівець** – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Марія Алексівець** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Леся Алексівець** – кандидат історичних наук, асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оксана Гомотюк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільської академії народного господарства.
- Тетяна Гонтар** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Людмила Давидович** – здобувач Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Андрій Дмитрук** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іван Зуляк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ігор Іванюта** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ольга Кобельська** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Леся Костюк** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Анатолій Коцур** – доктор історичних наук, доцент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Микола Кубаєвський** – кандидат філософських наук, доцент Тернопільської державної медичної академії імені Володимира Гнатюка.
- Іван Куций** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Богдан Лановик** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.
- Світлана Лук'яненко** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Марія Мандрик** – здобувач історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Роман Матейко** – доцент Тернопільської академії народного господарства.
- Борис Ракович** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Віктор Савенко** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

-
- Тетяна Савчин** – кандидат педагогічних наук, доцент Тернопільського технічного університету імені Івана Пулюя.
- Надія Сагайдачна** – кандидат історичних наук, викладач Бережанського агротехнічного інституту.
- Василь Сажко** – старший викладач Полтавського державного технічного університету імені Юрія Кондратюка.
- Ірина Скакальська** – викладач циклової комісії Кременецького обласного комерційного педагогічного коледжу імені Тараса Шевченка.
- Іван Шумський** – кандидат історичних наук, асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Микола Сивирин** – аспірант Тернопільської академії народного господарства.
- Богдан Трофим`як** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сергій Троян** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов`язнознавства Київського слов`янського університету.
- Руслан Чигур** – аспірант Тернопільської академії народного господарства.
- Оксана Чубата** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Наталія Шкіра** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оксана Шміло** – викладач історії Галицького коледжу пошукач кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.
- Оксана Ятищук** – асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
<i>Микола Алексієвець, Оксана Чубата</i> ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА: ВИЯВ ДВОСТОРОННІХ ВЗАЄМИН	4
<i>Ігор Іванюта</i> ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АКАДЕМІКА ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА.....	9
<i>Леся Алексієвець, Андрій Дмитрук</i> ВОЛОДИМИР ГНАТЮК ТА ЙОГО ТВОРЧА СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	24
<i>Борис Ракович</i> ВОЛОДИМИР ГНАТЮК — ДОСЛІДНИК ФОЛЬКЛОРУ БАЧВАНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ	32
<i>Ольга Кобельська, Наталя Шкіра</i> РОЛЬ ЖІНОЧОГО РУХУ В НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХХ СТОЛІТТЯ).....	35
<i>Надія Сагайдачна</i> ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК КОЗАЦТВА ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ В КІНЦІ ХV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ СТОЛІТТЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА	42
<i>Віктор Савенко</i> ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО БЮДЖЕТУ НТШ ТА НАДАННЯ ЙОМУ СУБСИДІЙ З БОКУ КРАЄВОГО І ВІДЕНСЬКОГО УРЯДІВ	45
<i>Ірина Скакальська</i> ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ТА ПУБЛІЦИСТ СЕМЕН ЖУК..	49
<i>Василь Сажко</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	52
<i>Богдан Трофим'як</i> НЕСКОРЕНИЙ "СОКІЛ-БАТЬКО" – НАЦІОНАЛЬНА КУЗНЯ ВИХОВАННЯ БОРЦІВ ЗА ВІЛЬНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ (1909–1914 РР.)	58
<i>Іван Зуляк</i> СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК "ПРОСВІТИ" В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.).....	65
<i>Іван Шумський</i> ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛІСТИЧНА ПРЕСА ПРО ПРАВорадикальний МОЛОДІЖНИЙ РУХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920–1939).....	72

<i>Микола Сивирин</i>	ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1944–1950-Х РОКАХ: ПІДХОДИ, ЕТАПИ, ЗАВДАННЯ.....	76
<i>Леся Костюк</i>	НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ О.ОЛЬЖИЧА-КАНДИБИ.....	80
<i>Оксана Шміло</i>	СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 20–30-Х РР. ХХ СТ. ЯК ФОРМА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	84
<i>Марія Мандрик</i>	ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИСОФСЬКІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 20–30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ ...	87
<i>Марія Алексієвець</i>	ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ І ПРИРОДООХОРОННІ ТРАДИЦІЇ ВИНИКНЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ	94
<i>Руслан Чигур</i>	МАСШТАБИ І ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОТИРІЧ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1970–1990-Х РОКАХ	109
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ.....		119
<i>Світлана Лук'яненко, Микола Кубаєвський</i>	АНАЛІЗ ТВОРЧОСТІ Т.ШЕВЧЕНКА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ.....	120
<i>Тетяна Савчин</i>	ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СОНЕТНОГО ЖАНРУ.....	126
<i>Оксана Ятищук</i>	ХРИСТІЯНСЬКІ ОБРЯДИ В ТВОРЧОСТІ Г.Ф. КВІТКИ- ОСНОВ'ЯНЕНКА	129
<i>Сергій Троян, Леся Алексієвець</i>	СЛОВ'ЯНСТВО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ АВСТРІЙСЬКИХ УЧЕНИХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	135
<i>Тетяна Гонтар</i>	ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА СХОДІ ПОЛЬЩІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	141
<i>Оксана Гомотюк, Людмила Давидович</i>	МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД П'ЯТОЇ РЕСПУБЛІКИ ЗА ПРАВЛІННЯ ШАРЛЯ ДЕ ГОЛЯ.....	146

РОЗДІЛ 4. З ДОСВІДУ РОБОТИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ВУЗІВ УКРАЇНИ	КАФЕДР 152
<i>Богдан Лановик, Роман Матейко</i>	
СУЧАСНІ ВУЗІВСЬКІ ПОСІБНИКИ ТА ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН.....	153
РОЗДІЛ 5. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.....	158
<i>Анатолій Коцур</i>	
УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ДУМКА ТА ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНОЗНАВСТВА НАДНПРЯНЦІНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	159
<i>Іван Куций</i>	
ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ: ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ ІСТОРИОГРАФІЮ ГАЛИЧИНИ.....	169
РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	175
<i>Микола Алексієвець, Іван Шумський</i>	
БАЛУХ В.О., МАКАР Ю.І. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ: КУРС ЛЕКЦІЙ. – ЧЕРНІВЦІ: ЗОЛОТІ ЛИТАВРИ, 2001. – 420 С.: ІЛЮСТР., КАРТИ.....	176
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	180

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. Алексієвця М.М. – Вип. 1. – Тернопіль. – 2002. – 186 с.

Комп'ютерний набір: Юрій Древицький
Комп'ютерне оформлення: Богдан Луговий

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. м. Кривоноса, 2
Тел. (0352) 33-78-88

Здано до складання 7.02.2002. Підписано до друку 14.03.2002. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 17,4. Обліково-видавничих аркушів 23,25.
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР №241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6.0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М.М.; М.М. Алексієвець), роки (1917–1920 pp.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14: 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
 - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
 - ✓ арк.23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ ": " ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ ", " – між номерами сторінок;
 - ✓ ";" – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С.О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.

Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.